

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА УНИВЕРСИТЕТИ
ҲУЗУРИДАГИ ПЕДАГОГ КАДРЛАРНИ ҚАЙТА
ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ
ОШИРИШ ТАРМОҚ МАРКАЗИ

МУСИҚА ТАЪЛИМИ

Муסיқа таълими фанларининг
инновацион тараққиёти ва
ривожлантириш стратегиялари

МОДУЛИ БЎЙИЧА

ЎҚУВ-УСЛУБИЙ МАЖМУА

ТОШКЕНТ-2021

Мазкур ўқув-услубий мажмуа Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2020 йил 7 декабрдаги 648-сонли буйруғи билан тасдиқланган ўқув режа ва дастур асосида тайёрланди.

Тузувчи: сан.ф.н., доц. Қ.Б.Панжиев

Тақризчи: PhD доктори Франк Лапер - Pontar de Parij №10 университети (Париж).

Ўқув-услубий мажмуа ТДПУ Кенгашининг 2020 йил 27 августдаги 1/3.6- сонли қарори билан наширга тавсия қилинган.

МУНДАРИЖА

I. ИШЧИ ДАСТУР	4
II. МОДУЛНИ ЎҚИТИШДА ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТЕРФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ	12
III. НАЗАРИЙ МАТЕРИАЛЛАР	32
IV. АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ МАТЕРИАЛЛАРИ	140
V. КЕЙСЛАР	173
VI. ГЛОССАРИЙ	174
VII. АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ.....	178

I. ИШЧИ ДАСТУР

Кириш

Мустақиллик йиллари том маънода Ўзбекистон Республикаси ижтимоий-иқтисодий ва маданий тараққиёти истиқболини белгилаш, жаҳон ҳамжамияти мамлакатлари сафидан муносиб ўрин эгаллашга интилиш йўлидаги кенг кўламли ислохотларни амалга ошириш билан кечмоқда. Жаҳоннинг ривожланган мамлакатлари тажрибаларини ўрганиш, маҳаллий шарт-шароит, иқтисодий ва интеллектуал ресурсларни инобатга олган ҳолда жамият ҳаётининг барча соҳаларида туб ислохотларнинг амалга оширилаётганлиги янгидан-янги ютуқларга эришишни таъминламоқда. Турли соҳаларда йўлга қўйилаётган халқаро ҳамкорлик гарчи ўз самарасини бераётган бўлса-да, бироқ, миллий мустақилликни ҳар жиҳатдан мустаҳкамлаш, эришилган ютуқларни бойитиш, мавжуд камчиликларни тезкор бартараф этиш жамият аъзоларидан алоҳида фидокорлик, жонбозлик, шижоат ва қатъият кўрсатишни талаб этмоқда.

Илм-фан, техника, ишлаб чиқариш ва технология соҳаларининг мавжуд тараққиёти замонавий жамият қиёфасини белгилаб бермоқда. Замонавий жамиятнинг энг муҳим характерли жиҳати унинг барча соҳаларида глобаллашувнинг кўзга ташланаётганлигидир. Глобаллашув ўз-ўзидан тезкор ҳаракатланиш, зарур ахборотларни зудлик билан қўлга киритиш, уларни қайта ишлаш ва амалиётга самарали татбиқ қилишни тақозо этади. Бу тарзда ҳаракатланиш имкониятига ўз соҳасининг билимдони бўлган, касбий малакаларни юқори даражада эгаллай олган, бой тажриба ва маҳоратга эга кадрларгина эга бўладилар. Шундай экан, олий таълим муассасалар (ОТМ)ида кадрларни тайёрлаш жараёнида даврнинг мазкур талабини инобатга олиш мақсадга мувофиқдир.

Олий таълим муассасалари педагогларини қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш курсларида Муסיқа таълими фанларининг инновацион тараққиёти ва ривожлантириш стратегиялари ўқитувчиларининг интеллектуал салоҳиятини ошириш, педагогларда касбий компетентлик сифатлари ва креатив қобилият моҳияти билан яқиндан таништириш муҳим аҳамиятга эга. Малака ошириш тизимида “Муסיқа таълими фанларининг инновацион тараққиёти ва ривожлантириш стратегиялари” ўқув модулининг ўқитилаётганлиги педагог кадрларни замонавий инновацион таълим технологияларининг ташкилий, техник ва дидактик имкониятларидан хабардор бўлишлари, таълим амалиётида ўқитишнинг инновацион технологияларидан фойдаланиш, компетентлик сифатлари ва креативлик қобилиятини изчил ривожлантириб бориш кўникма-малакаларини ҳосил қилиш учун шароит яратиб қолмай, касбий фаолиятда улардан самарали фойдаланиш борасидаги малакаларининг мустаҳкамланишини ҳам таъминлайди.

Айни вақтда “Муסיқа таълими фанларининг инновацион тараққиёти ва ривожлантириш стратегиялари” модули олий таълим педагоглари қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш курсларида тингловчилар томонидан ўзлаштирилаётган касбий билим, кўникма, малака ва компетентлик сифатларини янада ривожлантириш, кенг қўламли илмий-тадқиқотларни олиб бориш, кучли рақобат мавжуд бўлган меҳнат бозорида ўз ўринларини сақлаб қолишларига ёрдам беради.

Ўқув модули доирасида тингловчилар Муסיқа таълими фанларининг инновацион тараққиёти ва ривожлантириш стратегиялари фанининг тараққиёт тенденциялари ва инновацияларининг моҳияти, назарий асослари, самарали шакл, метод ва воситалари билан танишади, касбий фаолиятда педагогик технологияларни самарали, мақсадли қўллаш малакаларига эга бўлади, таълим жараёнини оқилона лойиҳалаштиришга доир тажрибаларини янада бойитади. Шунингдек, тингловчилар педагогик инновацияларни асослаш, яратиш ва амалиётга самарали татбиқ этиш йўлларида хабардор бўлади, инновацион характерга эга муаллифлик дастурларини ишлаб чиқиш малакаларини муваффақиятли ўзлаштиради. Бу эса ўз навбатида ўқитиш жараёнида тингловчиларнинг фаолликларини таъминлаш, таълим сифатини яхшилаш, самарадорликни оширишда муҳим аҳамият касб этади.

Модулнинг мақсади ва вазифалари

“Муסיқа таълими фанларининг инновацион тараққиёти ва ривожлантириш стратегиялари” **модулининг мақсади:** таълим тизимининг ислоҳ қилиниши туфайли унинг мазмунини тубдан янгилашга ва таълим жараёнини замонавий талаблар даражасида ташкил қилиш ҳамда сифат самарадорлигини кўтариш зарур бўлиб қолди.

Муסיқа таълими фанларининг инновацион тараққиёти ва ривожлантириш стратегиялари фанларини ўқитишда билим захираларини яратиш жаҳон амалиёти савиясида ташкил этиш, кадрлар тайёрлашда ўқитишнинг замонавий педагогик ва ахборот технологияларидан фойдаланиш кўникмаларини такомиллаштириш, педагогик таълим олувчи шахсда мустақил фикрловчи, билимларни мустақил равишда қидирувчи, ахборотлар тўпловчи ва улардан фойдалана олувчи мутахассисларнинг касбий тайёргарлигини орттириш, педагогик тафаккурини кенгайтириш каби зарур назарий ва амалий билим, малака ва кўникмаларини тингловчиларда шакллантириш лозим бўлади.

“Муסיқа таълими фанларининг инновацион тараққиёти ва ривожлантириш стратегиялари” **модулининг вазифалари:**

- замонавий фан ютуқларини амалиётга татбиқ эта олиши, муаммони ечишга ижодий ёндашиши;
- мутахассислигининг илмий муаммоларини ечишда мустақил қарорлар қабул қила олиши ҳамда ундан касбий фаолиятида фойдалана билиши;
- фазовий, образли-сиймоли, мантиқий тасаввур ва тафаккурни ривожлантириши;

- мустақиллик, ташаббускорлик, меҳнатсеварлик ва бошқа хислатларга эга бўлиши;
- илмий тадқиқот натижаларидан фойдаланиш бўйича амалий тавсиялар ва ҳисоботлар тузишни;
- касбий-ижодий масалаларни ечишда автоматлаштирилган ва компьютерлаштирилган моделлаш методларини эгаллаши;
- илмий асосларда илмий жамоани бошқара олиши;
- ўқитишнинг замонавий педагогик технологиялари ва методларини эгаллаши лозим.

Модул бўйича тингловчиларнинг билими, кўникмаси, малакаси ва компетенцияларига қўйиладиган талаблар

“Муסיқа таълими фанларининг инновацион тараққиёти ва ривожлантириш стратегиялари” курсини ўзлаштириш жараёнида амалга ошириладиган масалалар доирасида **ТИНГЛОВЧИ:**

“Машғулот турлари (лекция, амалий машғулотлар ва бошқалар) ни ўтказиш ва назорат қилишнинг фаол шакллари”, “ўқув жараёнини ташкил этиш, таълим олувчиларнинг диққатини жалб қилиш ва машғулот самарадорлигини тўла ошириш методларини”, “талабалар билимини, кўникма ва малакасини назорат қилиш ва баҳолаш тизимини”, “ўқитиш сифати ва кадрларнинг касбий тайёргарлигига таъсир этувчи факторларни”, “педагогик мулоқот асосларини”, “илмий тадқиқот ишининг асосий тушунчалари ва методларини” кабиларга оид **билимларга эга бўлиши;**

“Муסיқа таълими фанларининг инновацион тараққиёти ва ривожлантириш стратегиялари” фанини ўқитишда ўқув ва билим олиш фаолиятини оширишни ташкил этиш”, “Муסיқа таълими фанларининг инновацион тараққиёти ва ривожлантириш стратегиялари” фанини ўқитишда талаба ва ўқувчиларнинг билими ва мустақил таълимини бошқариш ҳамда назорат қилишнинг ташкилий ва ўқув-методик таъминоти”, “Ўқув-методик тарбия жараёнини лойиҳалаш ва амалга ошириш”, “Муסיқа таълими фанларининг инновацион тараққиёти ва ривожлантириш стратегиялари”дан топшириқлар, тарқатма карточкалар ва моделлар, кўргазмали электрон слайдлар каби ўқитиш воситалари (ўқув-методик матеариллар)ни ишлаб чиқиш”, “Янги педагогик технологиялар, уларни Муסיқа таълими фанларининг инновацион тараққиёти ва ривожлантириш стратегиялари фанини ўқитишда қўллаш кабиларга доир **кўникмаларини эгаллаши;**

- Муסיқа таълими фанларининг инновацион тараққиёти ва ривожлантириш стратегиялари фанини инновацион таълим технологиялари асосида ўқув жараёнини “жонли”, иждодий ташкил этиш;

- Муסיқа таълими фанларининг инновацион тараққиёти ва ривожлантириш стратегияларини ўқитишда инновацион фаолиятни ташкил этиш;

- инновацион тафаккур юритиш орқали таълим жараёнида ижодий муҳитни яратиш;
- инновацион таълим технологияларини оқилона танлаб олиш;
- Муסיқа таълими фанларининг инновацион тараққиёти ва ривожлантириш стратегиялари билан боғлиқликда инновацион таълим технологияларини реал амалиёт билан уйғунлаштиришга эришиш;
- инновацион таълим технологияларини ишлаб чиқиш ва оммалаштириш **малакаларини эгаллаши**;
- педагогик инновацион фаолиятни самарали амалга ошириш;
- таълим жараёнининг инновацион характер касб этишини таъминлаш;
- инновацион таълим технологиялари (инновацион таълим технологиялари: амалий ўйинлар, муаммоли ўқитиш, интерфаол таълим, модулли-кредит тизими, case study (кейс стади), масофали ўқитиш, маҳорат дарслари, вебинар ва ассесмент технологиялари)га асосланган ўқув-билиш фаолиятини ташкил этиш;
- тингловчиларни изланишли-ижодий фаолиятга йўналтириш **компетенцияларни эгаллаши лозим.**

Модулни ташкил этиш ва ўтказиш бўйича тавсиялар

“Муסיқа таълими фанларининг инновацион тараққиёти ва ривожлантириш стратегиялари” модулини ўқитиш жараёнида:

- маъруза дарсларида замонавий компьютер технологиялари ёрдамида презентацион ва электрон-дидактик технологиялардан;
- ўтказиладиган амалий машғулотларда техник воситалардан, экспресс-сўровлар, тест сўровлари, ақлий ҳужум, гуруҳли фикрлаш, кичик гуруҳлар билан ишлаш, ва бошқа интерфаол таълим усулларини қўллаш назарда тутилади.

Модулни ўқув режадаги бошқа модуллар билан боғлиқлиги ва узвийлиги

“Муסיқа таълими фанларининг инновацион тараққиёти ва ривожлантириш стратегиялари” модули бўйича машғулотлар ўқув режадаги “Таълимда илғор хорижий тажрибалар”, “Электрон педагогика асослари ва педагогнинг шахсий, касбий ахборот майдонини лойиҳалаш”, “Виртуал таълим технологияси”, “Касбий фаолиятни моделлаштириш технологияси”, “Педагогик такт ва техника”, “Муסיқа таълими фанларининг инновацион тараққиёти ва ривожлантириш стратегиялари”, “Креатив педагогика асослари” субмодуллари билан узвий алоқадорликда олиб борилади.

Модулни олий таълимдаги ўрни

Модулни ўзлаштириш орқали тингловчилар “Муסיқий таълим фанларининг тараққиёт тенденциялари ва инновациялари”ни ўзлаштириш,

жорий этиш ва амалиётда қўллаш малакалари, педагогик компетентлик сифатлари ва креатив қобилиятга эга бўлади.

Модул бўйича соатлар тақсимоти

№	Модул мавзулари	Жами аудитория соати	Жумладан	
			назарий	амалий
1.	Муסיқа таълимининг ғоялари, назариялари, қонуниятлари ва тамойиллари ва замонавий концепциялари. Муסיқа таълимининг ривожланиш тарихи ва тараққиёт босқичлари ва йўналишлари	4	2	2
2.	Методология ва замонавий методологик ёндашувларни танқидий таҳлил ва таснифлаш. Муסיқа таълими фанлари интеграцияси натижасида шаклланган соҳа тармоқлари ва уларнинг илмий-тадқиқот методлари ва уларни ривожлантириш стратегиялари.	2		2
3.	Муסיқа таълими ўқитувчиларини тайёрлашнинг илмий-тадқиқот масалалари. Муסיқа таълими ўқитувчисига қўйиладиган замонавий талаблар.	4	2	2
4.	Ўзбекистон Республикасида муסיқа таълимини ривожлантиришнинг долзарб муаммолари ва замонавий талаблари. Муסיқа санъати йўналишларида илмий-назарий тадқиқотлар, ўқув-услубий адабиётлар яратиш, “Устоз-шогирд” мактаблари.	4	2	2
5.	Ўзбек муסיқа мероси қатламлари, фольклор ва мақом санъати, уларнинг қадимий тарихи ва фалсафий илдизлари.	6	2	4
Жами		20	8	12

НАЗАРИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

1-мавзу: Муסיқа таълимининг ғоялари, назариялари, қонуниятлари ва тамойиллари ва замонавий концепциялари. Муסיқа таълимининг ривожланиш тарихи ва тараққиёт босқичлари ва йўналишлари.

Муסיқа таълимининг ғоялари, назариялари, қонуниятлари ва тамойиллари ва замонавий концепциялари. Муסיқа таълимининг ривожланиш тарихи ва тараққиёт босқичлари ва йўналишлари.

2-мавзу. Муסיқа таълими ўқитувчиларини тайёрлашнинг илмий-тадқиқот масалалари. Муסיқа таълими ўқитувчисига қўйиладиган замонавий талаблар.

Муסיқа таълими ўқитувчиларини тайёрлашнинг илмий-тадқиқот масалалари. Муסיқа таълими ўқитувчисига қўйиладиган замонавий талаблар.

3-мавзу. Ўзбекистон Республикасида муסיқа таълимини ривожлантиришнинг долзарб муаммолари ва замонавий талаблари. Муסיқа санъати йўналишларида илмий-назарий тадқиқотлар, ўқув-услубий адабиётлар яратиш, “Устоз-шогирд” мактаблари.

Ўзбекистон Республикасида муסיқа таълимини ривожлантиришнинг долзарб муаммолари ва замонавий талаблари.

Муסיқа санъати йўналишларида илмий-назарий тадқиқотлар, ўқув-услубий адабиётлар яратиш.

“Устоз-шогирд” мактаблари.

4-мавзу: Ўзбек муסיқа мероси қатламлари, оғзаки анъанадаги касбий муסיқа, дostonчилик ижодиёти, фольклор ва мақом санъати, уларнинг қадимий тарихи ва фалсафий илдизлари.

1. Ўзбек халқ муסיқаси
2. Оғзаки анъанадаги касбий муסיқа
3. Дostonчилик ижодиёти
4. Фольклор ва мақом санъати, уларнинг қадимий тарихи ва фалсафий илдизлари

АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

1-мавзу: Муסיқа таълимининг ғоялари, назариялари, қонуниятлари ва тамойиллари ва замонавий концепциялари. Муסיқа таълимининг ривожланиш тарихи ва тараққиёт босқичлари ва йўналишлари.

Муסיқа таълимининг ғоялари, назариялари, қонуниятлари ва тамойиллари ва замонавий концепциялари.

Муסיқа таълимининг ривожланиш тарихи ва тараққиёт босқичлари ва йўналишлари.

2-мавзу: Методология ва замонавий методологик ёндашувларни танқидий таҳлил ва таснифлаш. Муסיқа таълими фанлари интеграцияси натижасида шаклланган соҳа тармоқлари ва уларнинг илмий-тадқиқот методлари ва уларни ривожлантириш стратегиялари.

Методология ва замонавий методологик ёндашувларни танқидий таҳлил ва таснифлаш.

Муסיқа таълими фанлари интеграцияси натижасида шаклланган соҳа тармоқлари ва уларнинг илмий-тадқиқот методлари ва уларни ривожлантириш стратегиялари.

3-мавзу: Ўзбекистон Республикасида муסיқа таълимини ривожлантиришнинг долзарб муаммолари ва замонавий талаблари. Муסיқа санъати йўналишларида илмий-назарий тадқиқотлар, ўқув-услубий адабиётлар яратиш, “Устоз-шогирд” мактаблари.

Ўзбекистон Республикасида муסיқа таълимини ривожлантиришнинг долзарб муаммолари ва замонавий талаблари.

Муסיқа санъати йўналишларида илмий-назарий тадқиқотлар, ўқув-услубий адабиётлар яратиш.

“Устоз-шогирд” мактаблари.

4-мавзу: Ўзбекистон Республикасида муסיқа таълимини ривожлантиришнинг долзарб муаммолари ва замонавий талаблари. Муסיқа санъати йўналишларида илмий-назарий тадқиқотлар, ўқув-услубий адабиётлар яратиш, “Устоз-шогирд” мактаблари.

Таълим тизимида хорижий давлатларда муסיқа таълими мактаблар; ижрочилик санъатида артистик маҳорат ва сахна маданиятини ўргатиш борасида илғор маҳаллий ва хорижий тажрибаларни таҳлил қилиш. Тингланган аудио ёки тинглаб томоша қилинган видео лавҳа юзасидан асосли фикр-мулоҳаза юритиш кўникмаларига эга бўлиш.

5-мавзу. Ўзбек муסיқа мероси қатламлари, оғзаки анъанадаги касбий муסיқа, дostonчилик ижодиёти, фольклор ва мақом санъати, уларнинг қадимий тарихи ва фалсафий илдизлари.

Ўзбек халқ муסיқаси

Оғзаки анъанадаги касбий муסיқа

Dostonчилик ижодиёти

Фольклор ва мақом санъати, уларнинг қадимий тарихи ва фалсафий илдизлари

ЎҚИТИШ ШАКЛЛАРИ

Мазкур модул бўйича қуйидаги ўқитиш шаклларидан фойдаланилади:

- маърузалар, амалий машғулотлар (маълумотлар ва технологияларни англаб олиш, ақлий қизиқишни ривожлантириш, назарий билимларни мустаҳкамлаш);

- давра суҳбатлари (кўрилаётган лойиҳа ечимлари бўйича таклиф бериш қобилиятини ошириш, эшитиш, идрок қилиш ва мантиқий хулосалар чиқариш);

- баҳс ва мунозаралар (лойиҳалар ечими бўйича далиллар ва асосли аргументларни тақдим қилиш, эшитиш ва муаммолар ечимини топиш қобилиятини ривожлантириш).

II. МОДУЛНИ ЎҚИТИШДА ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТЕРФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ

Бугунги кунда ўқитишнинг замонавий методлари таълим жараёнида кенг қўлланилмоқда. Ўқитишнинг замонавий методларини қўллаш ўқитиш жараёнида юқори самарадорликка эришишга олиб келади. Таълим методларини танлашда ҳар бир дарснинг дидактик вазифасидан келиб чиқиб танлаш мақсадга мувофиқ саналади.

Анъанавий дарс шаклини сақлаб қолган ҳолда, унга турли-туман таълим олувчилар фаолиятини фаоллаштирадиган методлар билан бойитиш таълим олувчиларнинг ўзлаштириш даражасининг кўтарилишига олиб келади. Бунинг учун дарс жараёни оқилона ташкил қилиниши, таълим берувчи томонидан таълим олувчиларнинг қизиқишини орттириб, уларнинг таълим жараёнида фаоллиги муттасил рағбатлантирилиб турилиши, ўқув материални кичик-кичик бўлақларга бўлиб, уларнинг мазмунини очишда ақлий ҳужум, кичик гуруҳларда ишлаш, баҳс-мунозара, муаммоли вазият, йўналтирувчи матн, лойиҳа, ролли ўйинлар каби методларни қўллаш ва таълим олувчиларни амалий машқларни мустақил бажаришга ундаш талаб этилади.

Бу методлар интерфаол ёки интерактив методлар деб ҳам аталади. **Интерфаол методлар** деганда таълим олувчиларни фаоллаштирувчи ва мустақил фикрлашга ундовчи, таълим жараёнининг марказида таълим олувчи бўлган методлар тушунилади. Бу методлар қўлланилганда таълим берувчи таълим олувчини фаол иштирок этишга чорлайди. Таълим олувчи бутун жараён давомида иштирок этади. Таълим олувчи марказда бўлган ёндошувнинг фойдали жиҳатлари қуйидагиларда намоён бўлади:

- таълим самараси юқорироқ бўлган ўқиш-ўрганиш;
- таълим олувчининг юқори даражада рағбатлантирилиши;
- илгари орттирилган билимнинг ҳам эътиборга олиниши;
- ўқиш шиддатини таълим олувчининг эҳтиёжига мувофиқлаштирилиши;
- таълим олувчининг ташаббускорлиги ва масъулиятининг қўллаб-қувватланиши;
- амалда бажариш орқали ўрганилиши;
- икки тарафлама фикр-мулоҳазаларга шароит яратилиши.

**“Кичик гуруҳларда ишлаш”
методи**

“КИЧИК ГУРУХЛАРДА ИШЛАШ” МЕТОДИ - таълим олувчиларни фаоллаштириш мақсадида уларни кичик гуруҳларга ажратган ҳолда ўқув материални ўрганиш ёки берилган топшириқни бажаришга қаратилган дарсдаги ижодий иш.

Ушбу метод қўлланилганда таълим олувчи кичик гуруҳларда ишлаб, дарсда фаол иштирок этиш ҳуқуқига, бошловчи ролида бўлишга, бир-биридан ўрганишга ва турли нуқтаи- назарларни қадрлаш имконига эга бўлади.

“Кичик гуруҳларда ишлаш” методи қўлланилганда таълим берувчи бошқа интерфаол методларга қараганда вақтни тежаш имкониятига эга бўлади. Чунки таълим берувчи бир вақтнинг ўзида барча таълим олувчиларни мавзуга жалб эта олади ва баҳолай олади. Қуйида “Кичик гуруҳларда ишлаш” методининг тузилмаси келтирилган.

“Кичик гуруҳларда ишлаш” методининг босқичлари қуйидагилардан иборат:

1. Фаолият йўналиши аниқланади. Мавзу бўйича бир-бирига боғлиқ бўлган масалалар белгиланади.

2. Кичик гуруҳлар белгиланади. Таълим олувчилар гуруҳларга 3-6 кишидан бўлинишлари мумкин.

3. Кичик гуруҳлар топшириқни бажаришга киришадилар.

4. Таълим берувчи томонидан аниқ кўрсатмалар берилади ва йўналтириб турилади.

5. Кичик гуруҳлар тақдимот қиладилар.

6. Бажарилган топшириқлар муҳокама ва таҳлил қилинади.

7. Кичик гуруҳлар баҳоланади.

«Кичик гуруҳларда ишлаш» методининг афзаллиги:

- ўқитиш мазмунининг яхши ўзлаштиришга олиб келади;
- мулоқотга киришиш кўникмасининг такомиллашишига олиб келади;
- вақтни тежаш имконияти мавжуд;
- барча таълим олувчилар жалб этилади;
- ўз-ўзини ва гуруҳлараро баҳолаш имконияти мавжуд бўлади.

«Кичик гуруҳларда ишлаш» методининг камчиликлари:

• баъзи кичик гуруҳларда кучсиз таълим олувчилар бўлганлиги сабабли кучли таълим олувчиларнинг ҳам паст баҳо олиш эҳтимоли бор;

• барча таълим олувчиларни назорат қилиш имконияти паст бўлади;

• гуруҳлараро ўзаро салбий рақобатлар пайдо бўлиб қолиши мумкин;

• гуруҳ ичида ўзаро низо пайдо бўлиши мумкин.

“ДАВРА СУХБАТИ” МЕТОДИ – айлана стол атрофида берилган муаммо ёки саволлар юзасидан таълим олувчилар томонидан ўз фикр-мулоҳазаларини билдириш орқали олиб бориладиган ўқитиш методидир.

“Давра суҳбати” методи қўлланилганда стол-стулларни доира шаклида жойлаштириш керак. Бу ҳар бир таълим олувчининг бир-бири билан “кўз алоқаси”ни ўрнатиб туришига ёрдам беради. Давра суҳбатининг оғзаки ва ёзма шакллари мавжуддир. Оғзаки давра суҳбатида таълим берувчи мавзунини бошлаб беради ва таълим олувчилардан ушбу савол бўйича ўз фикр-мулоҳазаларини билдиришларини сўрайди ва айлана бўйлаб ҳар бир таълим олувчи ўз фикр-мулоҳазаларини оғзаки баён этадилар. Сўзлаётган таълим олувчини барча диққат билан тинглайди, агар муҳокама қилиш лозим бўлса, барча фикр-мулоҳазалар тингланиб бўлингандан сўнг муҳокама қилинади. Бу эса таълим олувчиларнинг мустақил фикрлашига ва нутқ маданиятининг ривожланишига ёрдам беради. Қуйида “Давра суҳбати” методининг тузилмаси келтирилган.

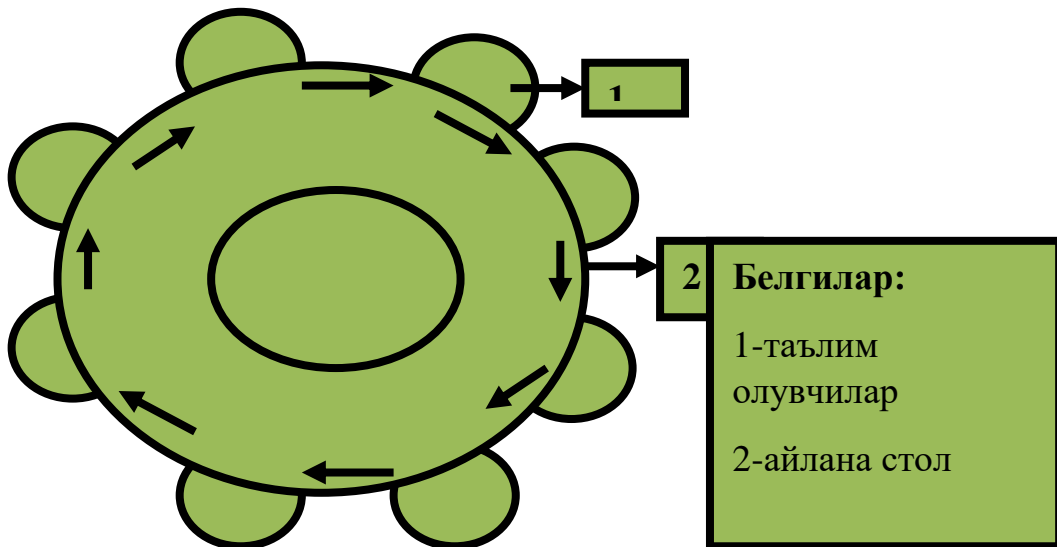
Давра столи тузилмаси

Ёзма давра суҳбатида ҳам стол-стуллар айлана шаклида жойлаштирилиб, ҳар бир таълим олувчига конверт қоғози берилади. Ҳар бир таълим олувчи конверт устига маълум бир мавзу бўйича ўз саволини беради ва “Жавоб варақаси”нинг бирига ўз жавобини ёзиб, конверт ичига солиб қўяди. Шундан сўнг конвертни соат йўналиши бўйича ёнидаги

таълим олувчига узатади. Конвертни олган таълим олувчи ўз жавобини “Жавоблар варақаси”нинг бирига ёзиб, конверт ичига солиб қўяди ва ёнидаги таълим олувчига узатади. Барча конвертлар айлана бўйлаб ҳаракатланади. Якуний қисмда барча конвертлар йиғиб олиниб, таҳлил қилинади.

“Давра суҳбати” методининг босқичлари қуйидагилардан иборат:

1. Машғулот мавзуси эълон қилинади.
2. Таълим берувчи таълим олувчиларни машғулотни ўтказиш тартиби билан таништиради.
3. Ҳар бир таълим олувчига биттадан конверт ва жавоблар ёзиш учун гуруҳда неча таълим олувчи бўлса, шунчадан “Жавоблар варақалари”ни тарқатилиб, ҳар бир жавобни ёзиш учун ажратилган вақт белгилаб қўйилади. Таълим олувчи конвертга ва “Жавоблар варақалари”га ўз исми-шарифини ёзади.
4. Таълим олувчи конверт устига мавзу бўйича ўз саволини ёзади ва “Жавоблар варақаси”га ўз жавобини ёзиб, конверт ичига солиб қўяди.
5. Конвертга савол ёзган таълим олувчи конвертни соат йўналиши бўйича ёнидаги таълим олувчига узатади.
6. Конвертни олган таълим олувчи конверт устидаги саволга “Жавоблар варақалари”дан бирига жавоб ёзади ва конверт ичига солиб қўяди ҳамда ёнидаги таълим олувчига узатади.
7. Конверт давра столи бўйлаб айланиб, яна савол ёзган таълим олувчининг ўзига қайтиб келади. Савол ёзган таълим олувчи конвертдаги “Жавоблар варақалари”ни баҳолайди.
8. Барча конвертлар йиғиб олинади ва таҳлил қилинади.

Ушбу метод орқали таълим олувчилар берилган мавзу бўйича ўзларининг билимларини қисқа ва аниқ ифода эта оладилар. Бундан

ташқари ушбу метод орқали таълим олувчиларни муайян мавзу бўйича баҳолаш имконияти яратилади. Бунда таълим олувчилар ўзлари берган саволларига гуруҳдаги бошқа таълим олувчилар берган жавобларини баҳолашлари ва таълим берувчи ҳам таълим олувчиларни объектив баҳолаши мумкин.

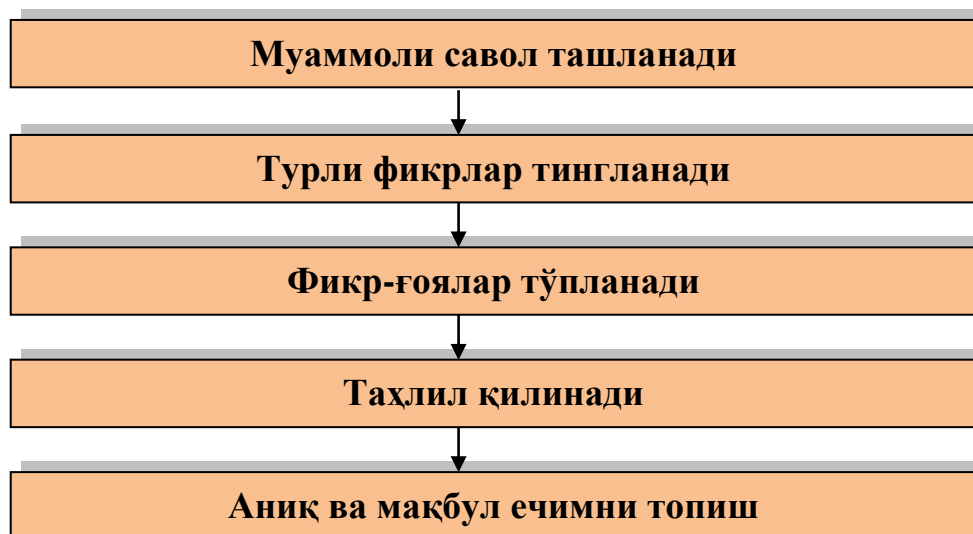
“БАҲС-МУНОЗАРА” МЕТОДИ - бирор мавзу бўйича таълим олувчилар билан ўзаро баҳс, фикр алмашинув тарзида ўтказиладиган ўқитиш методидир.

Ҳар қандай мавзу ва муаммолар мавжуд билимлар ва тажрибалар асосида муҳокама қилиниши назарда тутилган ҳолда ушбу метод қўлланилади. Баҳс-мунозарани бошқариб бориш вазифасини таълим олувчиларнинг бирига топшириши ёки таълим берувчининг ўзи олиб бориши мумкин. Баҳс-мунозарани эркин ҳолатда олиб бориш ва ҳар бир таълим олувчини мунозарага жалб этишга ҳаракат қилиш лозим. Ушбу метод олиб борилаётганда таълим олувчилар орасида пайдо бўладиган низоларни дарҳол бартараф этишга ҳаракат қилиш керак.

“Баҳс-мунозара” методини ўтказишда қуйидаги қоидаларга амал қилиш керак:

- ✓ барча таълим олувчилар иштирок этиши учун имконият яратиш;
- ✓ “ўнг қўл” қоидаси (қўлини кўтариб, руҳсат олгандан сўнг сўзлаш)га риоя қилиш;
- ✓ фикр-ғояларни тинглаш маданияти;
- ✓ билдирилган фикр-ғояларнинг такрорланмаслиги;
- ✓ бир-бирларига ўзаро ҳурмат.

Қуйида “Баҳс-мунозара” методини ўтказиш тузилмаси берилган.

Методнинг босқичлари қуйидагилардан иборат:

1. Таълим берувчи мунозара мавзусини танлайди ва шунга доир саволлар ишлаб чиқади.
2. Таълим берувчи таълим олувчиларга муаммо бўйича савол беради ва уларни мунозарага таклиф этади.
3. Таълим берувчи берилган саволга билдирилган жавобларни, яъни турли ғоя ва фикрларни ёзиб боради ёки бу вазифани бажариш учун таълим олувчилардан бирини котиб этиб тайинлайди. Бу босқичда таълим берувчи таълим олувчиларга ўз фикрларини эркин билдиришларига шароит яратиб беради.
4. Таълим берувчи таълим олувчилар билан биргаликда билдирилган фикр ва ғояларни гуруҳларга ажратади, умумлаштиради ва таҳлил қилади.
5. Таҳлил натижасида қўйилган муаммонинг энг мақбул ечими танланади.

"ФСМУ" методи

“ФСМУ”–(фикр, сабаб, мисол, умумлаштириш) методи мунозарали масалаларни ҳал этиш ҳамда ўқув жараёнининг баҳс-мунозарали ўтказишда қўлланилади, чунки бу метод тингловчиларни ўз фикрини ҳимоя қилишга, эркин фикрлаш, ўз фикрини бошқаларга ўтказишга, очиқ ҳолда баҳслашишга ҳамда шу билан бирга баҳслашиш маданиятига ўргатади. Бу метод янги мавзунини чуқур ўрганишдан аввал тингловчиларнинг фикрлаш фаолиятини жадаллаштириш ҳамда кенгайтириш учун хизмат қилиши мумкин. Шунингдек, ўтилган мавзунини мустаҳкамлаш, ўзлаштириш, умумлаштириш, тингловчиларни шу мавзу бўйича тасаввурларини ёзма шаклда, далил ва исботлар билан ифодалашга ундайди.

Технологиянинг мақсади: Мазкур технология иштирокчилардаги умумий фикрлардан хусусий хулосалар чиқариш, таққослаш, қиёслаш орқали ахборотни ўзлаштириш, хулосалаш, шунингдек, мустақил ижодий фикрлаш кўникмаларини шакллантиришга хизмат қилади. Мазкур технологиядан маъруза машғулотларида, мустаҳкамлашда, ўтилган мавзунини сўрашда, уйга вазифа беришда ҳамда амалий машғулот натижаларини таҳлил этишда фойдаланиш тавсия этилади.

Технологияни амалга ошириш тартиби:

- қатнашчиларга мавзуга оид бўлган якуний хулоса ёки ғоя таклиф этилади;
- ҳар бир иштирокчига ФСМУ технологиясининг босқичлари ёзилган қоғозларни тарқатилади;
- иштирокчиларнинг муносабатлари индивидуал ёки гуруҳий тартибда тақдимот қилинади.

Ф	• фикрингизни баён этинг
С	• фикрингизни баёнига сабаб кўрсатинг
М	• кўрсатган сабабингизни исботлаб мисол келтиринг
У	• фикрингизни умумлаштиринг

ФСМУ таҳлили қатнашчиларда касбий-назарий билимларни амалий машқлар ва мавжуд тажрибалар асосида тезроқ ва муваффақиятли ўзлаштирилишига асос бўлади.

Намуна.

Фикр: “Тасвирий санъат фанидан давлат таълим стандартлари талабларини халқаро андозалар асосида такомиллаштириш ва сертификатлаштириш таълим самарадорлигининг энг муҳим омилларидан биридир”.

1-Топшириқ: Мазкур фикрга нисбатан муносабатингизни ФСМУ технологияси орқали таҳлил қилинг.

2-Топшириқ: Бухоро амирлиги, Хива хонлиги, Қўқон хонлиги давлат бошқарувининг асосий фарқлари?

"ХУЛОСАЛАШ" (Резюме, Веер)

МЕТОДИ

Методнинг мақсади: Бу метод мураккаб, кўптармоқли, мумкин қадар, муаммоли характеридаги мавзуларни ўрганишга қаратилган. Методнинг моҳияти шундан иборатки, бунда мавзунинг турли тармоқлари бўйича бир хил ахборот берилади ва айна пайтда, уларнинг ҳар бири алоҳида аспектларда муҳокама этилади. Масалан, муаммо ижобий ва салбий томонлари, афзаллик, фазилат ва камчиликлари, фойда ва зарарлари бўйича ўрганилади. Бу интерфаол метод танқидий, таҳлилий, аниқ мантиқий фикрлашни муваффақиятли ривожлантиришга ҳамда тингловчиларнинг мустақил ғоялари, фикрларини ёзма ва оғзаки шаклда тизимли баён этиш, ҳимоя қилишга имконият яратади. “Хулосалаш” методидан маъруза

машғулотларида индивидуал ва жуфтликлардаги иш шаклида, амалий ва семинар машғулотларида кичик гуруҳлардаги иш шаклида мавзу юзасидан билимларни мустаҳкамлаш, таҳлили қилиш ва таққослаш мақсадида фойдаланиш мумкин.

Методни амалга ошириш тартиби:

Иштирокчиларни 5-6 кишидан иборат кичик гуруҳларга ажратади;

Машғулотнинг мақсади, шартлари ва тартиби билан иштирокчиларни таништиргач, ҳар бир гуруҳга умумий муаммони таҳлил қилиниши зарур бўлган қисмлари туширилган тарқатма материалларни тарқатади;

Ҳар бир гуруҳ ўзига берилган муаммони атрофлича таҳлил қилиб, ўз мулоҳазаларини тавсия этилаётган схема бўйича тарқатмага ёзма баён қилади;

Нвбатдаги босқичда барча гуруҳлар ўз тақдимотларини ўтказадилар. Шундан сўнг, ўқитувчи томонидан таҳлиллар умумлаштирилади, зарурий ахборотлар билан тўлдирилади ва мавзу якунланади.

Намуна:

Тасвирий санъат фанидан Давлат таълим стандарти			
Собиқ стандарт		Янги стандарт	
афзаллиги	камчилиги	афзаллиги	камчилиги
Хулоса:			

“SWOT-таҳлил” методи

Методнинг мақсади: мавжуд назарий билимлар ва амалий тажрибаларни таҳлил қилиш, таққослаш орқали муаммони ҳал этиш

йўлларни топишга, билимларни мустаҳкамлаш, такрорлаш, баҳолашга, мустақил, танқидий фикрлашни, ностандарт тафаккурни шакллантиришга хизмат қилади.

S – (strength)	• кучли томонлари
W – (weakness)	• заиф, кучсиз томонлари
O – (opportunity)	• имкониятлари
T – (threat)	• тўсиқлар

Намуна: Тасвирий санъат фанларини ўқитишда “Хулосалаш” методнинг SWOT таҳлилини ушбу жадвалга туширинг.

S	Тасвирий санъат фанларини ўқитишда “Хулосалаш” методидан фойдаланишнинг кучли томонлари	
W	Тасвирий санъат фанларини ўқитишда “Хулосалаш” методидан фойдаланишнинг кучсиз томонлари	
O	Тасвирий санъат фанларини ўқитишда “Хулосалаш” методдан фойдаланишнинг имкониятлари (ички)	
T	Тўсиқлар (ташқи)	

Намуна: Анъанавий ва замонавий таълим шаклларини “SWOT-таҳлил” методида таҳлил қилинг.

S	Оддий дарсда ўқитувчи, тингловчиларга кўп маълумот бера олмайди	Замонавий дарсда камроқ маълумот берилади, бироқ улар тингловчилар онгига сингдириб берилади
W	Ўқитувчи асосан аълочи, қизиқувчи тингловчилар билан гаплашади, яъни дарсда оз сонли тингловчилар қамраб олинади	Замонавий таълимда дарсда кўп сонли тингловчилар қамраб олинади
O	Оддий дарсда фақат ўқитувчи режа асосида ва тайёрлаб келган маълумотлари атрофида гаплашилади	Замонавий дарсда муҳокама жараёнида янги-янги масалалар, муаммолар юзага чиқиши, ғоялар туғилиши мумкин

Т	Ўқитувчи учун асосий тўсиқ – дастурдан чиқиб кета олмаслик, тингловчи учун қизиқмаса ҳам ўқитувчини эшитиб ўтириш мажбурияти	Кенг муҳокама учун вақтнинг чегараланганлиги, тингловчиларни мавзудан четга буришга интилишлари
---	--	---

"Инсерт" методи

Методнинг мақсади: Мазкур метод тингловчиларда янги ахборотлар тизимини қабул қилиш ва билмларни ўзлаштирилишини енгиллаштириш мақсадида қўлланилади, шунингдек, бу метод тингловчилар учун хотира машқи вазифасини ҳам ўтайди.

Методни амалга ошириш тартиби:

- ўқитувчи машғулотга қадар мавзунинг асосий тушунчалари мазмуни ёритилган инпут-матнни тарқатма ёки тақдимот кўринишида тайёрлайди;
- янги мавзу моҳиятини ёритувчи матн таълим олувчиларга тарқатилади ёки тақдимот кўринишида намойиш этилади;
- таълим олувчилар индивидуал тарзда матн билан танишиб чиқиб, ўз шахсий қарашларини махсус белгилар орқали ифодалайдилар. Матн билан ишлашда тингловчилар ёки қатнашчиларга қуйидаги махсус белгилардан фойдаланиш тавсия этилади:

Белгилар	1-матн	2-матн	3-матн
“√” – таниш маълумот.			
“?” – мазкур маълумотни тушунмадим, изоҳ керак.			
“+” бу маълумот мен учун янгилик.			
“–” бу фикр ёки мазкур маълумотга қаршиман?			

Белгиланган вақт якунлангач, таълим олувчилар учун нотаниш ва тушунарсиз бўлган маълумотлар ўқитувчи томонидан таҳлил қилиниб, изоҳланади, уларнинг моҳияти тўлиқ ёритилади. Саволларга жавоб берилади ва машғулот якунланади.

“Пинборд” методи

Пинборд (инглизчадан: pin – маҳкамлаш, board – ёзув тахтаси) мунозара усуллари ёки ўқув суҳбатини амалий усул билан мослашдан иборат. Муаммони ҳал қилишга оид фикрларни тизимлаштириш ва гуруҳлаштириш (классификация)ни амалга оширишга, жамоа тарзда ягона ёки аксинча қарама-қарши позицияни шакллантиришга имкон беради.

Ўқитувчи таклиф этилган муаммо бўйича ўз нуқтаи назарини баён қилишни сўрайди. Тўғридан-тўғри ёки оммавий ақлий ҳужумнинг бошланишини ташкил қилади (рағбатлантиради). Фикрларни таклиф қиладилар, муҳокама қиладилар, баҳолайдилар ва энг оптимал (самарали) фикрни танлайдилар. Уларни таянч хулосавий фикр (2 та сўздан кўп бўлмаган) сифатида алоҳида қоғозларга ёзадилар ва доскага маҳкамлайдилар.

Ўқитувчи билан биргаликда флипчарт (махсус доска ва махсус қоғоз ёпиштириш имконини берадиган скотч) ёрдамида фикрлар жамланади, классификация қилинади, муҳокамада эса оптимал ечимлар бўйича аниқланади.

Гуруҳ намоёндалари доскага чиқадиладар ва маслаҳатлашган ҳолда:

- 1) якқол хато бўлган ёки такрорланаётган фикрларни олиб ташлайдилар;
- 2) баҳсли бўлган фикрларни ойдинлаштирадилар;
- 3) фикрларни тизимлаштириш мумкин бўлган белгиларини аниқлайдилар;
- 4) шу белгилар асосида доскадаги барча фикрларни (қоғоз ва варақларидаги) гуруҳларга ажратадилар;
- 5) уларнинг ўзаро муносабатларини чизиқлар ёки бошқа белгилар ёрдамида кўрсатадилар: жамоанинг ягона ёки қарама-қарши позициялари ишлаб чиқилади.

Маданият

моддий маданият	маънавий маданият

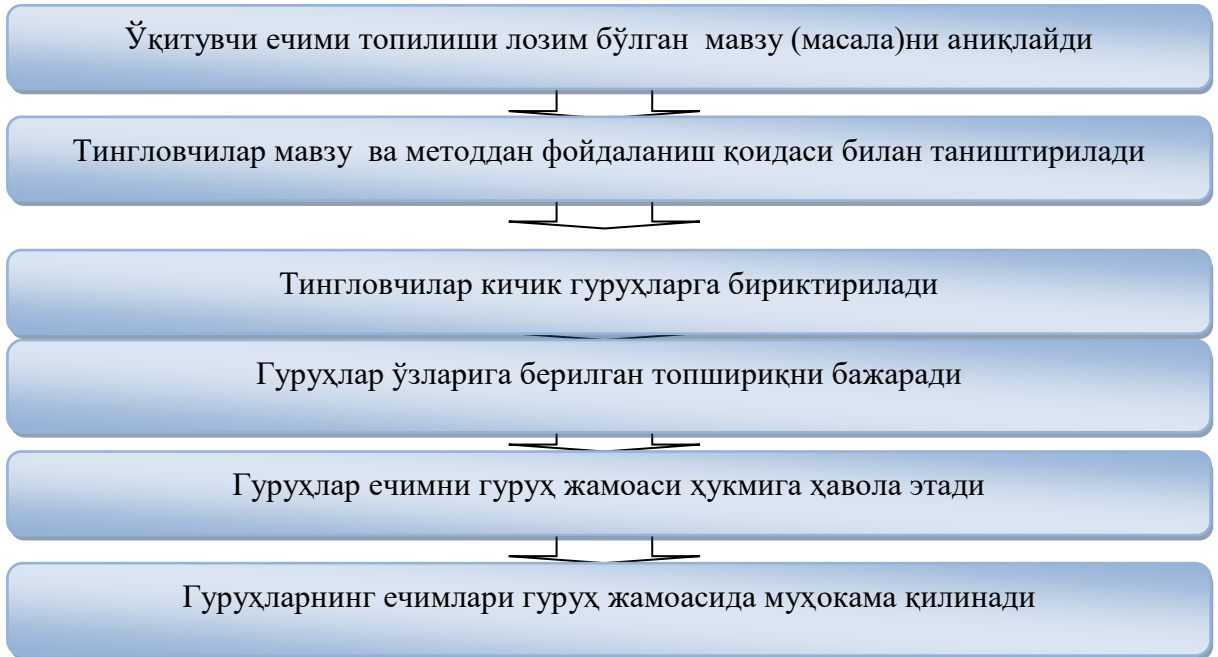

“Концептуал жадвал” методи

Концептуал жадвал методи - турли ғояларни, қарашларни ўзаро таққослаш ва уларни турли тоифалар бўйича таққослаган ҳолда баҳо беришга қаратилган органайзер ҳисобланади. Метод тингловчиларни ўрганилаётган мавзу (масала ёки муаммо)ни икки ёки ундан ортиқ жиҳатлари бўйича таққослашга ўргатади. Ундан фойдаланишда

тингловчиларнинг мавзу юзасидан мантиқий фикрлаш, маълумотларни тизимли баён қилиш қобилиятлари ривожлантирилади.

Машғулотлар чоғида методдан фойдаланиш қуйидаги тартибда кечади:

Ўрганилаётган мавзу моҳиятини жиҳатлар	мавзу ёритувчи	Муҳим белгилар, тавсифлар		
		1-белги (тавсиф)	2-белги (тавсиф)	3-белги (тавсиф)
1-жиҳат				
2-жиҳат				
...				

Намуна:

Тасвирий санъат дарсларида интерфаол усулларидан фойдаланишнинг жиҳатлари	санъат таълим	Муҳим белгилар, тавсифлар		
		1-белги (тавсиф)	2-белги (тавсиф)	3-белги (тавсиф)
“Ассесмент”				
“Инсерт”				
“Тушунчалар”				
“Брифинг”				

“Баҳс-мунозара”			
“Муаммоли вазият”			

"Тушунчалар" методи

Методнинг мақсади: мазкур метод Тингловчилар ёки қатнашчиларни мавзу буйича таянч тушунчаларни ўзлаштириш даражасини аниқлаш, ўз билимларини мустақил равишда текшириш, баҳолаш, шунингдек, янги мавзу буйича дастлабки билимлар даражасини ташхис қилиш мақсадида қўлланилади.

Методни амалга ошириш тартиби:

- иштирокчилар машғулот қоидалари билан таништирилади;
- тингловчиларга мавзуга ёки бобга тегишли бўлган сўзлар, тушунчалар номи туширилган тарқатмалар берилади (индивидуал ёки гуруҳли тартибда);
- тингловчилар мазкур тушунчалар қандай маъно англатиши, қачон, қандай ҳолатларда қўлланилиши ҳақида ёзма маълумот берадилар;
- белгиланган вақт якунига етгач ўқитувчи берилган тушунчаларнинг тугри ва тулиқ изоҳини уқиб эшиттиради ёки слайд орқали намойиш этади;
- ҳар бир иштирокчи берилган тугри жавоблар билан узининг шахсий муносабатини таққослайди, фарқларини аниқлайди ва ўз билим даражасини текшириб, баҳолайди.

Намуна: “Модулдаги таянч тушунчалар таҳлили”.

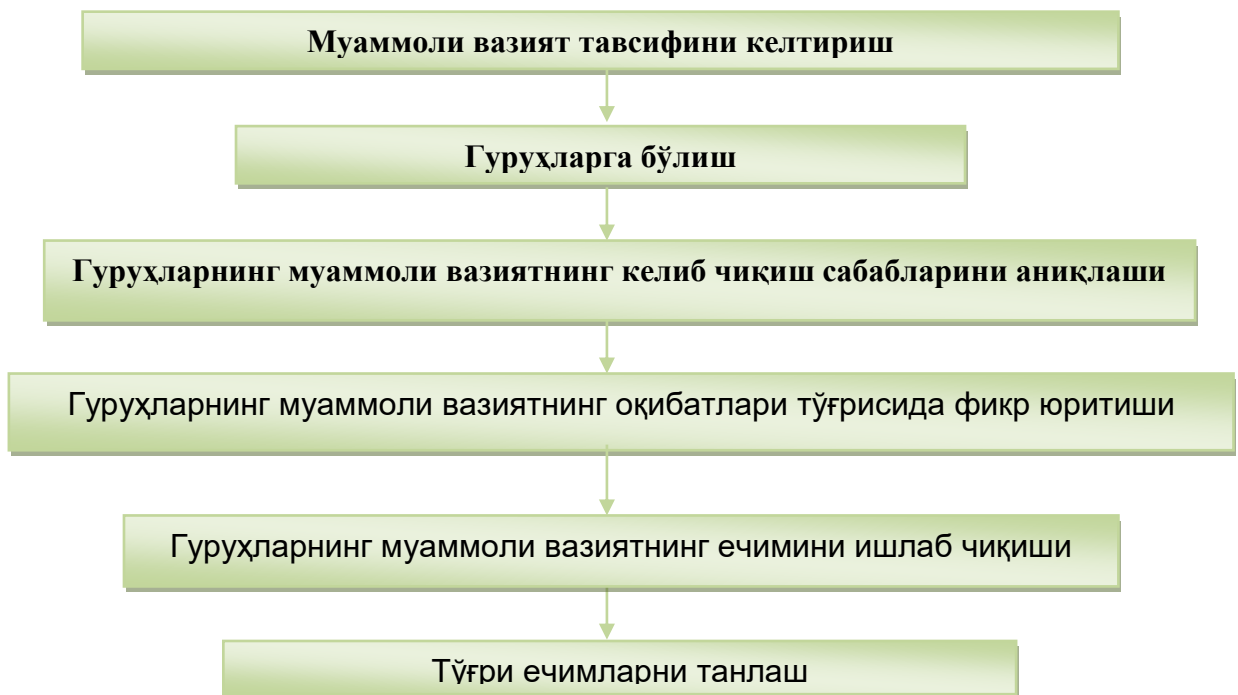
Тушунчалар	Сизнингча бу тушунча қандай маънони англатади?	Қўшимча маълумот
Перспектива		
Конструкция		
Ҳажмлар		
Композиция		
Шакл ҳажмдорлиги		
Ранг гаммаси		
Психологик портрет		
Ранг колорити		

Изоҳ: Иккинчи устунчага қатнашчилар томонидан фикр билдирилади. Мазкур тушунчалар ҳақида қўшимча маълумот глоссарийда келтирилган.

“Муаммоли вазият” методи

“Муаммоли вазият” методи - таълим олувчиларда муаммоли вазиятларнинг сабаб ва оқибатларини таҳлил қилиш ҳамда уларнинг ечимини топиш бўйича кўникмаларини шакллантиришга қаратилган методдир.

“Муаммоли вазият” методи учун танланган муаммонинг мураккаблиги таълим олувчиларнинг билим даражаларига мос келиши керак. Улар қўйилган муаммонинг ечимини топишга қодир бўлишлари керак, акс ҳолда ечимни топа олмагач, таълим олувчиларнинг қизиқишлари сўнишига, ўзларига бўлган ишончларининг йўқолишига олиб келади. “Муаммоли вазият” методи қўлланилганда таълим олувчилар мустақил фикр юритишни, муаммонинг сабаб ва оқибатларини таҳлил қилишни, унинг ечимини топишни ўрганадилар. Қуйида “Муаммоли вазият” методининг тузилмаси келтирилган.

“Муаммоли вазият” методининг босқичлари қуйидагилардан иборат:

1. Таълим берувчи мавзу бўйича муаммоли вазиятни танлайди, мақсад ва вазифаларни аниқлайди. Таълим берувчи таълим олувчиларга муаммони баён қилади.
2. Таълим берувчи таълим олувчиларни топшириқнинг мақсад, вазифалари ва шартлари билан таништиради.
3. Таълим берувчи таълим олувчиларни кичик гуруҳларга ажратади.

4. Кичик гуруҳлар берилган муаммоли вазиятни ўрганадилар. Муаммонинг келиб чиқиш сабабларини аниқлайдилар ва ҳар бир гуруҳ тақдимот қилади. Барча тақдимотдан сўнг бир хил фикрлар жамланади.

5. Бу босқичда берилган вақт мобайнида муаммонинг оқибатлари тўғрисида фикр-мулоҳазаларини тақдимот қиладилар. Тақдимотдан сўнг бир хил фикрлар жамланади.

6. Муаммони ечишнинг турли имкониятларини муҳокама қиладилар, уларни таҳлил қиладилар. Муаммоли вазиятни ечиш йўллари ишлаб чиқадиладар.

7. Кичик гуруҳлар муаммоли вазиятнинг ечими бўйича тақдимот қиладилар ва ўз вариантларини таклиф этадилар.

8. Барча тақдимотдан сўнг бир хил ечимлар жамланади. Гуруҳ таълим берувчи билан биргаликда муаммоли вазиятни ечиш йўлларининг энг мақбул вариантларини танлаб олади.

"Т-жадвал" технология

Технология таянч тушунчаларни бир-бири билан ўзаро солиштириш, қиёслаш асосида ўрганилаётган мавзу ёки масаланинг муайян жиҳатини бир неча асосий белгиларга кўра батафсил ёритиш мақсадида қўлланилади. Кўп ҳолларда технология мавзу мазмунида ёритиладиган бир неча ҳолатларнинг афзаллик ёки камчиликларини, самарадорли ёки самарасизлигини, бугунги кун ва истиқбол учун аҳамиятини таққослаш мақсадида қўлланилади.

Агар улар ёзилган фикрга қўшилсалар, биринчи устунда “+“ акс ҳолда учинчи устунда “-“ белгисини қўядилар.

Изоҳ: Ўқитувчи: Янги мавзунини баён қилади ва тингловчиларга икки қарама-қарши жиҳат ҳақида бошланғич маълумотларни беради;

- топшириқни яқка тартибда бажаришларини сўрайди ва 10 дақиқа вақт ажратади;

- вақт тугагач тингловчилардан изоҳларсиз ўз фикр – мулоҳазаларини ўқиб эшиттиришларини айтади;

- барча хулосалар тинглангач, умумлаштирилади ва якуний хулоса шакллантирилади.

Тингловчи: - мавзунини диққат билан тинглайди;

- ўзи учун зарур бўлган маълумотларни дафтарига қайд қилиб боради;

- берилган схема асосида тушунчага нисбатан ўзининг мустақил фикрини билдиради;

- якуний хулосаси билан ўтирганларни таништиради;

- регламентга риоя қилади.

Кутиладиган натижа: Тингловчилар мавзу юзасидан зарурий билимларни ўзлаштиради, курснинг моҳияти ҳақида тасаввурга эга бўлади

“Т-жадвал” технологияси

Ўрганилаётган масала (ғоя, омил)	
+ (ха, ижобий) афзаллиги (ютуғи)	- (йўқ, салбий) камчилиги
1.	1.
2.	2.
...	...

“Инновацион технологияларни дарсда фойдаланиш”

Афзалликлари	Камчиликлари
“Қайтар алоқа”нинг таъминланиши	кўп вақт талаб этилиши
мотивациянинг юқори даражада бўлиши	тингловчиларни назорат қилиш имкониятининг пастлиги
ўтилган материалнинг яхши эсда сақлаб қолиниши	объектив баҳолашнинг қийинлиги
мулоқатга киришиш кўникмасининг такомиллашиши	ўқитувчининг ўзидан ҳам ривожланган фикрлаш қобилиятига ва муаммолар ечиш кўникмасига эга бўлишининг талаб этилиши
ўз-ўзини ва бошқаларни баҳолаш кўникмасининг шаклланиши	ижодий шовқин бўлиши
мустақил фикрлаш	қайтар алоқанинг таъминланмаслиги
ХУЛОСА	

“Блиц-ўйин технологияси”

Сана ва воқеаларни тўғри хронологик кетма-кетликда жойлаштиринг.

Саналар –асрлар.

Тасвирлашга нисбатан бўлган қизиқиш инсонларни қадимдан ўзига жалб этиб келган. Чунки у ибтидоий давр одамларига ўзаро мулоқот қилиш, сўзлашиш учун зарур бўлган. Тарихдан маълумки, тасвирларнинг аксарияти овчилик билан шуғулланиб келган қадимги одамларнинг ҳайвонларни қандай ов қилганликларига асосланган. Улар ҳайвонларнинг юрган йўлларини кузатиб, қоя ва ғорларда турли тасвир ва белгилар қолдирганлар. Вақт ўтиши билан уларнинг тасвирлаш қобилиятлари ривожланиши натижасида кейинчалик ҳар хил ов манзаралари ўзига хос дастлабки композиция ечимига эга тарзда акс эта бошлаган.

Йил, сана	Содир бўлган воқелик
------------------	-----------------------------

--	--

“Венн диаграммаси” стратегияси

Стратегия тингловчи (тингловчи)ларда мавзуга нисбатан таҳлилий ёндашув, айрим қисмлар негизида мавзунинг умумий моҳиятини ўзлаштириш (синтезлаш) кўникмаларини ҳосил қилишга йўналтирилади. У кичик гуруҳларни шакллантириш асосида аниқ схема бўйича амалга оширилади.

Стратегия тингловчи (тингловчи)лар томонидан ўзлаштирилган ўзаро яқин назарий билим, маълумот ёки далилларни қиёсий таҳлил этишга ёрдам беради. Ундан муайян бўлим ёки боблар бўйича якуний дарсларни ташкил этишда фойдаланиш янада самаралидир.

“Ҳамкорликда ўқитиш” методи

Ҳамкорликда ўқитишнинг асосий ғояси – бирор нарсани бирга бажариш эмас, балки ҳамкорликда ўқиш, ўрганишдир!

Ҳамкорликда ўқитишнинг самарадорлиги:

1. Ахборотга танқидий ёндашув ва ўз нуқтаи назарини далиллар билан асослашни шакллантиради. Бу кўникмалар ҳамкорликда ўқиётганларда бири-бири билан рақобат қилаётган ёки индивидуал ўқиётганларга қараганда яхшироқ ривожланган. Хаттоки, ҳамкорликда бажарилган ёзма ишлар чуқур мазмунга эгалиги билан фарқланади.

2. Ижодий қобилиятлар ривожланади. Ҳамкорликда ўқиётган гуруҳ аъзолари бетакрор ғояларни кўпроқ ишлаб чиқади, турли мақсадларга эришишда ва дарс жараёнида пайдо бўлган ҳар хил ўқув масалаларининг янги ечимларини топишда ижодий қобилиятлар ривожланиб боради.

3. Бир вазиятда олинган билимлар бошқа вазиятда қўлланишига кўмаклашади. Бугун гуруҳ бажарган топшириқни эртага ҳар тингловчи мустақил бажара олиши мумкин.

4. Дарс мазмунига ижобий ёндашув шакллантирилади. Ҳамкорлик билимларга кўпроқ қизиқиш учун ҳам шароитлар яратади. Машғулот ўтказиш усули қанчалик такомиллашган бўлса, тингловчиларнинг ўрганилаётган масалага қизиқиши ва фаолли ортиб боради.

5. Топшириқларни бажариш учун кўпроқ вақт сарфланади. Ҳамкорликда ўқиётганлар топшириқларни бажариш учун рақобат қилаётган ёки индивидуал ўқиётганларга нисбатан кўпроқ вақт сарфлайдилар.

Ҳамкорликда ўқитишнинг асосий афзалликлари:

- ҳамкорликда ўқиётган тингловчилар бир-бирининг муваффақиятига кўмаклашади;

- ёрдам ва мадад берадилар ва ёрдамни қабул қиладилар, гап фақат ўқиш тўғрисида эмас, балки инсоний, дўстона муносабат тўғрисида кетаяпти;

- ахборот ва “моддий ресурслар”, яъни топшириқни бажариш учун зарур бўлган барча нарсалар билан алмашади;

- ўртоқлари берган маълумотларни ўзлаштиради ва қўллашга ҳаракат қиладилар. Оғзаки тушунтиришлар, ахборотни ўйлаб кўриш ва умумлаштириш, ўз билимлари ва кўникмаларини бошқаларга узатиш – буларнинг ҳаммаси билимларни тартибга солиш, уларни яхшироқ англаб ўзлаштириш ва умумий мақсадга эришишга шахсий улушини кўшишга олиб келади;

- тингловчилар бир-бири билан музокара олиб боришга ва далиллар келтиришга ўрганади. Интеллектуал майдондаги зидликлар қизиқувчанликни ривожлантиради, билимларни ўзлаштириш ва уларни қайта англаш, ўрганилаётган муаммога чуқурроқ киришишга ундайди ҳамда бошқа кўп фойдали сифат ва кўникмаларни шакллантиради;

- тингловчилар яхшироқ ўқишга интилишда бир-бирига кўмаклашади. Ўқишда ўртоқларига ёрдам бераётган тингловчи ўзи ҳам сезиларли даражада яхшироқ ўқийди;

- бир-бирига таъсир этади. Ҳамкорликда ўқиётган гуруҳ аъзолари ўртоқларига таъсир этишининг ҳар қандай имкониятидан фойдаланадилар ва ўз навбатида таъсир учун очиқлар;

- аниқ ифодоланган мотивацияга эга. Билимларни ўзлаштиришга интилиш умумий мақсадга эришишга қаратилган ҳамкорликдаги меҳнат туфайли кучаяди;

- ўзаро ишонч шароитини яратади ва талабларни юқори даражада ушлаб туради. Гуруҳ аъзолари ўз ўртоқларига ишонадилар ва ўзларини ўртоқлари ишончини қозонадиган тарзда тутадилар, бу катта муваффақиятларга эришиш учун шароитлар яратади. Ўзаро ишонч – ҳар бирининг юқори ютуқлари учун яхши асос.

Ҳамкорликдаги ўқиш тамойиллари сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

- гуруҳга битта топшириқ;

- битта рағбат: гуруҳ барча иштирокчилари ҳамкорликдаги иш баҳоси (умумий натижага эришиш учун барча гуруҳ аъзолари сарфлайдиган кучи баҳоланади) ва академик натижалари йиғиндисидан ташкил топган битта баҳо олади, яъни гуруҳ (команда) муваффақияти ҳар бир иштирокчининг ҳиссасига боғлиқ;

- ҳар бирининг ўз муваффақияти ва гуруҳнинг бошқа аъзолари муваффақияти учун шахсий масъулияти;

- ҳамкорликдаги фаолият: гуруҳий музокара, ҳамкорлик, ўзаро ёрдам бериш каби ўзаро ҳаракат усуллари асосида ташкил топади;

- муваффақиятга эришишда тенг имкониятлар: ҳар бир ўқиётган ўз шахсий ютуғини такомиллаштириш, шахсий имкониятлари, қобилиятларидан келиб чиққан ҳолда ўқишга берилган бўлиши зарур, чунки у бошқалар билан тенг баҳоланади.

Гуруҳда ишлаш қоидалари:

Ҳар ким ўз ҳамкасблари нутқини хушмуомалалик билан тинглаши зарур;
Ҳар ким фаол, биргаликда ишлаши, берилган топшириққа масъулиятли ёндашиши зарур;
Ҳар ким ёрдамга муҳтож бўлганда уни сўраши зарур;
Ҳар кимдан ёрдам сўралса, ёрдам қилиши зарур;
Ҳар ким гуруҳ ишини натижаларини баҳолашда иштирок этиши зарур.
Бошқаларга ёрдам бериб, ўзимиз тушунамиз!
Биз битта кемадамиз: ёки бирга сузиб чиқамиз, ёки бирга чўкиб кетамиз!

Гуруҳда топшириқни бажариш йўриқномаси:

1. Гуруҳ лидерини сайланг.
2. Топшириқ билан танишинг ва уни қандай қилиб бажаришингизни муҳокама қилинг.
3. Топшириқни бажаринг.
4. Тақдимотга тайёрланинг.
5. Тақдимот ўтказинг.
6. Гуруҳ ишини баҳоланг.

1-босқич

Гуруҳ иш жойини тайёрлаш – стол ва ўриндиклар шундай жойлаштириладики, бунда таълим берувчи аудиторияда эркин ҳаракатлана олсин, ҳар бир гуруҳ аъзоси бир жойда бўлишлари ва бир-бирларини кўришлари ва эшитишлари керак, зарур ўқув қўлланмалар барчага етарли бўлиши керак.

2-Асосий босқич

1. Таълим олувчиларни гуруҳларга тақсимлаш – танланган кичик гуруҳларга бирлаштириш йўли асосида таълим олувчиларни гуруҳларга бўлади.

2. Ўқув топшириқларини тарқатиш – муаммоли вазиятни таклиф қилади, таълим олувчилар билан биргаликда уни эчиш йўли ва тартибини муҳокама қилади, гуруҳларда ҳамкорликдаги фаолиятни тақдим этиш шаклини маълум қилади. Ҳар бири ва бутун гуруҳнинг натижаларини баҳолаш мезонларини тушунтиради.

3. Ўқув топшириқларни бажариш бўйича йўриқномани тушунтириш. Гуруҳлар бўйича ишни бажариш учун зарур материалларни тарқатади. Топшириқни баажаришда қандай қўшимча материалларидан фойдаланиш мумкинлигини тушунтиради. Гуруҳларда ишлаш қоидаларини эслатади.

Доскада гуруҳли ишни бажариш бўйича йўриқномани ёзади ёки тарқатади.

4. Таълим олувчилар билан қайтар алоқани амалга ошириш Таълим олувчилар билан гуруҳли ишни бажариш бўйича йўриқномани муҳокама қилади; ҳаммалари уни тушунганларига ишонч ҳосил қилади.

5. Гуруҳларда ўқув топшириқни бажариш жараёнини ташкил этиш – ўқув топшириқни бажариш бўйича ишни бошланиши ҳақида эълон қилади; Гуруҳ ишини назорат қилади. Гуруҳ ишини режалаштириш, вазифаларни гуруҳ аъзолари ўртасида тақсимлаш, вазифани бажариш бўйича яқка тартибда ишлаш, яқка тартибда топилган ечимларни муҳокама қилиш, гуруҳ учун умумий ечимни ифодалаш, гуруҳ иши натижаларини тақдимотини тайёрлаш, аниқ топшириқни бажариш учун зарур бўлган алоҳида бўлиб ишлашга, кўникмаларни шакллантиришга эътиборини қаратади. Иш боришини шарҳлайди, ютуқларни баҳолайди, айрим аниқ, ва самимий танбеҳ қилади.

6. Гуруҳ иши тақдимотини ташкил қилиш – бажарилган иш натижалари тўғрисида маълумот бериш учун гуруҳ вакилларини тайинлайди. Баҳолаш мезони ва кўрсаткичларини эслатади.

3-Назорат – яқуний босқичи

Яқун ясаш – натижалар текширувини ўтказди: гуруҳнинг ҳар бир иштирокчиси билан гаплашади; Гуруҳ ишини таҳлил қилади, топшириқ бажарилишининг яқунини қилади, эришилган мақсад тўғрисида хулосалар чиқаради.

Ҳамкорликда ўқитишнинг самарадорлиги

1. Ахборотга танқидий ёндашув ва ўз нуқтаи назарини далиллар билан асослашни шакллантиради.

2. Ижодий қобилиятлар ривожланади.

3. Бир вазиятда олинган билимлар бошқа вазиятда қўлланишига кўмаклашади.

4. Дарс мазмунига ижобий ёндашув шакллантирилади.

5. Топшириқларни бажариш учун кўпроқ вақт сарфини талаб этади.

III. НАЗАРИЙ МАТЕРИАЛЛАР

1-мавзу: Муסיқа таълимининг ғоялари, назариялари, қонуниятлари ва тамойиллари ва замонавий концепциялари. Муסיқа таълимининг ривожланиш тарихи ва тараққиёт босқичлари ва йўналишлари.

Режа

1. Муסיқа таълимининг ғоялари, назариялари, қонуниятлари ва тамойиллари ва замонавий концепциялари.

2. Муסיқа таълимининг ривожланиш тарихи ва тараққиёт босқичлари ва йўналишлари.

Таянч тушунчалар: ғоя, назария, тараққиёт тенденциялари, тамойил, концепция, қонуниятлар, тараққиёт, тарих, муסיқий тараққиёт.

1. Муסיқа таълимининг ғоялари, назариялари, қонуниятлари ва тамойиллари ва замонавий концепциялари.

Мамлакатимизда амалга оширилаётган иқтисодий, ижтимоий сиёсий ва маънавий ҳаётдаги ўзгаришлар, янгиликлар ўзининг кўлами ва аҳамияти билан муҳим воқеа сифатида тарихда муҳирланиб қолмоқда. Айниқса, Республикаимизни мустақил ҳаёт кечириши, тенглар ичра тенглиги, ўзининг келажagini куришда илдам қадам ташлаб бораётганлиги бугунги глобаллашув жараёнида ўзининг мустақил ривожланиш йўлидан собит қадам ташлаб, бутун дунё ҳамжамияти томонидан эътироф этилмоқда. Мамлакатимизнинг 130 йил мустақил тузум исқанжасидаги ҳаётидан сўнг озод давлат сифатидаги илк фаолиятида кадрлар тайёрлаш масаласига асосий эътиборини қаратди. 1992 йилда мустақил давлат сифатида “Таълим тўғрисида”ги биринчи Қонун қабул қилинди¹. Мазкур қонун Ўзбекистонда илгари эришилган ютуқларни сақлаб қолиш баробарида, эски тизимдан янгисига ўтишда кўприк вазифасини ўтаган бўлса, 1997 йилда қабул қилинган “Таълим тўғрисида”ги ва “Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури тўғрисида”ги Қонунларни амалга киритилиши МДХ Республикалари орасида биринчилардан бўлиб, таълим тизими ва унинг мазмун - моҳиятини бозор муносабатлари шароитидан келиб чиққан ҳолда мутлоқо янгича дунёқараш ва талабни, қолаверса, янги босқични бошлаб берди. Мазкур қонун ғоявий мавқуравий жиҳатдан миллий тажрибанинг таҳлили ва таълим тизимидаги жаҳон миқёсидаги ютуқлар асосида тайёрланган ҳамда юксак умумий ва касб-ҳунар маданиятига, ижодий ва ижтимоий фаолликка, ижтимоий-сиёсий ҳаётда мустақил равишда мўлжални тўғри ола билиш маҳоратига эга бўлган, истиқбол вазифаларини илгари суриш ва ҳал этишга қодир кадрларнинг янги авлодини шакллантиришга йўналтирилганлиги

¹ Каримов И.А. Барқамол авлод орзуси. Тошкент. 2009. 128-129 б.

билан жуда кадрлидир. Муסיқа таълимининг ғоялари, назариялари, қонуниятлари ва тамойиллари ва замонавий концепциялари Ўзбекистонда олиб борилаётган ислохотлардан асосий мақсад, юртимизда соғлом ва баркамол, билимли, юксак маънавий-ахлоқий фазилатларга эга бўлган авлодни шакллантиришдан иборат. Айнан ана шу мақсадга эришиш учун мамлакатимизнинг Биринчи Президенти И.А.Каримов раҳбарлигида янги даврда яшайдиган, янгича фикрлайдиган, янги ишлаб чиқариш, ижтимоий шароитларда фаолият кўрсатадиган, замонавий касбий маҳоратга эга бўлган мутахассис кадрлар тайёрлашнинг “Ўзбек модели” ҳаётга тадбиқ этилди.

Республикамизда инсон ҳуқуқлари ва эркинликларига риоя этилишини, жамиятнинг маънавий янгиланишини, ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини шакллантиришни, жаҳон ҳамжамиятига қўшилишни таъминлайдиган демократик ҳуқуқий давлат ва очик фуқаролик жамият қурилмоқда. Инсон, унинг ҳар томонлама уйғун камол топиши ва фаровонлиги, шахс манфаатларини рўёбга чиқаришнинг шароитларини ва таъсирчан механизмларини яратиш, эскирган тафаккур ва ижтимоий хулқ-атворнинг андозаларини ўзгартириш республикада амалга оширилаётган ислохотларнинг асосий мақсади ва ҳаракатлантирувчи кучидир. Халқнинг бой интеллектуал мероси ва умумбашарий қадриятлар асосида, замонавий маданият, иқтисодиёт, фан, техника ва технологияларнинг ютуқлари асосида кадрлар тайёрлашнинг мукамал тизимини шакллантириш Ўзбекистон тараққиётининг муҳим шarti этиб белгиланган²лиги фикримиз далилидир.

Бугунги кунда мамлакатимиз барча соҳаларда кенг ислохотлар майдонига айланиб бормоқда. Мазкур ислохотлар заминда закон ва тараққиёт талабига тўла жавоб берадиган малакали кадрлар ва уларни тайёрлаш масаласи турибди. Бу ўринда олий таълими тизимининг ўрни ва аҳамияти жуда каттадир. Республикамиз олий таълим тизимида 2012 йилдан 6 та билим соҳаси бўйича кадрлар тайёрлашнинг кенг йўлга қўйилиши бугунги кадрларга бўлган эҳтиёждан келиб чиққан ҳолда кадрлар тайёрлаш тизимини сифат ва самарадорлигини таъминлашда пойдевор замин яратди.

Бугунги кунда олий таълим тизимида ўқув-услубий фаолиятни ташкил этиш ва уларни самарадорлигини ошириш масаласи энг долзарб масалалардан бири ҳисобланади. Ўқув ва услубий фаолиятни ташкил этиш ва бу фаолиятни самарали олиб бориш ишларини янада такомиллаштириш ушбу мавзунинг долзарблигидан далолат беради. Муסיқа таълимининг ғоялари, назариялари, қонуниятлари ва тамойиллари ва замонавий концепциялари инсон руҳий олами, нозик ҳис – тўйғулари, ички

² Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1997 й., 11-12-сон, 295-модда; Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2007 й., 15-сон, 150-модда.

кечинмалари унинг ижтимоий фаолиятини бошқаришда муҳим аҳамиятга эга. Юксак руҳий кўтаринкилик, ажиб ҳис-туйғулар ички кечинмаларини мутаносиблаштиришда жозибали муסיқанинг сеҳри таъсири бекиёс улқандир.

Аждодларимиз асрлар давомида муסיқанинг қудратига таҳсинлар ўқиганлар, ўз муносабатларида, меҳнат фаолиятларида, ҳаётда ундан баҳраманд бўлганлар. Эзгу ниятларини амалга оширганлар.

Эндиликда муסיқанинг жозибали, ҳуснкор кўлами, унинг мавқеи янада кенгайди, жамиятда тутган ўрни мустаҳкамланди. Муסיқа мамлакатимизда катта тарбиявий имкониятларга эга бўлган мустақил соҳадир. Ўқув тарбия жараёнида муסיқа ёш авлодга ахлоқий-эстетик тарбия беришнинг асосий воситаларидан бири ҳисобланади, таълим жараёнининг бир қадар жадаллашуви самарадорлиги унга боғлиқ.

Муסיқавий жиҳатдан саводхонликка эга бўлишнинг аниқ мақсад ҳамда вазифалари мавжуд. Бу мақсад ва вазифаларни амалга оширишда мавжуд илмий ва услубий ёндашув муайян йўналишни белгилайди. Муסיқани ўзлаштириш, тинглаш, ижро этиш ва ундан ҳаётда манфаатдор бўлиш инсоний маданийлик билан уйғунлашиб кетади.

Халқимиз яратган дурдоналарнинг бири ҳисобланган муסיқа ҳар соҳада, чунончи, таълим – тарбияда, меҳнатда ва ижтимоий муносабатда маълум даражада ўз ифодасини топади. Мурғак гўдақдан тортиб то нуроний қарияларгача, санъат неъматларидан баҳраманд бўлади, эртанги куннинг янада порлоқ бўлиши учун курашади.

Шундай экан, муסיқа онгли фаолият, самарали меҳнат, самимий муносабат ҳамда мўътадил кайфият гарови бўла олади. Муסיқа кундалик ҳаётимизга қанчалик сингиб борса, ҳаётимиз шунчалик завқли ва мазмунли ўтади.

Мустақиллик йилларида анъанавий кўшиқлар ва унинг тарихи, илдизини ўрганар эканмиз энг аввало “анъана”, анъанавийлик”, “кўшиқ”, “ашула”, “катта ашула” “анъанавий кўшиқ” тушунчаларига изоҳ бериб ўтишни жоиз.

Анъана тушунчаси “Ўзбек тилининг изоҳли луғатида”³ “наслдан наслга ўтувчи қоида”, яъни, ҳаётда қарор топган ва топаётган урф-одат, удум ва бошқа амалларни анъана тарзда такрорланиб келиши деб эътироф этилади. Анъанавийлик эса ўз-ўзидан ушбу жараёни доимий равишда, йиллар мобайнида ўзига хос шаклда такрорланиб келиши демақдир. Шу нуқтаи назардан биз тадқиқ этаётган анъанавий кўшиқлар ҳам ҳаётда, кундалик турмуш тарзимизда қарор топган ва топаётган урф-одат, удум ва бошқа амалларни авлоддан-авлодга йиллар мобайнида ўтиб келиши ва бу жараёни доимий равишда такрорланишидир. Яна ҳам ойдироқ айтадиган бўлсак, анъана – авлоддан-авлодга ўтиб борадиган, одамлар ва кенг

³ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 107 б.

жамоатчилик томонидан эътироф этилиб, доимий ўтказиладиган ижтимоий ахлоқ муносабатларнинг умумлашган норма ва принципларидир. Шу ўринда кўшиқ⁴ тушунчаси кенг қўлланилган. Адабиётларда кўрсатилишича, кўшиқ атамаси “шлок”, “такшут”, “ир” (йир), “кут” каби номлар билан қадимдан аталиб келган. Дастлаб, Маҳмуд Кошғарийнинг асарларида “қошуғ” - кўшиқ, қасида, шеър тарзида аталиб, сўзнинг маъносини шарҳлашдаги тўртлик маъносида ишлатилади. Анъанавий кўшиқлар ҳақида гап кетганда бу иборага мутахассислар фикрига таяниб хулоса чиқариш лозим бўлади. Атоқли мусикашунос олим Р.Юнусов кўшиқ ҳақида таъриф бериб, мусиқий атама, иборалардан фойдаланиш амалиётида тегишли нуқсонлар борлиги ҳақида фикр билдириб шундай дейди – “кундалик муомилада тез-тез учрайдиган “кўшиқ” билан “ашула”ни фарқламаслик, фарқлай олмаслик кўзга яққол ташланади⁵. Дарҳақиқат ушбу фикрлар айни ҳақиқат. Кўшиқ атамаси ҳақида маълумот бериб ўтдик. Ашула бу бир оз кўшиққа нисбатан мураккаб жанр. Кўшиқни кундалик ҳаётимиздаги турли тоифадаги одамлар ижро этишлари мумкин. Бироқ, ашула ижрочиси маълум тайёргарликдан ўтган бўлиши ёки устоз сабоқларини олган бўлиши лозим.

Тадқиқотимизнинг ўзига хос ўрганишили лозим бўлган жиҳати сифатида шуни ҳам аълоҳида таъкидлаб ўтишни жоиз деб топдик. Жумладан, бугунги кунда ижтимоий ҳаётимизда кўп учрайдиган “анъанавий хонандалик”, “анъанавий кўшиқ”, “анъанавий ашулачилик”, “анъанавий мумтоз мусиқа” ибораларига ойдинлик киритиб, тадқиқот давомида қўллашимиз учун осон бўладиган атамани тавсиф этсак. Яъни, аслида қандай юритишимиз лозимлиги хусусида ҳам тадқиқот доирасида ўз фикр-мулоҳазаларни баён этамиз.

Юқорида “кўшиқ”, “ашула” ибораларга мутахассислар томонидан келтириб ўтилган таърифларни баён этдик. Кўшиқ жанрини ҳеч қандай мусиқий тайёргарлиги бўлмаган, оддий касб эгаси бўлган, мусиқа ва санъатга қизиқиши бўлган фуқаролар ихтиёрий равишда ижро эта олади. Чунки, кўшиқ ижро қилиш учун махсус тайёргарик шарт эмас. Маълум ритмга таянилган ҳолда кичик диапазонда куйлаш мумкин. Бироқ, юқорида таъкидланганидек, ашула жанрини ижро этиш учун маълум кўникма ва малака талаб этилади. Ашула жанридаги асарларнинг жуда кўпчилиги асосан аруз вазндаги шеърий мисралардан ташкил топади ва албатта ашулани авж пардаларда куйлаш шарт бўлади. Бу ўринда мусикашунос олим Р.Юнусовнинг фикрларига таянамиз: - “Ўзбек анъанавий мусиқасига хос ички қонуниятларнинг энг муҳим қирраларидан бири – авж масаласидир. Уни илмий жиҳатдан тўғри идрок этиб олиш кўп

⁴ “кўшиқ” сўзи мусикашуносликда қабул қилинган икки хил маъно (1-сўз ва куйнинг бирлашувидан ҳосил бўлган айтим намуналари, 2-банд шаклли айтим жанри).

⁵ Р.Юнусов. Анъанавий ўзбек мусиқа асослари”. Маърузалар матни. Тошкент. 2000 й., 4 б.

чалкашликларни олдини олади⁶. Авж атамаси хусусида атоқли олим И.Акбаров ўзининг “Музиқа луғати” китобида шундай таъриф беради⁷. Авж арабча бўлиб “чўққи, муסיқа баёни ва ривожиди энг юқори нуқта” деган маънони англатади деб таъриф беради. Бу ўринда яна муסיқашунос олим Р.Юнусовнинг авж атамаси хусусидаги фикрларига қайтамиз. Ўзбек миллий муסיқачилар истеъмолида бу авж сўзини асосан уч тоифага бўлиб, изоҳлайди. Биринчидан, авж – ҳар қандай муסיқа асарнинг энг баланд, чўққи пардасининг лўнда ифодаси. Бундай кенг маъноли авж атамасидан хонандалик санъатида чекланмаган миқёсда фойдаланишни айтади. Иккинчидан, ўзбек анъанавий муסיқасида ривожланган шаклнинг юқори пардаларидаги махсус тузилма тушунилишини ҳамда ҳажмада катта, баланд пардаларда баён этилувчи куй тузилмалари асосан бастакорлик ижодиётининг маҳсули ашала, катта ашула, сувора, мақом жарнларга холслиги ва учинчидан, бир жуфт куй авж сўзини қўшилганлиги ҳолда юритилишини, бунга мисол тариқасида “Зебо пари авж”, “Турк авжи” каби асарларни келтириб ўтади⁸. Демак, ашулада авж пардалар асосий рол ўйнайди. Ушбу тафсилотларни эътиборга олган ҳолда айтиш жоизки тадқиқотимиз мавзуси ҳисобланган анъанавий хонандалик масаласини баён этишда фақат ашула, катта ашула ижрочиларини ўрганиш масаласи ётади. Шу ўринда атоқли муסיқашунос олимлар Ф.Карамотли⁹ ва О.Иброҳимов¹⁰ тадқиқотларида ўзбек муסיқа меросини икки қатламга ажратган ҳолда тасниф этадилар ва айнан, иккинчи қисм муסיқа анъаналарига анъанавий хонандалик айтимларини ашула, катта ашула деб киритадилар.

Бастакор сўзи тожикча (“баста” - боғланган, “кор” - иш, ишловчи маъноларида) куйни ташкил этадиган унсурларни бир-бирига боғловчи – демакдир; ҳозирда “композитор” (композиция этувчи, куй яратувчи) маъносида ишлатилади.

Санъат ҳақида тушунча. Санъат – ижтимоий онг шакли, инсониятнинг маънавий бойлиги. Кўп қиррали ва оламни бадиий-эстетик англашнинг ўзига хос воситаси. Яратувчилик, англаш ва баҳолаш хусусиятлари. Эстетик аҳамиятга эга бадиий ижод. Ҳодисалар, характерларни образли англаш. Образ – санъатнинг асосий ифода воситаси. Ижодий саралаш. Типиклаштириш. Умумлаштириш. Булар асосида ижодий гоёни, ҳис-туйғуларни ифодалаш.

Санъат мутахассислиги. Бадиий англаш объекти сифатида. Инсон – шахсий ва ижтимоий манфаатлари бирлиги сифатида. Кишилар, инсон ва табиат, инсон ва жамият ўртасидаги ўзаро муносабатлар. Ҳам инсон, ҳам воқеликни бадиий-эстетик баҳолаш.

⁶ Юнусов Р. Анъанавий ўзбек муסיқа асослари”. Маърузалар матни. Тошкент. 2000 й., 7 б.

⁷ Акбаров И. Музиқа луғати. Тошкент. 1987 й., 5 б.)

⁸ Юнусов Р. Анъанавий ўзбек муסיқа асослари”. Маърузалар матни. Тошкент. 2000 й., 8 б.

⁹ Кароматов Ф. Ўзбек халқи музиқа мероси (Йигирманчи асрда) 1 том. 1-китоб. Қўшиқ. Тошкент, 1978.

¹⁰ Иброҳимов О. Ўзбек халқ муסיқа ижоди (методик тавсияновма). Тошкент. 1994 йил. 1-қисм.

Санъатнинг яхлитлиги ва кўп қирралиги. Композиция ва шакл. Мазмун ва моҳият муштараклиги.

Санъат функциялари. Асосий функциялар. Ижтимоий. Маърифий. Тарбиявий. Этик. Коммуникатив. Томошавий. Эстетик. Образли фикрлаш қобилиятини ривожлантириш. Санъатнинг ғоявийлиги ва бадийлиги. Санъатда тарихийлик ва замонавийлик масалалари.

Санъат турлари. Асосий структуравий-таснифий бирлиги. Театр ва кинода сўз, драматик конфликт ва персонажлар хатти-ҳаракати. Муסיқада овоз ва оҳанг. Хореографияда ҳаракат ва ритмика. Тасвирий санъатда: рангтасвирда ранг ва нур; ҳайкалтарошликда пластик ечим; графикада чизик, штрих, нур ва соя ва ҳ.к.

Санъат жанрлари. Жанр – санъат тури таркибидаги ички бўлиниши ва нисбатан барқарор, шаклланган хислатларига, ифодавий-тасвирий воситаларга эга экани.

Жанрларнинг модификацияси, трансформацияси.

Жанрлар. Мавзу бўйича – тарихий, замонавий, психологик, илмий-фантастик ва бошқа. Ғоявий-эмоциональ хусусиятлари бўйича – лирик, юмористик ва бошқа.

Тузилмаси, шакли ва ижро усулига кўра бўлиниши. Вокаль-чолғу, камер-симфоник, хор, академик, халқ, эстрада ижрочилиги ва бошқа.

Санъатда синтез. Синтез тушунчаси, тарихий илдизлари, табиати. Ички ва ташқи шакллари.

Синтез структураси, компонентлари. Компонент тушунчаси. Ифода воситаларининг уйғунлашуви.

Педагогик кадрлар тайёрлашнинг ўқув-меъёрий ҳамда услубий ҳужжатларини такомиллаштириш К О Н Ц Е П Ц И Я С И

“Муסיқа таълими” таълим йўналиши мазмуни республикамиз умумий ўрта таълим мактаблари ҳамда мактабгача таълим муассасаларида муסיқа маданияти фани ўқитувчиси ва муסיқа раҳбари лавозимлари бўйича кадрлар тайёрлайди.

Мазкур Концепцияни ишлаш чиқишда:

1. Мактабгача таълим тизимида муסיқа таълим йўналишга оид мазмун “Илк қадам” мактабгача таълим муассасасининг Давлат ўқув дастури (2018 й.) га мувофиқ “2.5.Ижодий ривожланиш соҳаси”

2. Умумий ўрта таълим тизимида таълим йўналишига оид мазмун умумий ўрта таълим “Муסיқа маданияти” фани бўйича узлуксиз мажбурий таълим тизимида битирувчиларнинг тайёргарлик даражаси ва зарурий билимлар мазмунига қўйиладиган талаблар ҳамда фан дастурлари

3. Ўрта махсус, касб-ҳунар таълим тизимида таълим йўналишига оид мазмунида ўрта махсус, касб-ҳунар таълими тармоқ таълим стандарти 3141001-Муסיқа ходими касби бўйича кичик мутахассисларининг тайёргарлик даражаси ва зарурий билимлар мазмунига қўйиладиган умумий талаблар (2015 й.).

Касбий фаолият мазмуни қуйидаги икки ихтисослик бўйича амалга оширилади:

1. Мактабгача таълим ва мактабдан ташқари таълим муассасалари муסיқа ходими.

2. Муסיқа тўғараги раҳбари ихтисосликлари малака талаблари ҳамда ўқув дастурлари таҳлили қилинди.

Мактабгача таълим тизимида муסיқа таълим йўналишга оид мазмун “Илк қадам” мактабгача таълим муассасасининг Давлат ўқув дастури (2018 й.) га мувофиқ “2.5.Ижодий ривожланиш соҳаси” сентябрдан – май ойи охирига қадар 72 та муסיқа машғулоти ўтказиш режалаштирилган.

Умумий ўрта таълим тизимида 1-7 синфларда “Муסיқа маданияти” фани ўқитилади. Ҳафтасига 1 соат, бир йилда 34 соатни ташкил этади.

Умумий ўрта махсус касб-хунар коллежида касбий фаолият мазмунидаги (юқорида таъкидланганидек) икки ихтисослик бўйича амалга оширилмоқда. Ушбу ихтисосликларда 6-7 тадан муסיқий фанлар ўқитиш режалаштирилган. Уларнинг ҳеч бири Олий таълим педагогика соҳасидаги “Муסיқа таълими” йўналиши ўқув режасидаги фанларни такрорламайди.

Ушбу таҳлил юзасидан қуйидаги таклиф ва хулосаларни баён этамиз:

1. Классификаторда “5111100-Муסיқа таълими” таълим йўналиши номини “Муסיқа ўқитувчиси” деб номлаш тавсия этилади. Сабаб узлуксиз таълим тизимида битирувчи борганда битирувчиларга бюртмачи муассаса раҳбарлари “ўқитувчи” керак. Сизларни дипломларингизда “муסיқа таълими” деб ёзилган экан деган фикрни билдирмоқда.

2. 5111100-Муסיқа таълими ўқув режаси 1-Блокдаги “1.09.Математика” фан мазмунини муסיқий математик билимлар асосида содалаштириш ва “Муסיқий математика” номи мазмунига ўзгартириш;

3. Ўқув режада “Муסיқа тўғаракларини ташкил этиш” ёки “Муסיқий тарбиявий ишлар методикаси” фанини киритиш;

4. Мамлакатимизда 130 дан ортиқ миллат ва элат яшишини эътиборга олиб, ўқув режадаги “Чолғи ижрочилиги ва ансамбли” фани номиин “Миллий чолғулар ижрочилиги ансамбли” номига ўзгартириш;

Бунда ҳар бир талаба ўзи ижро этиб келган муסיқа чолғуси бўйича ансамблда ижро этиш ва маҳоратини ошириш бўйича шароит яратилади.

5. Бутун дунёда фортепианони асосий чолғуси сифатида кенг қўлланилишини эътиборга олиб, ўқув режадаги “Қўшимча чолғу” фанини “Фортепиано ва иккинчи чолғу” номига ўзгартириш;

Маълумки Республикамиздаги барча мактабгача ва умумий ўрта таълим тизимида асосий чолғу сифатида фортепиано қўлланилади. Шу чолғуни жиддий ўрганиш учун мазкур фан киритилапти. Қолаверса, фортепианони тугатган талабалар қўшимча чолғу сифатида бошқа чолғуни ижро этиш маҳоратини эгаллайди.

Ўқув режадаги қолган фанлар мактабгача таълим муассасаси, умукмий ўрта таълим мактаби ҳамда педагогика ўрта махсус касб-хунар коллежлари учун тайёрланаётган кадрларни касбий жиҳатдан билим, кўникма ва тажрибасини оширишга хизмат қилади.

2. Муסיқа таълимининг ривожланиш тарихи ва тараққиёт босқичлари ва йўналишлари.

“Муסיқа таълими” таълим йўналишида таълим олаётган талабаларнинг ақлий имкониятларини ўстириш, уларда бадиий эстетик борликни бутун таровати ва жозибаси билан ҳис этишни тарбиялаш муҳим педагогик-психологик вазифа бўлиб, устоз-мураббийлардан тинимсиз меҳнат ва ташаббускорликни талаб этади.

Олий таълим тизимида ўқитиладиган муסיқий фанларнинг изчиллик ва мантиқийлик асосида режалаштирилган бўлиб, бакалаврият босиқичи талабаларида ақлий имкониятларни маълум тизим асосида ривожлантириб боришга йўналтирилган.

Мутахассислик фанлари қаторига кирувчи “Мақом асослари”, “Анъанавий хонандалик”, “Чолғу ижрочилиги ва ансамбли”, “Вокал ва замонавий муסיқа”, “Ўзбек халқ муסיқа ижоди”, “Хор ва хоршунослик”, “Чолғушунослик” ва қолаверса “Муסיқа назарияси”, “Гармония”, “Муסיқа асарлари таҳлили”, “Сольфеджио” каби фанлар талабаларнинг муסיқий билим ва тафаккурини, идрокини ўстиришда кенг имкониятлар эшигини очади.

Кейинги йилларда халқимизнинг маданий меросини, жумладан муסיқий кадриятларни ўрганиш, тиклаш ва ривожлантириш учун кенг имкониятлар яратилди. Айниқса, санъат олийгоҳлари талабалари орасида мумтоз муסיқа намуналари - мақомларни, халқ ашулалари ва куйларини ўрганиш, миллий созларимизда чалиш истаги ортиб бормоқда. Ана шулар эътиборга олиниб, Республикамизда фаолият кўрсатаётган олий ўқув юртларининг ўқув режаси ҳам такомиллаштирилиб, муסיқий фанларга ажратилган соатлар кўпайтирилмоқда.

Мазкур фанлар сарасига “Чолғушунослик” фанини ҳам киритиш жоиздир. Ушбу фан асосан миллий созларимизнинг пайдо бўлиши тарихи, шаклланиши, тузилиши ва уларнинг ҳозирги муסיқа ижрочилигидаги ўрни ҳақида маълумот беришга йўналтирилди.

Фан орқали талабаларда миллий чолғуларнинг анъанавий ва таъмирланган нусхалари, тузилиши ва ижро этиш маҳоратини шакллантириш, шунингдек, уларда халқимизнинг бой муסיқий ижоди ҳақида билим ва тасаввурларни оширишдан иборат.

Дарслар жараёнида миллий созларнинг гуруҳларга бўлиниши камонли созлар, нохун билан чалинадиган, пуфлаб чалинадиган ҳамда зарбли созлар ҳақида талабаларга кенг маълумот берилади. Шунингдек, гуруҳлардаги ҳар бир чолғу асбобининг тузилиши, парда хусусиятлари (аппликатураси)

анъанавий ва академик (таъмирланган) турларини таққослаш йўли билан уларнинг ижро хусусиятлари таҳлил этилади.

Шунингдек, миллий созларимизнинг бастакорлик ижодиёти билан ўзаро муносабати, уларни якка ва ансамбл (жамоа бўлиб) чалиш имкониятлари ҳамда чолғуларимизнинг ўтмиши ва ҳозирги замон устоз ижрочилари ижоди билан бакалаврларни таништириш кўзда тутилган. Шу билан бирга миллий созларнинг умумтаълим мактабларида муסיқа маданияти дарсини ўтишдаги имкониятлари борасида ҳам кенг маълумот берилади.

Шуни айтиш жоизки, “Чолғушунослик” фани муסיқа мутахассислиги бўйича таълим олаётган талабаларнинг касбий билимлари ва дунёқарашини бойитиш билан бирга, уларнинг миллий муסיкий меросимиз, мақомларга бўлган қизиқишларини оширади, ўз касбларига бўлган муҳаббат ва эътиқодларини янада мустаҳкамлайди ва шу орқали тафаккур ҳамда идрокни тарбиялашга олиб келади.

Мазкур дарс жараёнида талабалар жамоа бўлиб муסיкий асарларни чаладилар ва чолғушунослик фани бўйича эгалланган назарий билимларни амалга тадбиқ этадилар.

Миллий созларимизнинг пайдо бўлиш тарихи ўзбек миллий давлатчилигининг шаклланиши тарихи билан муштаракдир. Манбалардан маълумки, миллий муסיқа чолғу асбобларимизнинг тарихи олис замонларга бориб тақалар экан, яъни, эрамиздан аввалги XIII минг йилликдаёқ, дастлаб урма зарбли чолғулар сўнгра шовқинли созлар пайдо бўла бошлаган. Нега айнан урма зарбли созлар илк бор кашф этилишини буюк олимлар энг қадимги меҳнат қўшиқлари - ишнинг ритмик тузилиши билан бевосита боғлиқликда юзага келганидан, дея изоҳлайдилар¹¹. Кейинроқ халқ усталари томонидан қамиш ёки бамбук поясидан сурнай, най, хуштак, шақилдоқ ва чилтор (арфа) сингари чолғулар ясалади. Маълум муддатдан сўнг торли мезробли ва торли камонли муסיқа чолғулари яратилади. Кейинчалик кўп асрлик маданий тараққиёт жараёнида ўзига хос тузилиш ва жарангдорликка эга бўлган дотор, танбур, рубоб, ғижжак, чанг сингари анъанавий созлар ижод қилинган. Дунё эндигина оҳангни кашф эта бошлаганида Турон заминидан анчагина ютуқлар қўлга киритилганининг ўзиёқ муסיкий меросимизнинг шажараси жуда узоқлигига ишонч ҳосил қилиш мумкинлигини изоҳлойди.

Жамиятнинг эволюцион ривожланиши жараёнида халқ чолғучилари Марказий Осиё ва Яқин Шарқ мамлакатлари халқларининг турмуши ва меҳнат фаолиятига сингиб инсон фаолиятининг ажралмас таркибий қисмига айланиб қолди ва бу чолғулардан халқлар ўз миллий маросим ҳамда оилавий байрамларида кенг фойдаланиб келишган. Шубҳасиз, бу даврда чолғу ижрочилиги санъати ҳам маълум даражада ривожланиш босқичига

¹¹ Абдуллаева С. Современные азербайджанские музыкальные инструменты. Баку. 1984 г., С.5.

кўтарилиб, халқ орасидан моҳир ва истеъдодли якканавоз созандалар етишиб чиқади. Шундан сўнг якканавозлик ижрочилиги билан бир қаторда аста-секин жўрнавозлик ижрочилиги ҳам шаклланиб омма орасида тарқала бошлади.

Умумтаълим мактаби ўқув дастурларида ҳам мақом муסיқасини ўрганишга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Бундан ташқари, мактабгача таълим муассасаларидан бошлаб болалар онгига мақом муסיқасини сингдириш, уларда қизиқишни тарбиялашга йўналтирилган комплекс тадбирлар амалга оширилмоқда.

Амалга оширилаётган ва режалаштирилаётган мазкур йўналишдаги саъй-ҳаракатлар ўсиб келаётган ёш авлодда ижодий тафаккурни шакллантиришда муҳим омил бўлиши, шубҳасиз.

Ўзбек халқининг қадимий муסיқа мероси ҳисобланмиш мақомлар муסיқасини назарий ва амалий жиҳатдан ўрганиш асосида бўлажак муסיқа ўқитувчисида ижодий тафаккурни бойитиш масаласи кўп жиҳатдан олий педагогика ўқув даргоҳларининг “Муסיқа таълими” йўналишида ўқитиладиган бир қанча фанлар (“Чолғу ижрочилиги”, “Анъанавий хонандалик”, “Муסיқа тўгаракларини ташкил этиш”, “Ўзбек халқ муסיқа ижоди”, “Муסיқа тарихи”, “Муסיқа ўқитиш методикаси ва мактаб репертуари”) нинг мақсад вазифаларидан саналади.

Бу ўринда дунё халқлари муסיқа адабиёти ва тарихи, айниқса ўзбек миллий муסיқа услублари, шунингдек муסיқий назарий қонуниятларни пухта ўргатиш каби муҳим масалалар долзарб аҳамият касб этади. Миллий муסיқамиз тарихини ва мақом асарларини пухта ўзлаштириш нуқтаи-назаридан ёндашадиган бўлсак, бажарилиши лозим бўлган ишлар ҳали анчагинадир. Жумладан; мақомлар тарихи ва ривожланиш босқичлари, устоз-шогирд анъаналари асосида мақом асарларини ўргатишнинг методик томонлари, мақомларни ўрганишдаги замонавий технологияларнинг қўлланилиши, мақомларнинг ўзаро алоқалари ва ижро услублари, шунингдек ашула ва чолғу туркумларидан кўплаб асарларни ўз ичига олувчи махсус ўқув фанларини жорий қилиш, ўз навбатида уларнинг янгиланган ўқув дастурлари, қўлланмалар, дарсликлар билан таъминлаб бориш долзарб масаладир.

Шу маънода педагогика олий таълим муассасаларида “Ўзбек мақомлари” махсус курсини жорий этиш мақсадга мувофиқдир.

Тақдим қилинаётган махсус ўқув фани тарихига қисқача назар соладиган бўлсак, 1991 йилдан аввал олий ўқув юртларининг муסיқа-педагогика факультетлари талабалари учун тузилган ўқув режа ва дастурлари асосан чет эл ҳамда рус муסיқа тарихини чуқур ўрганишга қаратилган бўлиб, қардош-иттифоқдош республикаларнинг миллий муסיқа меросини ўрганиши учун жуда кам миқдорда ўқув соатлари ажратиларди.

Мазкур фан 80-йилларда назарий фан сифатида факултатив соатлар ҳисобида 20 соат миқдорида ўқитилган бўлса, кейинчалик 26 соат маъруза

ва 34 соат амалий машғулот сифатида (VII-VIII-семестрлар) IVкурс талабалари учун режалаштирилди.

Республикамизнинг ўз мустақиллиги қўлга киритилгандан сўнг, 80-йилларгача ҳатто ўқув режасига киритилмаган мақом синфи фанига халқимизнинг маънавий қадриятларини тиклаш, унинг чуқур илдизларини ўрганиш ва оммалаштиришнинг муҳим воситаси сифатида қаралиб, мақом синфи миқдори анча кўпайтирилди. Мазкур фан муסיқа факультетларида 1999-2000-ўқув йилидан бошлаб етакчи назарий фанлар қаторига ўтиб I-курсдан IV-курсга қадар 250 соатга яқин ўтиладиган бўлди. (Шундан 26 соат маъруза ва 222 соат амалий машғулотдир). 2005-йилга келиб, “Анъанавий хонандалик” фани ўқув режага киритилиб, мақом асарлари яқка машғулот тарзида ўқитилиб келинди. Мақом асослари фанининг шу кунлардаги маъруза соатлари 46 соатга етказилди. 2010-йилдан эътиборан яқка тартибдаги дарслар гуруҳ дарсларига айлантирилиб, негадир “Мақом асослари” фани ўқув режадан чиқиб кетди.

Бугунги кунга келиб, мақомлар тарихи ва назарияси, чолғу ва ашула йўлларига оид асарларни ўрганиш масаласи “Муסיқа таълими” йўналишида олиб борилаётган бир қатор фанлар таркибида (“Чолғу ижрочилиги”, “Анъанавий хонандалик”, “Муסיқа тўғарақларини ташкил этиш”, “Ўзбек халқ муסיқа ижоди”, “Муסיқа тарихи”, “Мақтаб репертуари”) сочилган ҳолатда назарий, амалий, лаборатория ва мустақил таълим соатларида ўргатилиб келинмоқда. Лекин, ушбу фанларнинг ўқув дастурларини таҳлил қилганда шу жиҳатга эътиборни қаратиш лозимки, мақомлар тарихи ва назарияси, Шашмақом, Хоразм мақомлари, Фарғона-Тошкент мақом йўлларининг ўхшашлик ва фарқ қилувчи жиҳатлари, намудлар, ашула ва чолғу куйларини ўргатишга қаратилган мавзулар тўлалигича ўз аксини топмаган, жумладан “Чолғу ижрочилиги” фанининг ишчи дастури 1, 2 ва 3-курсларга мўлжалланган бўлиб, унда соатлар куйидагича акс этади:

Машғулот тури	Ажратилган соат	Семестр					
		I	II	III	IV	V	VI
Лаборатория	236	38	38	38	30	36	56
Мустақил таълим	167	28	28	28	27	22	34
Жами аудитория саотлари:	236	38	38	38	30	36	56
Умумий ўқув соати:	404	66	66	66	57	58	91

Ушбу жадвалда ўқув фанининг курслар кесимидаги машғулот мавзулари ва уларга ажратилган соатлар миқдорининг умумий кўриниши ифодаланди.

№	I-курс	II-курс	III-курс
	Машғулот	Машғулот мавзулари	Машғулот

	мавзулари ва уларга ажратилган соатлар		ва уларга ажратилган соатлар		мавзулари ва уларга ажратилган соатлар	
1	“Яллама-ёрим” М.Мирзаев	3	“Шуҳи жаноним менинг” Жўрахон Султоновкуйи	2	Шуҳи жаноним менинг Жўрахон Султоновкуйи	2
2	“Дўлонча” Ўзбек халқ куйи	3	Қорақалпоқ халқ куйи “Елпассаланди”	4	Қорақалпоқ халқ куйи “Елпассаланди”	2
3	Ўзбек халқ куйи “Қари наво”	3	Фарғона-Тошкент Сегоҳ мақомидан Насри сегоҳ	4	Фарғона-Тошкент Сегоҳ мақомидан Насри сегоҳ	4
4	Ўзбек халқ куйи “Қашқарча”	3	Наво мақомидан “Мухаммаси баёт”	4	Наво мақомидан “Мухаммаси баёт”	4
5	М.Мирзаев Янги тановар	3	М.Мирзаев Завқим келур	4	М.Мирзаев Завқим келур	4
6	М.Мирзаев “Баҳор вальси”	3	М.Мирзаев “Баҳор вальси”	4	М.Мирзаев Баҳор вальси	4
7	Ўзбек халқ куйи “Норим-норим”	3	Ўзбек халқ куйи “Дилхирож”	4	Ўзбек халқ куйи “Дилхирож”	4
8	Н.Хасанов мус. А.Одилов қайта ишлаган. “Гилос”	3	Н.Порпора Прелюдия ва фугалар	4	Н.Порпора Прелюдия ва фугалар	4
9	Ўзбек халқ куйи “Шароб-1”	3	Ўзбек халқ куйи “Ўзганча”	4	Ўзбек халқ куйи “Ўзганча”	4
10	М.Мирзаев musiqasi “Жанон”	3	Хоразм “Дугоҳ” мақомидан “Пешрав”	4	Хоразм “Дугоҳ” мақомидан “Пешрав”	
11	Ўзбек халқ куйи “Дилхирож”	3				
12	Ш.Рахимов қ. и. Кўнгил гулдастаси	3				
13	Қ. Қурбонов қайта ишлаган “Қаротеги ний”	2				
	Жами I-семестр	38	III-семестр	38	V-семестр	36
14	Ўзбек халқ куйи “Андижон полькаси”	3	Ўзбек халқ куйи “Norim-norim”	2	Ўзбек халқ куйи “Norim-norim”	4
15	Уйғур халқ рақси	3	Ўзбек халқ куйи	2	Ўзбек халқ куйи	4

	“Отуш”		“Фарғонача”		“Фарғонача”	
16	М.Левиев муסיқаси “Оҳангарон”	3	“Наво” мақомидан Мўғулчаи наво	2	“Наво” мақомидан Мўғулчаи наво	4
17	М.Левиев муסיқаси “Ғайратли қиз”	3	Фарғона-Тошкент мақомиданДутор баёти	2	Фарғона-Тошкент мақомиданДутор баёти	4
18	М.Мирзаев муסיқаси “Завқим келур”	3	Ўзбек халқ куйи “Усмония”	2	Ўзбек халқ куйи “Усмония”	4
19	М.Мирзаев муסיқаси “Интизор этма”	3	Ўзбек халқ куйи “Алиқамбар”	2	Ўзбек халқ куйи “Алиқамбар”	4
20	П. Холиқовмуסיқаси “Қувноқ куй”	3	“Рост”мақомиданҚ ашқарчаи савти калон	3	“Рост”мақомиданҚ ашқарчаи савти калон	4
21	Ғ. Қодиров муסיқаси “Май”	3	“Рост” мақомидан “Соқиномаи савти калон”	3	“Рост” мақомиданСоқин омаи савти калон	4
22	Ўзбек халқ куйи “Оқ теракми кўк терақ”	3	А.Бобохонов муסיқаси“Хуррам”	2	А.Бобохонов муסיқаси“Хуррам ”	4
23	И.Ҳамроев “Кулча нон”	3	Ғ. Тошматов муסיқаси “Гулжамол”	2	Ғ. Тошматов муסיқаси “Гулжамол”	4
24	Ф.Назаров муסיқаси “Пахтаой”	3	Д.Зокиров қайта ишлаган“ТановарII ”	2	Д.Зокиров қайта ишлаган“Тановар II”	4
25	С.Жалилов муסיқаси Сўзсиз кўшиқ-Азизахон	3	А.Муҳамедов қайта ишлаган “Роҳат”	2	А.Муҳамедов қайта ишлаган “Роҳат”	4
26	Т.Жалилов муסיқаси “Отмагай тонг”	2	М.Мирзаев муסיқаси “Эй гул”	2	М.Мирзаев муסיқаси “Эй гул”	4
27			Ўзбек халқ куйи “Гулбаҳор ва тановар”	2	Ўзбек халқ куйи “Гулбаҳор ва тановар”	4
	Жами II-семестр	38	IV-семестр	30	VI-семестр	56
	Жами:	76	Жами:	68	Жами:	92

Ушбу жадвалда кўриниб турганидек, чолғу асарларидан айнан мақомлар туркумига кирувчи куйлар жуда ҳам озчиликни ташкил этади. Мустақил таълим соатлари учун белгиланган асарлар лаборатория машғулоти билан айнан бир хилда бўлганлиги сабабли ушбу дарс тури жадвалини кўриб ўтмадик. I ва II-курсда, айниқса II- ва III-курсда олиб бориладиган машғулоти мавзуларига эътибор қаратадиган бўлсак, иккала курсда ҳам, баъзан учта курсда ҳам айнан бир хилдаги асарлар берилган. Олий педагогика ўқув юртида “Чолғу ижрочилиги ва ансамбли” фани доирасида, иккала курсда ҳам айнан бир хилдаги асарлар икки йил мобайнида такрор ва такрор ўтилгани ҳолда миллий муסיқамиз гултожи бўлган мақомларнинг чолғу туркумига кирадиган асарлардан санокли асарларнинг киритилишини ижобий баҳолаш мумкин эмас.

Таклифимиз: III-курсда мақомларнинг чолғу туркумига кирувчи асарларидан (Бузрук мақомидан; Таснифи бузрук, Мухаммаси Насруллои, Сақили султон. Рост мақомидан; Гардуни рост, Сақили вазмин, Сақили раг-раг. Наво мақомидан; Таржеи наво, Гардуни наво, Нағмаи ораз. Дугоҳ мақомидан; Пешрави дугоҳ, Самои дугоҳ, Мухаммаси Ҳожи Хўжа, Сақили Ашкулло. Сегоҳ мақомидан; Ҳафифи сегоҳ, Гардуни сегоҳ, Мухаммаси ажам, Ироқ мақомидан; Мухаммаси ироқ, Сақили аввал, Сақили калон кабилар) киритилса, мақсадга мувофиқ бўлар эди.

“Муסיқий таълим” йўналишининг “Муסיқа тарихи” фанини таҳлил қиламиз. Мазкур фанга ажратилган соатлар қуйидагича акс этади:

№	Машғулоти тури	Ажратилган соат	Семестр	
			VI	VII
1.	Маъруза	72	40	32
2.	Семинар	56	32	24
3.	Аудитори соатлари	128	72	56
5.	Мустақил таълим	106	66	40
6.	Жами	362	212	152

Ушбу фанда мавзулар чет эл, рус ва ўзбек муסיқаси тарихи бўйича баён қилинган бўлиб, талабаларга асосан VI-VII-семестрларда маъруза, семинар ва мустақил таълим машғулоти шаклида ўтиб борилади. Бундан 3-курсда (VI-семестр) “Чет эл муסיқа тарихи” ва “Рус муסיқаси тарихи” ўтилса, 4-курсда (VII-семестр) “Ўзбек муסיқаси тарихи” режалаштирилган. Биз эса фақат 4-курсда олиб бориладиган машғулоти мавзуларига тўхталдик. Қуйидаги жадвалда маъруза ва мустақил таълим мавзулари баён қилинган. Семинар мавзулари маъруза машғулотида олиб бориладиган мавзулар билан бир хилда бўлганлиги сабабли унинг жадвал кўринишини келтирмадик.

Маъруза машғулоти мавзулари ва уларга ажратилган соатлар

7- Семестр		
1	Ўрта Осиёнинг қадимий муסיқа маданияти.	2

2	Илк ўрта асрлар санъати.	2
3	Сомонийлар даврида муסיкий ҳаёт (IX-X асрлар).	2
4	Ўзбек халқининг шаклланиш даврида муסיқа маданияти (XI-XV асрлар).	2
5	XVI-XIXасрларда ўзбек халқ муסיқа маданияти.	2
6	XIXаср охири - XXаср бошларидаўзбек муסיқа маданияти.	2
7	Ўрта осий муסיкий назарий мероси.	2
8	Мақом асослари.	2
9	Ўзбек халқ маҳаллий муסיкий услублари.	2
10	Ўзбек халқ фольклор муסיқа жанрлари.	2
11	Ўзбек композиторлар ижодида вокал муסיқа жанрлари.	2
12	Ўзбек композиторлари ижодида чолғу муסיқаси жанрлари.	2
13	Ўзбек композиторлари ижодида муסיқали драма жанри.	2
14	Ўзбек композиторлари ижодида опера жанри.	2
15	Ўзбек композиторлари ижодида балет жанри.	2
16	Ўзбек композиторлари ижодида симфония жанри.	2
	Жами:	32

Мустақил таълим мавзулари баёни ва уларга ажратилган соатлар

7-семестр		
1	Ўзбек ҳофизлари	4
2	Ўзбек бастакорлари	4
3	Ўзбекистон оркестрлари	2
4	В.Успенский, Р.Глиер. А.Козловский, Г.Мушел ижодий фаолиятлари. Асарларидан парчалар ижро этиш	5
5	Т.Содиқов, Д.Зокиров, С.Юдаков ижодий фаолиятлари	4
6	М.Ашрафий, М.Левиёв, М.Бурхонов, И.Акбаров ижодий фаолиятлари. Асарларидан парчалар ижро этиш	6
7	М.Бафоев, М.Тожиёв, У.Мусаёв ижодий фаолиятлари. Асарларидан парчалар ижро этиш	5
8	А.Мансуров, Н.Норхўжаёв, Д.Омонуллоева. Асарларидан парчалар ижро этиш	4
9	Э.Салихов ва ўзбек эстрада юлдузлари ижодий фаолиятлари. Асарларидан парчалар ижро этиш	4
10	Ўзбекистон муסיкий фестиваллари	2
	Жами:	40

Бундан кўриниб турибдики, Муסיқа тарихи фанининг маъруза машғулоти жадвалидаги мавзулар рўйхатининг 8-бандида фақатгина “Мақом асослари” номли мавзунинг 2-соат ҳажмида берилганлигига гувоҳ бўламиз. Мустақил таълим машғулотларида композиторлар ижоди асарларларидан парчалар чалиб ўрганиш кераклиги таъкидланган, лекин ўзбек мақомлари туркумига кирадиган куй ёки ашулалар ўрин

олмаган. Бошқа мавзуларга ҳам Ўзбек муסיқаси тарихида ўрганилиши аҳамиятли эканлигини таъкидлаган ҳолда, мақомларнинг тарихига ўрганиш 2-соат маъруза соати ажратилишига қўшилмаган бўлар эдик.

Олий педагогика ўқув юртларининг “Муסיқа таълими” йўналишида ўқув режасидаги “Ўзбек халқ муסיқа ижоди” фани таҳлилига тўхталиб ўтсак:

№	Машғулот тури	Ажратилган соат	Семестр				
			III	IV	V	VI	VII
1	Маъруза	98	24	24	10	16	24
2	Амалий	92	20	22	14	18	18
3	Семинар	96	26	20	14	18	18
4	Мустақил таълим	244	69	69	28	28	50
5	Жами аудитория соати	286	70	66	38	52	60
6	Умумий ўқув соати	530	139	135	66	80	110

“Ўзбек халқ муסיқа ижоди” фанини ўзлаштириш шатижасида талаба куйидаги билим, малака ва кўникмаларга эга бўлиши кераклиги назарда тутилган:

- ўзбек халқи ҳаётининг турли тарихий даврларидаги энг муҳим муסיқий-тарихий жараёнлари;
- ранг-баранг чолғуларини, бой ижрочилик анъаналари;
- оғзаки касбий мумтоз муסיқаси ҳамда ҳозирги замон Ўзбекистон композиторлик ижодиёти;
- ўзбек анъанавий ашула ва чолғу жанрлари, нота ёзувлари;
- анъанавий муסיқани ўрганиш ўслубиятини, жанрлари ва услубий тизими;
- анъанавий муסיқани ўрганишга оид замонавий услублари;
- оғзаки касбий мумтоз муסיқа ва композиторлик ижодиёти асарларини таҳлил этиш асосий услублари;
- миллий муסיқа анъаналарининг муштарак ва ўзига хос жиҳатларини аниқлаш;
- акустик, ритмик, оҳанг, лад, тузилиш, безак ва ижровий таҳлил қилиш малакаларига эга бўлиши кабилар.

Ўқув фанининг VI ва VII-семестрларида ўкитилиши режалаштирилган мавзуларига тўхталиб ўтадиган бўлсак, ушбу семестрда мақомлар масаласига маълум даражада тўхталиб ўтилган:

VI-семестр		
1	Анъана ва услуб. Ижрочилик мактаблари.	4
2	Ўзбек мумтоз муסיқасининг тарихий тараққиёти.	4
3	Мақом тушунчасининг тарифлари, унинг турли маҳаллий вариантлари	4

4	“Ўн икки мақом” тизими	
Жами		16

VII-семестр		
1.	Мақомлар. Бухоро шашмақоми.	4
2.	Хоразм мақомлари	8
3.	Фарғона-Тошкент мақом туркумлари	4
4.	Анъанавий муסיқа ижрочилиги	4
5.	Мустақиллик йилларида мумтоз муסיқа ривожи	4
Жами		24

Шуниси маълумки, бу курсда мақомларга ҳар ҳолда нисбатан кенгроқ ўрин берилган.

Амалий, семинар ва мустақил таълим учун ажратилган соатларда маъруза мавзуларини чуқур таҳлил қилиш ҳамда ўзлаштириш режалаштирилган.

Ушбу фан талабаларнинг мақомларни ўрганишларига асос бўла олади. Аммо, таклифимиз шуки;

- мақомларнинг ўзаро муносабатлари,
- мақомларни ўргатишда устоз - шогирд муносабатлари,
- мақомлар ўртасидаги умумий ва фарқли жиҳатлар,
- мақомлар тарғиботи масалалари,
- мақомларнинг таркибий тузилишлари,
- мақомларнинг қадимий ва замонавий ёзувлари,
- мақом асарлари асосида ёшларнинг ижодий тафаккурини

юксалтириш масалалари,

- мақомларни ўргатишда замонавий метод ва технологияларни ўқув жараёнида қўллаш масаласи,
- мақом шўъбаларининг ижролари,
- мақом устозлари ва уларнинг ижро услублари каби мавзулар

берилиши мақсадга мувофиқ бўлар эди.

“Муסיқа тўғарақларини ташкил этиш” ўқув фани ҳам педагогика олий ўқув юртларининг 2-курси (III-семестр)да ўқитилиши режалаштирилган бўлиб, фанга ажратилган соатлар ҳажмини қуйидаги жадвалда келтириб ўтдик:

Машғулот тури	Ажратилган соат	Semestr
		III
Маъруза	36	36
Амалий	40	40
Мустақил таълим	40	40
Жами аудитория соати	76	76
Умумий ўқув соати	116	116

Жами 116 умумий соатни ўз ичига олган фаннинг 76 соати аудитория машғулотларини ташкил этади. Мазкур фан бўйича талабаларга умумий ўрта таълим мактабларида ўқув жараёнидан ташқари мустақил таълим сифатида муסיқий тўғаракларни ташкил этиш ва ушбу тўғаракларда талабалар созандалик ва хонандаликдан олинган билимларини шакллантириш бўйича назарий ҳамда амалий машғулотлар олиб борилади.

Шунингдек; фаннинг вазифаларидан келиб чиқиб, талабаларга 36 соат маъруза машғулотлари жараёнида ўзбек хонандалиги, хор ижрочилиги, вокал, анъанавий хонандалик, эстрада ҳамда чолғу ижрочилиги, (санъат турлари бўйича) машғулотларини олиб бориш бўйича услубий кўрсатма ва тавсияларнинг мазмун-моҳиятини ўз ичига олган мавзуларни баён этишдан иборат. 40 соатни ўз ичига олган амалий машғулотларда эса талабаларга ҳаммаси бўлиб 7та кўшиқ ўргатилади.

№	Амалий машғулотлар мавзулари	Ажратилган соат
3- Semestr		
1	Сўлим. И.Икромов муסיқаси. Ғ.Саотий шеъри.	4
2	Дилхирож. Муқимий ғазали.	6
3	Рост мақомидан. Қашқарчаи рост.	6
4.	Улқун жонон. Муқимий ғазали.	6
5	Дуо қилинг. Д.Қодиров муסיқаси. Н.Ҳамидова шери.	6
6	Аёл. Д.Қодиров муסיқаси. Н.Ҳолмирзаева шеъри	6
7.	Лазиз. Ҳувайдо ғазали. А.Абдурасулов муסיқаси.	6
	Жами:	40

Мустақил таълим машғулоти учун ажратилган 40соатнинг мавзулар жадвалини келтириб ўтмадик, чунки ушбу мавзулар маъруза мавзулари билан айнан бир хил, яъни тўғараклар ташкил этиш бўйича методик тавсиялар хусусида боради.

Педагогика олий таълим муассасаларида айнан мақомлар ижросини ўрганиш бўйича ҳам ўқув фани машғулоти олиб борилади. Аввалги “Мақом асослари” фани ўрнида жорий ўқув режасида “Анъанавий хонандалик” киритилган.

Ушбу фаннинг ўқув соатларини таҳлил қиламиз:

№	Mashg‘ulot turi	Ajratilgan soat	Semestr			
			IV	V	VI	VII
1	Ma’ruza	-	-	-	-	-
2	Amaliy	162	60	38	36	28
3	Mustaqil ta’lim	130	50	27	27	26
Jami auditoriya soatlari:		162	60	38	36	28
Umumiy o’quv soati:		292	110	65	63	54

Демак, ўқув фани 2; 3; 4-курсларда олиб борилади. Булардан маъруза машғулоти учун соатлар ажратилмаган, амалий ва лаборатория машғулоти учун эса ҳар бир семестрда 27 соатдан 60 соатгача машғулоти олиб борилиши мўлжалланган.

Қуйидаги жадвал асосида ўқув фанида ўрганилиши лозим бўлган асарлар ва уларга ажратилган соатлар миқдори билан танишиб чиқсак:

№	II -курс		III-курс		IV-курс	
	Машғулоти мавзулари ва уларга ажратилган соатлар		Машғулоти мавзулари ва уларга ажратилган соатлар		Машғулоти мавзулари ва уларга ажратилган соатлар	
1	Д.Зокиров – “Қўрмадим” А.Навоий	4	Ёр меҳри. Ўзбек халқ қўшиғи.- А.Навоий.	4	Оромижон. Бобур ғазали.	4
2	Эй сарвиравон. С.Калонов муסיқаси, Нодира ғазали	4	Шароб-1 . Бобур ғазали. Ўзбек халқ қўшиғи	6	Ўйнасин. Уйғун шеъри. Т.Жалилов муסיқаси.	6
3	Отмагай тонг. Т.Жалилов муסיқаси.	4	Ўзинг. Чоқар ғазали. Ўзбек халқ қўшиғи.	4	Айлагач. А.Навоий ғазали. Ҳ.Тўхтасинов муסיқаси.	4
4	“Сарахбори Дугоҳ” тароналари	4	Мубтало бўлдим сенга. А.Навоий ғазали. К.Жабборов муסיқаси	6	Қўшчинор. А.Навоий ғазали	6
5	Салламно. Н.Ҳасанов муסיқаси. Васфий ғазали	4	Тўлқин. А.Навоий ғазали. Ўзбек халқ қўшиғи.	6	Ўзинг. Чоқар ғазали. Ўзбек халқ қўшиғи.	6
6	“Сегоҳ” Хуршид ғазали	4	Баёт-2. А.Навоий ғазали. Ўзбек халқ куйи.	6	Насрулло. А.Навоий ғазали.	6
7	Сўлим. С.Ғ.Соатий ижро йўли. И.Икромов муסיқаси.	4	Андижон самоси. Муқимий ғазали.	6	Гулузорим. А.Навоий А.Абдурасулов мус.	6
			Жами: V-семестр			
8	Эй нозанин.	4	Дугоҳ хусайн-4.	6		

	Ж.Султонов муסיқаси. Муқимий ғазали.		Ўзбек халқ кўниғи.			
9	Кўшчинор. А.Навоий ғазали.	6	Қашқарчай мустаҳзоди наво. Фурқат ғазали.	6	-	-
10	Улқун жонон. Муқимий ғазали.	4	Соқиномай мустаҳзоди наво. Нишотий ғазали.	6	-	-
11	“Фарғонача жонон-2” Муқимий ғазали.	4	Ул париваш. Муқимий ғазали.	6	-	-
12	Хануз. А.Навоий ғазали.	4	Сайёра. Ҳамза ғазали.	6	-	-
13	Жудо. А.Навоий ғазали Ю.Ражабий муסיқаси.	4	Назвора қил. К.Жабборов муסיқаси. А.Навоий ғазали	8	-	-
14	“Дилхорож” – Фузулий ғазали.	6	Кўқон ушшоғи.- Ю.Сарёмий ғазали.	8	-	-
	Жами: IV -семестр	60	Жами: VI – семестр	36	-	-

Асарларни танлашда ўқув фани дастури муаллифи Д.Қодиров миллий муסיқамиз асосчиларидан бири бўлган Ю.Ражабий томонидан чоп этилган “Ўзбек халқ муסיқаси” китобининг 2, 3, ва 4 томларидаги асарлардан фойдаланган. Гарчи ушбу асарларнинг баъзилари мақомлар таркибига кирса-да, Шашмақом асарлари тўғрисида талабада тўлиқ фикр шаклланмайди. Мақомлар парда, усул ва ладларнинг ўзаро муносабатлар тизимида қарор топганини ҳисобга оладиган бўлсак, Шашмақомда, Хоразм мақомларида ҳамда Фарғона-Тошкент мақом йўлларида учрайдиган турли хилдаги усул ва ладларда келадиган мақом асарларини талабаларга ўргатиб бориш муҳимдир. Афсуски, музкур фан Шашмақом ҳамда Фарғона-Тошкент мақом йўлларида баъзи бир ашулалар (Соқиномай мустаҳзоди наво, Сегоҳ, Баёт-2, Дугоҳ хусайн, Қарқарчай мустаҳзоди наво, Сарахбори дугоҳ) ни ўз ичига олган ва қолган барча ашулалар бастакорлар томонидан мақомлар асосида яратилган асарлар бўлиб, уларнинг барчаси Фарғона – Тошкент услубида ишлангандир. 2та асарни Бухоро Шашмақомидан эканлигини инобатга оламиз, холос. Бундай фикр юритишимизга сабаб шуки, Шашмақом таркибида чолғу йўллари билан кўшиб ҳисоблаганда 250 дан зиёд бир-биридан гўзал ўлмас асарлар мавжуд. Шулардан аайтайлик 20та асардастурга киритилганда ҳам талабаларда мақомлар тўғрисида тўлиқ тасаввур ҳосил бўлмайди. Хоразм мақомлари ёки шу услубда ишланган асарлардан ҳам намуналар йўқ.

Ўсиб келаётган ёшларга Ватанимиз худудларига мансуб бўлган анъанавий мумтоз асарларимиз, “Шашмақом” даги ладлар ва усулларнинг фарқли хусусиятларини намоён этувчи асарлардан дастурга киритмасак уларда қандай қилиб муסיқий-эстетик қобилиятни ёки мустақил ижодий тафаккурни шакллантирамиз?

Талабаларнинг муסיқий тафаккури ва идрокини юксалтиришнинг ахборот технолгиялари яна бир воситадир. Миллий кадриятлар, айниқса мумтоз муסיқа асосида олий муסיқа таълимида таҳсил олаётган бакалаврларнинг ақлий имкониятларини, уларда муסיқий тафаккур ва идрокни юксалтириш учун барча мавжуд иш усулларини қўллаш тақозо этилмоқда. Шу жумладан, ҳозирги шароитда таълим соҳасига илғор ахборот ва педагогик технолгияларнинг жадал кириб келаётганлиги сабабли, мақомларнинг жозибали, мафтункор, ўзига жалб этувчи, тингловчининг ҳиссиётларига таъсир этиб, унда турли кайфият ва кечинмаларни уйғотувчи кучини бакалаврларга ушбу воситалар орқали яққол кўрсатиш, уларда мумтоз муסיқамизга нисбатан меҳр-муҳаббатни уйғотиш ўта муҳимдир.

Муסיқа таълими тизимида талабалар билан ишлаб, уларда муסיқий тафаккур ва идрокни юксалтириш учун инновацион педагогик технолгиялардан самарали фойдаланиш мумкин.

Яқин вақтларгача ўқув машғулотларида қўлланиб келинган аудио ва видеотехника воситалари фақатгина берилган муסיқий материал: мақом шўъбалари ҳамда турли муסיқа жанрларига хос асарларни эшиттириш ва кўрсатиш имконига эга, холос. Бироқ, бугунги кунда ушбу воситалар изланувчан ўқитувчи ва талабаларни қониқтирмайди.

Бугунги кун талаби даражасида ёндашиб, олий муסיқа таълимида муסיқий фанларни амалий машғулотини ўқитиш жараёнида талабалар билан ишлаш фаолиятини олиб кўрадиган бўлсак, фан доирасида берилган мақом асарининг нота матнини таҳлилий ўрганиш, ноталарни номлари билан аниқ интонацияда куйлаш, асарда учрайдиган турли интерваллар, динамика ва ижро суръатини аниқ тасаввур этган ҳолда куйлаш, шунингдек, ноталарни сольфеджио қилиб куйлаш талаб этилади.

Бундан ташқари, асарда учрайдиган мураккаб парчаларни алоҳида машқ қилиш, асарлар ва уларнинг парчаларини таҳлилий тинглаб ўз хулосасини чиқариш вазифаси қўйилади. Бу кўпқиррали бадий муסיқий фаолиятни юқори савияда бажариш учун нота ижросини кузатиш, тинглаш ва кўриш, яъни аудиовизуал идрок этиш мақсадга мувофиқ.

Ушбу таълимий вазифаларнинг барчасини юқори савияда амалга оширишда энг охириги компьютер дастурлари қўл келади. Мазкур замонавий компьютер дастурлари сирасига ҳозирги кунда дунё муסיқа амалиётида кенг тарқалган ва қўлланилаётган “Финал” (“*Finale*”) ҳамда “Сибелиус” (“*Sibelius*”) нота матн муҳаррири дастурининг 1 – 6 версияларини мисол қилиб келтириш мумкин. Ушбу компьютер дастурлари замонавий муסיқа амалиётини унинг назарий асосларига таянган ҳолда амалий тарзда акс эттириш имконига эгадир.

Жумладан, “*Sibelius 4*” нота матн муҳаррири дастури воситасида:

- нота йўлига нотани ёзиш;
- уни таҳрир қилиш;
- тинглаш жараёнида қайси нота ижро этилаётганлигини реал тарзда кузатиб бориш;
- муסיқа асарини бошқа тоналликка транспозиция қилиш;
- муסיқа асарини олдинги тоналлигига қайтариш;
- маълум нота матнини нусхалаш;
- тингланган муסיқа асарининг нотасини автоматик тарзда экранда намоиш этиш ва зарур бўлганда қоғозда босиб чиқариш ҳамда бошқа кўпгина операцияларни бажариш мумкин.

Хулосалар ва таклифлар

1. Кейинги йилларда муסיқа таълими йўналиши талабаларида маънавий юксалиш яққол кўзга ташланмоқда. Бунинг замирида ўзбек халқининг миллий ва тарихий маданий тараққиёти, юқори даражадаги маънавияти, миллий қадриятларимиз, муסיқага нисбатан шаклланган юксак ҳурмат-эҳтиром ва гўзал анъаналарнинг таъсири бор.

2. Муסיқа ижрочилигида талабанинг ўзи предмет фаолияти, яъни субъект эмас, балки объект сифатида иштирок этади. Демак, фақат бошқа кишилар (профессор-ўқитувчи, мураббий, муסיқа раҳбари, ўртоқлари) эмас, ўзи учун ҳам тадқиқот объекти ҳисобланади.

3. Талабаларда тафаккур ва идрок шаклланишини тарбиялашда уни жисмоний ва психологик жиҳатдан тайёрлашни йўлга қўйиш вазифаларини тўғри ҳал этиш зарур.

4. Анъанавий хонандалик ва муסיқа тарихи машғулотида Шарқ алломаларининг мумтоз муסיқаси ва унинг тарихий тараққиёти босқичлари борасидаги фикр, ғоя ва қарашларидан кенг фойдаланиш - талаба-ёшларнинг умумий касбий ўсиши, камолотга эришуви ҳамда миллий маданий меросимизга ижобий муносабати шаклланиши учун кенг имконият яратади.

5. Мумтоз мусиқани тинглаш ва куйлаш бакалаврдан жисмоний ва психологик кучланишни талаб қиладиган фаолият соҳасидир.

6. Муסיқа ижрочилиги фаолиятининг якуний натижасини бакалавр онгида муסיқа борасида шаклланган фикр ва тасаввурлар, қолаверса, муסיқа ижрочилиги кўрик-танловлари, концертлар ташкил этади. Ушбу жамоавий бадий фаолият турлари талабаларнинг ҳар томонлама такомиллашган, баркамол, ақлан етук бўлиб етишишларига ёрдам беради.

Айниқса, мусиқани чуқур ва пухта ўзлаштириш талабаларнинг тафаккур ва идрокини такомиллаштириши ҳамда уларда касбий етукликни таъминлашда юқори натижаларга олиб келиши муқаррар.

Илмий амалий тавсиялар

Олиб борилган мазкур илмий тадқиқот натижаси асосида кузатиш ва ўрганишлардан келиб чиқиб, қуйидаги илмий хулосалар баён этилади:

- Талабаларга муסיқа муסיқаси ҳақида маълумот беришда ўтмиш алломаларимизнинг муסיқа ҳамда унинг инсон руҳиятига ижобий таъсири борасида маълумотлар беришни босқичма-босқич амалга ошириб бориш;
- Талабаларда мумтоз муסיқани ўрганиш билан боғлиқ учрайдиган объектив ва субъектив қийинчиликларни бартараф этиш;
- Мунтазам амалга ошириладиган муסיқа шўъбалари ижроси жараёнида продавий чиниқишни тарбиялаш;
- Олий таълим муассасаларининг муסיқа таълими йўналишида “Мақом асослари”, “Анъанавий хонандалиқ” ва “Муסיқа тарихи”, “Ўзбек халқ муסיқа ижоди” каби фанларини ўқитиш сифатини замонавий мультимедия воситалари ёрдамида амалга ошириш;
- олий ўқув юртлари бакалаврлари ўртасида муסיқа ижрочилиги бўйича кўрик - танловлар сонини кўпайтириш ҳамда уларнинг сифатига эътиборни қаратиш;
- педагогика олий ўқув юртларида мумтоз муסיқаси бўйича тарғибот ва ташвиқот ишларини мунтазам олиб бориш, яъни таниқли, эл севган хонанда ва созандалар, бастакорлар, мақомдон устозлар билан суҳбат ва кечаларни мунтазам ташкил қилиш;
- Педагогика олий ўқув юртлари кафедраларининг профессор - ўқитувчилари томонидан ота-оналар ва талабалар ўртасида мумтоз муסיқаси ва унинг инсон камолотида тутган ўрни мавзусига оид суҳбат, дебат, мунозара ва диспутлар ташкил қилиш;
- Олий ўқув юрти талабалари учун профессор-ўқитувчилар томонидан муסיқа бўйича суҳбат, маъруза-концертлар, кўргазмали чиқишлар ташкил қилиш ва ўтказиш;

Юқоридаги илмий-услубий ва ташкилий тадбирлар маълум меъёр, мавжуд талаблар доирасида бажарилса, бакалаврларда муסיқий тафаккур ва идрокни шакллантириш имкониятлари янада кенгайди.

?	НАЗОРАТ УЧУН САВОЛ ВА ТОПШИРИҚЛАР:
---	---

1. Санъат ҳақида тушунча.
2. Қандай санъат турлари мавжуд.
3. Жанр тушунчаси
4. Вокаль-чолғу, камер-симфоник, хор, академик, халқ, эстрада ижрочилиги ва бошқа.
5. Санъатда синтез.

6. Синтез тушунчаси, тарихий илдизлари, табиати. Ички ва ташқи шакллари.
7. Синтез структураси, компонентлари.
8. Компонент тушунчаси.
9. Ифода воситаларининг уйғунлашуви.
10. Овозлар классификацияси ҳақида гапириб беринг.
11. Жаҳон операси юлдузларини санаб беринг.
12. Л.Паваротти, Ш.Миллс, Т.Хемпсон, П.Бурчуладзе кабилардан қайси бири замонамизнинг энг атоқли тенори ҳисобланади?
13. “Шашмақом” ашула бўлими таркиби айтинг.
14. Ўзбекистон эстрада кўшиқчилигидаги стилистик йўналишлар
15. “Этно-жаз” услуби нимага таянади?
16. Н.Абдуллаева, Ф.Зокиров, К.Раззоковаларнинг ижодидаги ижро услуби?

Адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги қонуни. Т.1997
2. Кадрлар тайёрлаш миллий дастури. Т.1997
3. Каримов И.А. Баркамол авлод орзуси . Т.: Шарқ 1998 й-182 б.
4. Каримов И.А. Мамлакатимизни модернизация қилиш ва кучли фуқаролик жамияти барпо этиш-устувор мақсадимиздир. Т.: Ўзбекистон овози 28.01.2010 й 1-3 бетлар.
5. Алимов Ф. Ўзбек халқ чолғу оркестри. Тошкент, «Муסיқа», 2004.
6. Дадамухамедов А. Рубоб прима дарслиги. Тошкент, 2004.
7. Эргашев Ғ. Афғон рубоби дарслиги. Тошкент, 2004.
8. Нурматов Х. Қашқар рубоби. Тошкент, 2003.
9. Тоиров М., Петросянц А. Муסיқа асбоблари - «Най». Тошкент, 2002.
10. Одилов А., Лутфуллаев А. Муסיқа асбоблари – «Чанг». Тошкент, 2002
11. Қосимов Р. Муסיқа асбоблари – «Уд». Тошкент, 2002.
12. Қосимов Р. Анъанавий танбур ижрочилиги. Тошкент, 2002.
13. Икромов И. Дойра дарслиги. Тошкент, 1997.
14. Тошмухамедов М. Ғижжак дарслиги. Тошкент, 1996.
15. Петросянц А. Инструментоведение «Узбекские народные инструменты». Т., «Изд. им. Г.Гуляма». 1990.
16. М.Асилов, Ф.Василев. Тошкент, Дутор дарслиги. 1987.
17. Варелас С. Партитура ўқиш курси. Т., “Ўқитувчи”. 1984.
18. Гиенко Б. Инструментовка (для оркестра узбекских народных инструментов). Ташкент, 1970.
19. Абдукаримов М. “Чолғушунослик” Тошкент 2005 й
20. Лутфуллаев А . Ўзбек халқ чолғуларида ижрочилик тарихи.-Т.: Муסיқа.

2-мавзу. Муסיқа таълими ўқитувчиларини тайёрлашнинг илмий-тадқиқот масалалари. Муסיқа таълими ўқитувчисига қўйиладиган замонавий талаблар.

Режа

1.Муסיқа таълими ўқитувчиларини тайёрлашнинг илмий-тадқиқот масалалари.

2.Муסיқа таълими ўқитувчисига қўйиладиган замонавий талаблар.

Таянч иборалар: муסיқа ўқитувчиси, замонавий талаб, илмий-тадқиқот, профессиограмма, мутахассислик модели.

1.Муסיқа таълими ўқитувчиларини тайёрлашнинг илмий-тадқиқот масалалари.

Илм-фан, техника, ишлаб чиқариш ва технологиянинг жадал ривожланиши жамият ҳаётининг барча соҳаларида тараққиётининг янги истиқболларини очиб берди. Инсониятнинг давлат ва жамият қурилишига доир асрий тажрибалари ижтимоий муносабатларни янгича ёндашувлар асосида тартибга солиш борасидаги илғор ёндашувларнинг қарор топтирилишига олиб келди. Мазкур ёндашувларнинг моҳияти сўнгги йилларда умумий тарзда “модернизациялаш” тушунчаси ёрдамида ифодаланиб келинмоқда. Бироқ, илм-фан, техника, ишлаб чиқариш ва технологияларнинг ривожини туфайли жамият ҳам ривожланишнинг муайян босқичидан янада такомиллашган босқичга ўтади. Фалсафий талкинда ифода этганда миқдор ўзгаришлари туб сифат ўзгаришларига айланади. Ўрта асрларда аграр характер касб этган жамият илм-фан, техника, санъат ва ишлаб чиқаришнинг ривожланиши билан индустриал жамиятга айланди. Ижтимоий жамиятнинг ижтимоий тизимдан очиқ фуқаролик жамиятига айланишини англатади. Ушбу турдаги негизда жамиятнинг ижтимоий қатламларида умумий ёки хусусий характердаги янгиланишлар содир бўлади. Жумладан, таълим соҳадаги янгиланишлар ҳам шулар жумласидандир. Таълим тизимини янгилаш – жамиятнинг ижтимоий, иқтисодий ва маданий эҳтиёжларини, унинг малакали кадрларга, шахснинг эса сифатли таълим олиш бўлган талабини қондириш, таълим тизимини барқарор ривожланишини таъминлаш мақсадида мавжуд механизмнинг қайта ишлаб чиқилиши ёки такомиллаштирилишини талаб қилади. Мазкур инновацион жараён шахсни ўқитиш ва тарбиялашга оид энг яхши анъаналарни сақлаб қолган ва бойитган ҳолда мажмуавий характер касб этиб, таълим тизимининг барча соҳаларини тўла қамраб олади ва жамиятда қарор топган малакали мутахассисларни тайёрлаш борасидаги эҳтиёжни қондиришга хизмат қилади. Таълим тизимининг инновацион таълим жараёнида қуйидаги устувор вазифалар ҳал қилинади:

- ҳар бир муסיқа касбидаги шахснинг тўлақонли таълим олишида бошқалар билан тенг ҳуқуқлилиги ва таълим олишнинг очиқлигини

таъминлаш; - узлуксиз таълим тизимида янги сифат кўрсаткичларига эришиш;

- янги таълим ресурсларини жалб қилиш ва улардан самарали фойдаланиш асосида узлуксиз таълим тизимида самарали меъёрий-ҳуқуқий ва ташкилий-иқтисодий механизмларни шакллантириш;

- давлат ва жамиятнинг қўллаб-қувватлаши негизида таълим тизими ходимларининг ижтимоий мақоми ва касбий компетентлигини ривожлантириш;

- муסיқа таълим тизимининг давлат ва жамоатчилик бошқарувида асосланганлик тамойилига мувофиқ таълим жараёни иштирокчилари – талабалар, педагоглар, ота-оналар ва таълим муассасаларининг ролини ошириш.

Барча давлатларда бўлгани каби Ўзбекистон шароитида ҳам таълим тизимини модернизациялашда давлат, жамият, маҳаллий ва ижтимоий ташкилотлар, юқори ҳамда қуйи бошқарув органларининг ўрни ва роли, улар ўртасидаги ўзаро бирлик, ҳамкорлик муҳим аҳамиятга эга. Замонавий шароитда таълим тизимини инновацион таълим ресурслари асосида қайта қуришда, унинг устувор йўналишлари қуйидагилар саналади:

- электрон ахборот-таълим ресурсларини яратиш;

- ўқитишнинг мавжуд ва янги технологик шакллари ўзаро мувофиқлаштириш;

- муסיқа санъатининг ўқув ҳамда мутахассислик фанлари асосларининг талабалар томонидан мустақиллик ўзлаштирилиши учун қулай педагогик ва технологик шарт- шароитларни вужудга келтириш.

Муסיқа таълимининг таснифи, қонуниятлари, тамойиллари ва мезонларини қуйидаги кўринишда тасавур этиш мумкин. Айни вақтда Республика ижтимоий ҳаётига шиддатли тезликда ахборотлар оқими кириб келмоқда ва кенг қўламни қамраб олмоқда. Ахборотларни тезкор суръатда қабул қилиб олиш, уларни таҳлил этиш, қайта ишлаш, назарий жиҳатдан умумлаштириш, хулосалаш ҳамда талабага етказиб беришни йўлга қўйиш таълим тизими олдида турган долзарб муаммолардан бири ҳисобланади. Муסיқа таълими-тарбияси жараёнига педагогик технологияни тадбиқ этиш юқорида қайд этилган долзарб муаммони ижобий ҳал этишга хизмат қилади. Аввалам бор технология (юнон. “techne” – маҳорат, санъат, “logos” – тушунча, таълимот) – муайян (ишлаб чиқариш, ижтимоий, иқтисодий ва б.) жараёнларнинг юксак маҳорат, санъат даражасида ташкил этилиши Таълим технологияси (ингл. “an educational technology”) – таълим (ўқитиш) жараёнининг юксак маҳорат, санъат даражасида ташкил этилиши Таълим технологияси – таълим мақсадига эришиш жараёнининг умумий мазмуни, яъни, аввалдан лойиҳалаштирилган таълим жараёнини яхлит тизим асосида, босқичма-босқич амалга ошириш, аниқ мақсадга эришиш йўлида муайян метод, усул ва воситалар тизимини ишлаб чиқиш, улардан самарали, унумли фойдаланиш ҳамда таълим жараёнини юқори даражада бошқариш Таълим методи – ўқув жараёнининг мажмуавий вазифаларини ечишга

Йўналтирилган ўқитувчи ва талабаларнинг биргаликдаги фаолияти усули бўлса, таълим методикаси эса муайян ўқув предметини ўқитишнинг илмий асосланган метод, қоида ва усуллар тизими. Ўқитувчининг самарали фаолият кўрсатишга ундовчи дарснинг методик ишланмасини пухта ишлаб чиқишдан фаркли ўлароқ, таълим технологияси талабалар фаолиятига нисбатан йўналтирилган бўлиб, у талабаларнинг шахсий ҳамда ўқитувчи билан биргаликдаги фаолиятларини инобатга олган ҳолда, ўқув материалларини мустақил ўзлаштиришлари учун зарур шарт-шароитларни яратишга хизмат қилади. Муסיқа таълими технологиясининг марказий муаммоси – таълим олувчи шахсини янада ривожлантириш, касбий (ижодий) қобилиятни ривожлантириш орқали таълим мақсадига эришишни таъминлашдан иборат. Муסיқий педагогик технология назарияси ўтган асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб асосланиб келинаётган бўлсада, айнан “педагогик технология” тушунчасига нисбатан турлича ёндашувлар мавжуд. Хусусан, педагог олим В.П.Беспалько педагогик технологияни “амалиётга тадбиқ қилинадиган муайян педагогик тизим лойиҳаси” дея таърифлайди ҳамда асосий диққатни ўқув-педагогик жараёни олдиндан лойиҳалашга қаратади. Муסיқий педагогик технология – таълим шакллари тақомиллаштириш вазифасини кўзлаган ўқитиш ва бошқаларни ўзлаштиришнинг барча жараёнларини техника ва инсон омилларида, уларнинг биргаликдаги ҳаракатлари воситасида яратиш, тадбиқ этиш ва аниқлашнинг изчил методи (ЮНЕСКО). Ўз моҳиятига кўра муסיқий педагогик технология вақт тақсимотига мувофиқ дастурланиб, илмий жиҳатдан асосланган ҳамда кутилган натижага эришишни таъминловчи педагогик жараённинг барча босқич ва қисмларининг вазифалари аниқ белгиланган тизимни ифодалайди. Муסיқ таълим тизимини технологиялаштириш ғояси ўтган асрнинг бошларида Ғарбий Европа ва АҚШда таълим тизимини ислоҳ қилиш, таълим самарадорлигини ошириш, шахснинг ижтимоийлашувини таъминлаш учун муайян шарт-шароитни яратиш борасидаги ижтимоий ҳаракат юзага келган даврда илк бора ўртага ташланди. Мазкур ғоя 30-йилларда таълим жараёнига “педагогик техника” (“таълим техникаси”) тушунчасининг олиб кирилиши билан асосланди. Ушбу даврларда яратилган махсус адабиётларда “педагогик (таълим) техника(си)” тушунчаси “ўқув машғулотларини аниқ ва самарали ташкил этишга кўмаклашувчи усул ва воситалар йиғиндиси” тарзида талқин этилди ҳамда ўқув жараёнига ўқув ва лаборатория жиҳозларининг олиб кирилиши, улардан самарали, унумли фойдаланиш, материал мазмунини кўрсатмали қуроллар ёрдамида тушунтириш каби ҳолатлар таълим самарадорлигини оширишга ёрдам берувчи етакчи омиллардир дея баҳоланди. XX асрнинг 50-йилларида таълим жараёнида техник воситаларни қўллаш “таълим технологияси” йўналишини белгилаб берувчи омил дея эътироф этилди, асосий эътибор талабалар аудиториясини кенгайтириш техник воситалардан фойдаланиш эвазига амалга оширилиши, техник воситаларнинг имкониятларини янада тақомиллаштириш, уларнинг ахборот сифимини

кенгайтириш, ахборотларни узатиш хизматини сифатли ташкил этиш, таълим олишни индивидуаллаштириш каби масалаларга қаратилди. Бу борада олиб борилган тадқиқотларнинг объекти, таянч нуқтаси сифатида техник воситалар имкониятлари, уларни такомиллаштириш жараёни қабул қилинди, шунингдек, ўқув жараёнини “технологиялаштириш”нинг ташкилий жиҳатларини ўрганишга алоҳида урғу берилди. 60-йилларнинг бошларида таълимни дастурлаш асосида таълим жараёнини ташкил этиш “технология” тушунчасининг моҳиятини очиб берувчи омил сифатида кўрила бошланди. Дастурий таълим талабаларга муайян билимларни алоҳида қисм ҳолида эмас, балки изчил, яхлит тарзда берилишини назарда тутди. Таълим жараёнини яхлит, мақбул дастурга мувофиқ ташкил этиш таклифи илк бора АҚШда фаолият юрита бошлаган “Дастурий таълим ва ўргатувчи машиналар бўйича бирлашган Қўмита” томонидан илгари сурилган. Дастурий таълим ўзида таълим мақсадлари, уларни ўзгартириш ва баҳолашнинг мос равишдаги мезонлари ҳамда таълим муҳитининг аниқ тавсифини қамраб олади. Бу эса ўзгартириш мажмуасини тўлалигича қайта ташкил этиш тушунчаси мазмунига мос келади.

Муסיқа таълимида назарий асослари, ғоялари, гипотезалари, қонуниятлари ва тамойиллари бир неча жиҳатни ўзида акс эттиради:

Биринчиси, муסיқа таълими ва тарбияси ҳамда юксак ижрочилик маҳоратига эга шахс камолоти (тараққиёти) бирлиги;

иккинчиси муסיқий педагогик технологиянинг муайян, қатъий тизимга эгаллиги, “тизимлилик” тушунчаси бу ўринда ҳам маълум муסיқий фанини ўқитиш жараёнига, ҳам умумий таълим жараёнига хослиги;

учинчидан, асослилик (фундаментлик) тамойили фанларнинг ўрганиш объекти, ички моҳияти ва хусусиятларига кўра турли йўналиш (модул)ларга бўлиб ўрганиш афзалликларини ифода этади.

Ўқув фанлари табиий, ижтимоий ва гуманитар фанлар тарзида туркумлаштирилган. Ҳар бир ўқув фани унинг учун “ядро”, “ўзак” саналувчи ахборотларга эга бўлиб, ушбу ахборотлар шахс томонидан фанлар асосларининг ўрганилиши, аниқ мутахассислик бўйича мустақил билим олиш, ўзлаштирилган билимларни кенгайтириб бориш йўлида таянч тушунчалар бўлиб хизмат қилади. Бундай ёндашув маълум йўналиш бўйича мутахассисларни тайёрлаш жараёнида фанлараро алоқадорлик хусусиятидан фойдаланиш имконини ҳам беради. Ўқув фанларининг муайян йўналишлар тарзда бириктирилиши шахс хотирасига нисбатан зўриқишни камайтиради, шунингдек, фикрлаш қувватини оширади, тафаккурнинг юзага келшини таъминлайди. XX асрнинг 80-йилларида таълим жараёнини ташкил этиш таълим олувчиларга мавжуд фанлар соҳалари бўйича оз-оздан маълумот (билим) беришдан иборат деб талқин этилган бўлса, 90-йилларда ушбу жараённинг ташкил этилиши ўзлаштирилган билимлар негизида муайян, аниқ фан бўйича янги маълумот (билим)ларга эга бўлиш учун қулай шароитни яратиш жараёни сифатида эътироф этилди.

Муסיқа маданиятни англаш (маданий ҳаётнинг ривожланишига мувофиқлик) тамойили немис педагоги А.Дистервег томонидан XIX асрда истеъмолга киритилган бўлиб, бугунги кунга қадар ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган. Муסיқа маданиятни англаш тамойили талабаларга ижтимоий жамиятнинг маданий тараққиёти даражасидан келиб чиқиб таълим берилишини назарда тутди. Ўтган асрда таълим самарадорлигини таъминловчи етакчи омил сифатида педагогнинг билим даражаси ва маҳорати эътироф этилган бўлса, бугунги кунда ўқитувчининг билими, салоҳияти ҳамда маҳоратининг юқори даражада бўлиши билангина муваффақиятларни қўлга киритиб бўлмаслиги барчага аён. Мазкур ўринда замонавий фан ва техника имкониятлари, хусусан, компьютер, мультимедия воситалари, шунингдек, жамиятнинг ижтимоий ва иқтисодий тараққиётининг эътиборга олинishi муҳим аҳамият касб этади. Эндиликда мутахассислар “соҳа (ёки йўналиш)ларнинг ўзига хос жиҳатлари, бу борадаги назарий ва амалий билимларни чуқур билишлари, муайян фаолиятларни бажара олишлари, белгиланган муддатда аниқ вазифаларни ҳал этишга улгуришлари ҳамда маълум ютуқларга эриша олишлари” ғояси етакчи ўрин тутувчи бозор муносабатлари шароитига пухта тайёрланиши лозим.

Муסיқа таълими мазмунини инсонпарварлаштириш ва инсонийлаштириш тамойили. Тилга олинган ҳар икки тушунча ҳам луғавий жиҳатдан (юнон. “humanus” – инсонийлик, “humanitas” – инсоният), бир ўзакка эга бўлса-да, уларнинг ҳар бири ўзига хос маъноларни ифодалайди. Инсонпарварлаштириш таълим муассасаларида ўрганиладиган фанлар сирасига ижтимоий фанлар (тарих, маданиятшунослик, социология, психология, филология ва бошқалар)нинг киритилишини, инсонийлаштириш тушунчаси эса шахс ва унинг фаолиятига нисбатан ижобий ёндашувни англатади. Муסיқа санъати воситасида эса инсонпарварлаштириш – инсон ва жамият ўртасида юзага келувчи муносабатлар жараёнида инсон омили, унинг қадр-қиммати, шаъни, орномуси, ҳуқуқ ва бурчларини ҳурматлашга асосланувчи фаолиятни ташкил этиш жараёни бўлса, инсонийлаштириш “барча шароитлар инсон ва унинг камолоти (тараққиёти) учун” деган ғоя асосида ташкил этилувчи фаолият жараёни саналади.

Муסיқа таълим жараёнини лойиҳалаштиришда ҳар бир ўқитувчи ушбу тамойилга қатъий амал қилиши лозим ёки ўз мутахассислигига оид муаммоларни ҳал этишда уни жамият манфаатлари билан уйғун бўлишига эътибор бериши мақсадга мувофиқдир. Эндиликда педагог талабалар фаолиятини авторитар (якка ҳокимлик) тарзида бошқармай, балки таълимий ҳамкорлик ғояларига содиқлик асосида таълим жараёнини инсонийлаштиради ёки бошқача айтсак, таълимни инсонийлаштириш тамойилига амал қилишини таъминлайди. Ушбу ҳолат ўз навбатида юксак маънавиятли шахснинг шаклланишига олиб келади.

Ўрганиб тадқиқ этиш, тадқиқ этиб ўқитиш тамойили. Ушбу тамойил қуйидаги икки жиҳатни ёритишга хизмат қилади: 1) таълим муассасаларининг ҳар бир ўқитувчиси ўз фани соҳасига талабаларни жалб қилган ҳолда тадқиқотларни олиб бориши лозим; 2) ўқитувчи таълим технологиясини ишлаб чиқади, уни амалиётда синаб кўради, кузатади ва тузатишлар киритади, яъни, у таълим жараёнини тадқиқ этади. Ўқитиш жараёнининг мазкур икки жиҳати муҳим аҳамиятга эга бўлиб, у ўқитувчининг касбий ҳамда педагогик маҳоратини ошириб боришга ва талабаларни бўлажак мутахассислик фаолиятига пухта тайёрлаш учун замин яратади.

Муסיқа таълимининг узлуксизлиги тамойили таълим олувчиларнинг касбий сифатларга эга бўлишлари, мавжуд сифатларнинг ҳаётий фаолият давомида такомиллашиб боришини назарда тутаяди. Шахсга унинг бутун умри учун асқотиши мумкин бўлган билимларни бериш мумкин эмас, зеро, мавжуд билимлар ҳар беш-ўн йил мобайнида ўзгариб, мазмунан бойиб боради. Демак, мазкур тамойил ўқитувчининг ўз фаолиятида мустақил таълимни ташкил этишга эътибор бериши, педагог етакчилигини таъминлаган таълимдан талабаларнинг мустақил билим олишлари учун шарт-шароитлар яратиб беришни ифодалайди.

Фаолиятли ёндашув тамойили назария ва амалиётнинг дидактик боғлиқлигига асосланади. Дидактика назариясида билим тушунчаси қуйидаги икки хил маънода изоҳланади: а) таълим олувчилар ўзлаштириши лозим бўлган билимлар; б) улар томонидан ўзлаштирилиб, амалий фаолият жараёнида қўлланиладиган, шахсий тажрибага айланган билимлар. Билимлар фаолият жараёнида мустақамланади, шу сабабли талабаларда назарий билимларни амалда қўллай олиш иқтидорини тарбиялаш лозим. Амалиётдаги тадқиқотга эга бўлмаган билимлар тез орада унутулиб юборилади. Муסיқий таълим жараёнида педагогик технологиялардан фойдаланишнинг самарадорлигини баҳолаш ҳам муҳим аҳамиятга эга. Педагогик технологияларнинг имкониятидан келиб чиққан ҳолда уларни амалиётга татбиқ этишнинг самарадорлигини бир қатор мезонлар билан аниқлаш мумкин. Улар қуйидагилардир:

- таълим, тарбия ва шахсни ривожлантириш вазифаларининг ўзида яхлит ас эттира олиши;
- ўзида замонавий фан ва техника даражаларини ифодалай олиши;
- ғоявий жиҳатдан талабаларнинг ёш ва психологик хусусиятларига мос келиши;
- ўқув материалининг зарур ахборотлар билан тўлиқ таъминланганлиги;
- ўқитиш жараёнида ранг-баранг метод ва воситаларни қўллаш имкониятини таъминлаганлиги;
- таълимнинг кўргазмалилиги ва барча учун очиклигини таъминлаш тамойилига эгаллиги;

- кўп функцияли таълим воситаларидан фойдаланиш ва уларни осон эксплуатация қилиш имкониятининг мавжулиги;

- педагогнинг талабаларга мустақил ишларни самарали ташкил этишга кўмалашиш даражаси Ўқитиш тизимида педагогик технологияларини самарали қўллаш педагогнинг касбий компетентлигига ҳам боғлиқ. Шу сабабли педагогик технологияларнинг самарадорлигини педагог томонидан уларнинг қўлланилишига кўра ҳам баҳолаш мумкин. Бунда қуйидаги мезонлар муҳим аҳамиятга эга:

- педагогнинг технологик маданиятга эгалиги;

- педагогнинг педагогик технологияларни қўллаш борасида тажрибага эгалиги;

- педагог томонидан педагогик технологияларга “ижодий” ўзгаришлар киритилиши ва уларнинг қайта шакллантирилиши;

- педагогик технологияларни таълим амалиётига татбиқ этишда ўқитувчи ва талабалар ўртасида ўзаро ҳамкорлик негизида муваффақиятли вазиятларнинг қарор топганлиги;

- педагогик технологияларнинг таркибий қисмлари ўртасидаги ўзаро алоқадорлик;

- педагогик технологияларнинг талабалар ва педагогларнинг касбий ривожланишини таъминлашдаги имкониятларга эгалиги;

- талабалар ўқув-билиш фаолиятининг ижобий аҳамият касб этиши

Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда узлуксиз таълим тизимини такомиллаштириш йўлида олиб борилаётган ислохотнинг муҳим йўналиши сифатида таълим жараёнини технологиялаштиришдан эътироф этилди. Бу жараённинг самарадорлиги ўқитувчилар томонидан замонавий таълим технологияларини таълим амалиётида фаол қўлланилиши, шунингдек, ривожланган хорижий мамлакатлар таълими амалиётида қўлланилаётган замонавий технологиялардан хабардор бўлишқуйидаги шартлар асосида таъминланди.

2.Муסיқа таълими ўқитувчисига қўйиладиган замонавий талаблар.

Ўзбекистон Республикасида 2017 йилдан барча соҳаларда бўлгани каби таълим тизимида ҳам ривожланишнинг янги босқичига кўтарилиши бошланди. Таълим тизимида олиб борилаётган кенг ислохотлар ўқитувчининг ўз устида ишлаши, янгилик ва инновацияларга бўлган талабни бир қадар оширди. Ҳар бир ўқитувчининг шахсий, табиий ва индивидуал хусусиятлари бўлиб, ҳозирги замон ўқитувчиси мутахассислиги моделини лойиҳалаштириш лозим. Ўқитувчи мутахассислиги моделини умумий ва ягона ҳолда тузиш, энг муҳими унинг ўз хусусиятларини ривожлантириши, ўзига хослигини сақлаб қолиши, ўз қизиқишларига мувофиқ ҳолда илгариги интилишига имкон бериш зарур. Мазкур масалада кўп йиллардан буён илмий изланишлар олиб борилмоқда, лекин муסיқа

Ўқитувчиси мутахассиси моделини яратиш ва уни амалда қўллаш бўйича олиб борилган ишлар ҳали етарли эмас деб ҳисоблаймиз, чунки давр, замон, тараққиёт ўзгариши муסיқа ўқитувчиси мутахассислигининг замонавий модели ва профессиограммасига қўйиладиган талабларни ўзгартиришни ва такомиллаштириш зарурлигини кўрсатмоқда. Мазкур мавзунинг асосий мақсади ҳам худди ана шундадир. Ушбу жарёнлар муסיқа таълими ўқитувчисига қўйиладиган замонавий талабларни белгилаб берди десак муболаға бўлмайди. 2018-2019 ўқув йилидан Республикамиздаги 15 та ОТМда санъатшунослик факультети ташкил этилиб, уларда муסיқа таълимдан ташқари “Чолғу ижрочилиги” (турлари бўйича), ва вокал ижрочилиги бўйича кадрлар тайёрлаш йўлга қўйилди.

Мутахассис модели бу – аниқ бир касб бўйича мутахассиснинг умумлашган образли тузилмаси бўлиб, у муайян таркибий қисмлардан иборат бўлади¹². Узлуксиз таълим тизимининг мазмуни ва унинг илмий-назарий асоси бўлган Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги ҳамда “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури тўғрисида”ги Қонунлари ўқитувчининг умумий, касбий, илмий-назарий, педагогик-психологик, илмий-методик тайёргарлик даражасини замон талабларига мос бўлишини тақозо этади¹³. Шунинг аълоҳида эътиборга олган ҳолда таъкидлаш жоизки узлуксиз таълим тизими ўқитувчисининг мутахассислик модели сингари айни пайтда умумий ўрта таълим мактаби муסיқа маданияти фани ўқитувчисининг мутахассислик моделини тузиш бугунги замонавий фан ўқитувчисининг барча хусусиятларини кўз олдимизга келтириш имконини яратади. шу жумладан муסיқа ўқитувчиси модел асосини педагогга қўйиладиган талаблар ташкил этиб, у ўзида шахсининг энг юксак фазилатларини, педагогик маҳоратини, мутахассислик нуқтаи назардан ўз билими, илмий дунёқараши, соҳаси бўйича малака ва тажрибага эгаллиги, ўқувчиларни фан нуқтаи назардан ўқита олиш, тарбия бериш ва таълим олувчилар билимларини адолатли баҳолай олиш ва назорат қила олиш каби бир қатор таркибий қисмларни мужассамлаштиради.

Ушбу масала йирик педагог олим Ж.Ф.Йўлдошев ўз тадқиқотларида республика ўқитувчилари шахсининг касб учун аҳамиятли хусусиятлари сифатида киришимлилик, ҳиссий барқарорлик, етакчилик, ижтимоий етуклик, ишонувчанлик, ижтимоий жасорат, дадиллик, мустақиллик, ўз-ўзини назорат қилиш, қўзғалувчанлик, таранглик каби жиҳатларни белгилаб берган¹⁴.

Назаримизда, ўқитувчининг педагогик фаолиятига ёрдам берадиган фазилатларига илмга чанқоқлик, киришимлилик, камтаринлик, меҳнатсеварлик, интизомлилик, фидойилик, маҳрибонлик, бағрикенглик,

¹²www.Humanties/edu/ru/db/msg/.

¹³ Жўраев Р. Кадрлар тайёрлаш миллий дастурини амалга оширишдаги умумий ўрта таълим вазифалари // Педагогик маҳорат журнали. 2/2001., 2-10 бетлар.

¹⁴ Йўлдошев Ж.Ф. Малака оширишнинг назарий ва методологик асослари: (ёхуд ўқитувчи бўлиш осонми?). - Т.: “Ўқитувчи”, 1998.- 208 б.

одамохунлик, хушмуомалалилик¹⁵ каби бир қатор ижобий шахс фазилатларини киритиш ҳам мақсадга мувофиқдир, чунки юқорида таъкидланган моделнинг тарбиялай олиш қисмига юқори даражали маданият ва маърифат, шахсий одоб намунаси, нуфузи, ватанпарварлик ва бурч ҳислари, гуманитар ва гуманистик тайёргарлик, ўқув тарбиявий ишларнинг ташкили киритилган. Мазкур талабларни шакллантиришда узлуксиз таълим тизими олдидаги давлат ва ижтимоий буюртмалар ҳисобга олиниши ва аниқ белгиланиши керак эди.

Бу ишда янгилик сифатида ўқитувчининг умумлаштирилган моделида педагогнинг ўқита билиш ва тарбиялай олиш вазифаларининг ажратилиши аслида ҳали кўп илмий йўналишларга асос бўлади, чунки бу икки фаолият ягона таълим ва тарбия жараёнида амалга ошириладиган, Шарқ педагогикасида¹⁶ бир бутун ҳолда қўлланиладиган фаолият тури ҳисобланади. Шунингдек муסיқа ўқитувчисининг мутахассислик модели, гарчан бир неча бор тавсия этилаётган бўлсада, ундаги талаблар ўқитувчининг мутахассислик ихтисослашган моделини очиб беришда муҳим аҳамиятга эга.

Моделнинг таълим олувчилар билимини адолатли баҳолай олиш ва назорат қила олиш тарқибий қисмига талабаларнинг стандартланган тестларни ишлаб чиқиш ва қўллай олиш киритилган. Шунини қайд этиш керакки, муסיқа ўқитувчисининг мутахассислик моделида таҳсил олувчиларнинг ўзлаштирган билим, кўникма ва тажрибаларини назорат қилиш ва баҳолаш, ўқув-тарбия жараёнидан олинган натижаларни таҳлил қилиш ва мазкур жараённинг боришига тегишли ўзгартиришлар киритиш каби яна бир муҳим вазифаси киритилган бўлиб, у таълим-тарбия жараёнининг ажралмас ва энг муҳим зарурий қисми саналади. Шу сабабли, педагогнинг ушбу тайёргарлигини унинг методик тайёргарлигидан ажратиш мумкин эмас.

Шунини алоҳида таъкидлаш жоизки, эндиликда муסיқа ўқитувчиси моделида мақом санъати сирларини эгаллаш, унинг структура (тарқибий) унсури сифатида ўрин олиши шарт бўлиб қолди.

Бу жараёнда санъатшунослик, муסיқашунослик, фольклоршунослик, педагогика, психология соҳасидаги адабиётларни ўрганиш, таҳлил қилиш, педагогик кузатиш, илғор иш тажрибаларни ўрганиш, қиёслаш, умумлаштириш тажриба-синов ва математик статистика усулларида кенг фойдаланилди. Республикада тайёрланган педагогларнинг умумлаштирилган моделининг таҳлили ва унинг бугунги кун талабидан келиб чиққан ҳолда яна бир қатор вазифаларни қўйилиши бежиз эмас. Чунки бутун дунё таълим тизимида бўлгани каби, узлуксиз таълим тизими олдида қўйилган талаблар давр ва замон ўзгаришлари билан

¹⁵ Авлоний А. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ.-Т.: “Ўқитувчи”, 1992. -160б.

¹⁶ Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар (Ўзбекистон файласуфлар жамияти). - Т.: “Ўзбекистон”, 2001. – 45-49 б.

такомиллаштирилиб, янги-янги инновацион ғояларни асосида ривожлантирилиб, кам меҳнат сарфлаб, кўпроқ натижа олиш учун ҳаракат қилиниб борилади. Бу ҳолат бевосита муסיқа таълими ўқитувчисининг мутахассислик модели хусусиятларига ҳам тааллуқлидир. Ўқитувчиларнинг педагогик фаолиятидаги асосий масалаларни киритиш ва илмий-педагогик нуқтаи-назаридан қайта ишлаш лозимлигини кўрсатди. Шу сабабли Кадрлар тайёрлаш миллий дастури талаблари асосида ҳар бир фан ўқитувчиси, шу жумладан, муסיқа ўқитувчиси мутахассислигининг педагогик фаолиятидаги ўзига хос хусусиятларни ҳисобга олган ҳолда замонавий модели ва унга мос ҳолда профессиограмма тузиш заруратини келтириб чиқаради.

Мазкур моделнинг асосини муסיқа ўқитувчиси ташкил қилиб, у шахс сифатида:

- юксак маънавиятли ва маданиятли;
- узлуксиз таълим тизимини ривожлантириш учун истиқбол режаларни илгари суриш ва ҳал этишга қодир;
- ижтимоий-сиёсий ҳаётда мустақил хулоса қила оладиган ва ундан амалиётда тўғри фойдаланадиган;

- ўзида миллий истиқлол мафқураси ва ғояларини сингдирган;
 - жамият тараққиётига муносиб ҳисса қўшадиган;
- шунингдек, юқори малакали рақобатбардош педагогик кадр сифатида:

- ижодий ва ижтимоий фаол;
- ғоявий ва маънавий-ахлоқийетук бўлиши;
- мумтоз муסיқани тушуниш учун ижодий тафаккури бўлиши;
- ўзбек муסיқа меросининг сарчашмаси ҳисобланган мақом асарлари ҳақида етарлича билимга эга бўлиш ва уни амалиётда қўллай олиш даражасини эгаллаганлиги;

- юқори даражадаги илмий-назарий, педагогик-психологик, илмий методик, ташкилий услубий жиҳатдан тайёргарлик орқали юксак касб-хунар маданиятига эга бўлиши назарда тутилди.

Муסיқа ўқитувчисининг мутахассислик моделини тузишда қуйидагилар концептуал асос сифатида қабул қилинди:

- ❖ муסיқа ўқитувчиси юқори даражадаги илмий-назарий, педагогик-психологик ва илмий-методик тайёргарлик орқали юксак касбий маданиятга эга бўлади;

- ❖ муסיқа ўқитувчисини тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш жараёнида уларнинг касбий тайёргарлигини орттиришда илмий-назарий, педагогик-психологик таркибий қисмлар билан узвий равишда илмий-методик тайёргарликни амалга оширилади;

- ❖ ўқитувчининг педагогика олий таълим муассасаларида ўзлаштирган барча билим, малака ва кўникмалари педагогик фаолиятда хусусий методик даражада, яъни муסיқани ўқитиш жараёнида қўлланилади.

Шу боис ўқитувчининг касбий тайёргарлигининг таркибий қисмлари ичида методик тайёргарлик асосий ўринни эгаллайди.

Муסיқа ўқитувчиси моделининг 1-расмда чизмасини беришга ҳаракат қиламиз ва бу чизмани яратишда педагогика фанлари доктори, профессор Ж.Талипованинг “Биология ўқитувчисининг илмий-методик тайёргарлиги даражасини орттириш назарияси ва амалиёти” мавзусидаги тадқиқот ишларигаасосландик. Муסיқа ўқитувчисининг замонавий модели таркибий қисмлари ва уларнинг шаклланиши йиллар давомида тўпланган тажрибалар ҳамда инновацион ғоялардан келиб чиққан ҳолда такомиллаштириб борилиши мумкин. Мазкур моделнинг таркибий қисмлари ва уларнинг шаклланишини таъминловчи билим, кўникма ва тажрибаларнинг мажмуаси яна бир қўлланиладиган термин – профессиограмма деб юритилади.

1-расм.

Бу расмда, умуман, ўқитувчи модели акс этган, муסיқа асарларини эгаллаш, шу жумладан, янги талаб – мақом назарияси ва амалиётини эгаллаган шахс ҳам акс эттирилиши керак.

Профессиограмма – бу мутахассиснинг шахсий сифатлари ва касбий фаолият турларига кирадиган касбий талаблар ва меъёрларнинг илмий асосланган ҳолдаги тавсифи¹⁷.

Профессиограмма ўзида моделнинг таркибий қисмлари ва уларни шакллантиришга асос бўладиган билим, кўникма ва малакаларни ўзида мужассамлаштиради¹⁸. Шу сабабли профессиограмма муайян педагогик фаолиятни амалга ошириш учун ўқитувчидан амалий ва назарий фикр

¹⁷ Йўлдошев Ж.Ф. Малака оширишнинг назарий ва методологик асослари: (ёхуд ўқитувчи бўлиш осонми?). - Т.: “Ўқитувчи”, 1998. - 208 б.

¹⁸ Йўлдошев Ж.Ф. Малака оширишнинг назарий ва методологик асослари: (ёхуд ўқитувчи бўлиш осонми?). - Т.: “Ўқитувчи”, 1998. 102 -136 б.

юритишни, ушбу жараёни амалга ошириш учун муайян билим, кўникма ва тажрибаларни, малакаларни ўзлаштиришни талаб этади.

Назарий фикр юритиш таълим-тарбия жараёнидаги умумий қонуниятлар, яъни педагогик вазифаларни ҳал этишнинг принциплари ва усулларини ишлаб чиқиш, педагогик жараёнларни кузатиш, кузатиш натижаларини умумлаштириш, хулоса ясаш, ўз фаолияти билан таққослаш ва ўзи учун зарур қоидаларнинг келиб чиқишига замин тайёрлайди¹⁹.

Амалий фикр юритиш асосан муסיқани ўқитишнинг хусусий вазифаларини ҳал этишга қаратилган. Бу муайян вазиятларни таҳлил қилиш, таққослаш, умумлаштириш, хулоса чиқариш, ва муаммоли вазиятлардан чиқиб кетиш каби кўникмаларни ўз ичига олади. Ўқитувчининг педагогик фаолияти ва маҳорати даражасини, амалий педагогик вазифаларни ҳал этиш жараёнининг илмий-назарий жиҳатдан тўғри асосланганлиги билан белгилаш зарур.

Муסיқа фани ўқитувчиси ўз педагогик фаолиятини таҳлил қилиб, илмий-назарий асослаб, ўзига маълум педагогик принципларни ва уни амалга ошириш қоидаларини ишлаб чиқади. Педагогнинг ўз фаолиятини таҳлил қилиш, умумлашган ва педагогик таъсир кўрсатишнинг мантиқий кетма-кетлигини ишлаб чиқиши, унинг педагогик маҳорат чўққисини эгаллаганлигини кўрсатади. Педагогик вазифаларни ҳал этиш, педагогик вазифаларни таҳлил қилиш, яъни ўқитувчилардан ақлий фаолият усуллари – танқидий-таҳлилий, мантиқий фикр юритишни талаб этади.

Мазкур педагогик фаолият таълим-тарбия жараёнини асосий бўғинларга ажратиш ва истиқболдаги вазифаларни лойиҳалаш кўникмаларига асосланади. Ўқитувчининг педагогик вазифаларни яхши ўзлаштирганлиги, ўз касбдошларининг иш тажрибаларини тинмай ўрганиши, ўз педагогик фаолияти натижасини умулаштириш ва мунтазам таҳлил ўтказиш, таълим-тарбия жараёнининг самарадорлигини оширишга, таълим мазмуни хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда самарали восита, метод ва шакллари танлашга имкон яратади.

Ўқитувчиларнинг касбий тайёргарлиги таҳлил қилинганда, унинг илмий-назарий, психологик педагогик, методик тайёргарлиги назарда тутилди²⁰.

Қуйида муסיқа ўқитувчисининг профессиограммасини таркибий қисмлари ва уларга мансуб билим, кўникма ва малакаларни келтириб ўтамик:

I. Муסיқа ўқитувчисининг илмий-назарий тайёргарлигига асос бўладиган билим, кўникма ва малакалар мажмуаси:

- муסיқа фанини илмий назарий жиҳатдан чуқур ўзлаштирган ҳолда унинг назариялари, ғоялари, қонуниятларининг мазмун-моҳиятини билиши,

¹⁹ Исмоилов Н. Миллий менталитетнинг туб илдизи //“Мулоқот” журнали, 4/2001. - 29 б.

²⁰ Баротов Ш.Р. Ўқувчи шахсини ўрганиш усуллари. - Т.: “Ўқитувчи”, 1995. – 58-61 бетлар.

фаннинг ривожланиши, фанда эришилган ютуқлар, янгиликлар, муаммолар, илмий-тадқиқот ишлари ҳамда изланишлар натижаларидан хабардор бўлиб бориши;

- умумий муסיқий ва хусусий тушунчаларни ажрата олиши, уларнинг муסיқий таълимда тутган ўрнини, ўқувчиларда шакллантириш йўллари тасаввур қилиши;

муסיқа илмининг умумназарий ва амалий жиҳатдан шаклланишида улкан хисса қўшган мутафаккирларнинг илмий-назарий, маънавий-маърифий, маданий мерослари ҳамда муסיқа, муסיқа таълими фани ривожига салмоқли ҳисса қўшган олимларнинг илмий-тадқиқот ишларини билиши ва улардан таълим-тарбия жараёнида самарали фойдаланиш малакасига эга бўлиши.

Муסיқа ўқитувчисининг психологик-педагогик тайёргарлигига асос бўладиган билим, кўникма ва малакалар мажмуаси:

дидактика ва тарбия назарияси ғоялари, ўқитиш қонуниятлари, принциплари, ўқитиш мазмуни, методлари, воситалари ва шакллариининг уйғунлиги, узвийлиги, уларнинг узвийлигини таъминлаш йўллари билиши ва таҳлил қила олиши;

ўқитишнинг турли техник-дидактик, аудио, видео, мультимедия, Он-Лайн, презентацион воситалари, мавжуд дарсликлар, ўқув қўлланмалари, ўқув-методик адабиётларни таҳлил қила билиши, уларнинг бир-биридан фарқи ва афзалликларини билиши;

педагогик ва ахборот технологияларидан, ўқувчиларнинг ўқув фаолиятини фаоллаштирувчи усуллардан хабардорлиги ва ўқув машғулотларида улардан фойдаланиш малакасига эга бўлиши;

ўқувчиларнинг мустақил ишлари ва таҳсил олишини ташкил этишнинг ташкилий ва услубий таъминланишини билиши;

- ўз касбий тайёргарлиги ва малакасини мунтазам ва мустақил равишда оширишнинг усул ва шакллари билиши ва эгаллаши;

- ўқувчиларнинг ёш ва психологик хусусиятлари, диққат, хотира, тафаккур, темперамент, характер, қобилиятларини аниқлай олиши, ўқувчилар билан мулоқотга киришиш кўникмаларини эгаллаган бўлиши;

- ўқувчиларда мантиқий ва ижодий фикр юритиш кўникмаларини ривожлантириш, мантиқий операциялардан ўқув жараёнида фойдаланиш;

- синф раҳбари ишининг мазмун ва мундарижасини, ўқувчилар онгига ва қалбига миллий истиқлол ғоясини сингдиришнинг мазмуни, шакли ва усулларини билиши ва самарали ташкил этиш малакасига эга бўлиши²¹;

- иқтидорли ўқувчиларни аниқлаш, саралаш ва уларга табақалашган таълим бериш йўллари, шакллари ҳамда усулларини билиши, амалиётда қўллай олиш кўникмасига эга бўлиши;

²¹ Баротов Ш.Р. Ўқувчи шахсини ўрганиш усуллари. - Т.: “Ўқитувчи”, 1995. – 28-32 бетлар.

II. Муסיқа ўқитувчисининг методик тайёргарлигига асос бўладиган меъёрий ҳужжатлар билим, кўникма ва малакалар мажмуаси:

- таълим-тарбия жараёнининг яхлитлиги, таълим мазмуни, воситалари, методлари ва шакллариининг узвийлигини тасаввур қилиши;
- муסיқа бўйича дарсдан, синфдан ва мактабдан ташқари таълим-тарбия ишларининг мазмуни, шакллари ва мазкур машғулотларни ташкил қилиш йўллариини;
- умумий ўрта ва ўрта махсус, касб-ҳунар таълими ҳамда олий таълимнинг давлат таълим стандартларини;
- умумий ўрта ва ўрта махсус, касб-ҳунар таълими муассасаларида илмий-услубий, тажриба-синов ишларини олиб бориш тартиб-қоидаларини билишни;
- умумий ўрта ва ўрта махсус, касб-ҳунар таълими муассасаларида ўқувчиларни касбга йўллаш ишларининг тартиби, мақсад ва вазифалари ҳақида маълумотга эга бўлиши, муסיқа йўналишида касбга йўллаш ишларини олиб боришни;
- муסיқани чуқур ўзлаштиришга ихтисослашган мактаб ёки синфларда қўлланилаётган дастурнинг, таълимий ва тарбиявий ишларнинг мазмун-мундарижаси, ДТС, мазкур таълим-тарбия жараёнини ташкил этишга қўйиладиган дидактик талаблар²², шакл ва усулларини;
- муסיқани ўқитиш жараёнида ўқувчиларни ҳуқуқий, иқтисодий, экологик, санитария-гигиеник тарбиялашнинг мазмуни, методлари ва шакллариини билиши ва амалиётга қўллай олишни;
- муסיқани ўқитиш жараёнида ўқувчиларни миллий ва умуминсоний қадриятларга ҳурмат, мустақиллик принциплари ва Она-Ватанга садоқат руҳида тарбиялашнинг мазмуни, методлари ва шакллариини билиши ва амалиётга қўллай олишни;
- муסיқадан ўқув дастури, ДТС, дарсликлар ва ўқув-методик қўлланмаларни таҳлил қилишни;
- муסיқани ўқитиш концепцияси, методик ёндашувлар асосида ўқув жараёнини ташкил эта олишни;
- муסיқа маданияти фанининг асосий ғоялари, мақсади ва вазифалари, шунингдек, боблар, мавзуларнинг мақсади ва вазифаларини аниқлай олишни;
- муסיқани ўқитишда замонавий педагогик ва ахборот технологияларини қўллай олиш;
- ўқувчилар билимини назорат қилиш ва баҳолашнинг замонавий усулларини билиши ва олинган натижаларни таҳлил қила олиши, баҳолаш тизимини мукамал билиш ва қўллай олишни²³;

²² Жўраев Р. Кадрлар тайёрлаш миллий дастурини амалга оширишдаги умумий ўрта таълим вазифалари // “Педагогик маҳорат” журнали. 2/2001., 2-10 бетлар.

²³ Педагогика тарихи. Ҳасанбоева О. ва бошқалар. (Ўқув қўлланма). - Т.: “Ўқитувчи”, 1997. – 124-165 б.

- муסיқа дарсларига қўйиладиган дидактик талаблардан хабардор бўлиши, уларни кузатиш ва таҳлил қилиш малакасини ўзлаштиришни;
- муסיқа ўқитувчиларининг илғор иш тажрибаларини аниқлаши ва уларни ўзлаштира олиши ҳамда амалиётга қўллаш малакасига эга бўлиши;
- муסיқа ўқув хоналари, лабораторияларини намунавий жиҳозлаш, тегишли меъёрий хужжатларни билиши, жиҳоз, кўргазмали восита, дидактик ва тарқатма материалларни тайёрлаш, сақлаш, бутлаш ва бойитиш йўллари билиши, улардан самарали фойдаланган ҳолда ўқув машғулотларини ташкил этиш ва ўтказиш тажрибасига эга бўлиши лозим.

Муסיқа таълими муסיқий билим, малака ва қўникмаларни эгаллаш жараёни ҳамда натижаси бўлиб, таҳлилий-назарий жиҳатдан муסיқий ҳодисалар ўзлаштирилишини кўзда тутуди. Бўлажак муסיқа ўқитувчиси жамиятда тўпланган муסיқий тажриба намуналарини ўзлаштириш, ривожлантириш ҳамда ёш авлодга етказиш вазифасининг ижтимоий моҳиятини чуқур англаши муҳимдир.

Муסיқа таълимида бўлажак муסיқа ўқитувчиларини муסיқа билан “ошно қилиш” вазифаси ўзгарди, энди ҳар бир ўқувчига ўз бадий имкониятларини кенгайтириш, муסיқа асарларини танлаб тинглаш, улар борасида таҳлилий фикр билдира олиш учун янада кенг шарт-шароитлар яратиш вазифаси қўйилмоқда. Бу ўринда, асосан икки хил ўқувчи билан ишлаш лозимлигини ўқитувчи яхши ажратиб олиши керак, яъни 1) муסיқа туйғуси мавжуд бўлган ўқувчилар; 2) муסיқага қизиқмайдиган ўқувчилар. Уларга нисбатан хусусий ва умумий талаблар ҳозирги ДТС лар ва дастурларда қайта кўриб чиқилиши керак. Бу педагогик мақсадни амалга ошириш муסיқа ўқитувчисига, унинг маънавий-ижодий фаолиятига янада катта масъулият юклайди.

Муסיқа ўқитувчисини касбий тайёрлашда асосий эътибор педагогик ишнинг натижасига қаратилади. Дарсда эгалланган назарий билимлар амалиётда, яъни ўқувчилар муסיқий-эстетик фаолиятининг турли кўринишларида намоён этилади ва ранг-баранг иш шакллари, методлари орқали таълим олувчиларнинг муסיқий билимлари ошишига, уларда бадий-эстетик диднинг шаклланиб боришига қаратилади.

?

НАЗОРАТ УЧУН САВОЛ ВА ТОПШИРИҚЛАР

1. Муסיқий фанларнинг пайдо бўлиши ва ўқитилиши.
2. Муסיқий фанларнинг ривожланиш тарихи.
3. Мустиқиллик даври муסיқий фанларнинг ривожланиши.
4. Муסיқа ўқитувчисининг бугунги кун талаби даражасида тайёрлашда қандай талаблар қўйилади.

5. Республикадаги педагогика соҳасида 5111100-Муסיқа таълим йўналиши ДТС ва малакала талаблари қандай меъёрий ҳужжат ҳисобланади.

6. Муסיқий дасрларни ташкил этишда концермейстер фаолияти қандай

7. ОТМларда ўқув-услубий фаолиятни самарадорлигини ошириш йўллари

8. Педагог ва илмий-педагог кадрлар тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш

9. Узлуксиз таълим тизимида муסיқий фанларини ўқитишда инновациялар.

10. Миллий созларимизнинг пайдо бўлиш тарихи.

11. Талабаларнинг муסיқий тафаккури ва идрокини юксалтиришнинг ахборот технолгиялари восита сифатида.

Адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги қонуни. Т.1997

2. Кадрлар тайёрлаш миллий дастури. Т.1997

3. Каримов И.А. Баркамол авлод орзуси . Т.: Шарқ 1998 й-182 б.

4. Каримов И.А. Мамлакатимизни модернизация қилиш ва кучли фуқаролик жамияти барпо этиш-устувор мақсадимиздир. Т.: Ўзбекистон овози 28.01.2010 й 1-3 бетлар.

5. Алимов Ф. Ўзбек халқ чолғу оркестри. Тошкент, «Муסיқа», 2004.

6. Дадамухамедов А. Рубоб прима дарслиги. Тошкент, 2004.

7. Эргашев Ғ. Афғон рубоби дарслиги. Тошкент, 2004.

8. Нурматов Х. Қашқар рубоби. Тошкент, 2003.

9. Тоиров М., Петросянц А. Муסיқа асбоблари - «Най». Тошкент, 2002.

10. Одилов А., Лутфуллаев А. Муסיқа асбоблари – «Чанг». Тошкент, 2002

11. Қосимов Р. Муסיқа асбоблари – «Уд». Тошкент, 2002.

12. Қосимов Р. Анъанавий танбур ижрочилиги. Тошкент, 2002.

13. Икромов И. Дойра дарслиги. Тошкент, 1997.

14. Тошмухамедов М. Ғижжак дарслиги. Тошкент, 1996.

15. Петросянц А. Инструментоведение «Узбекские народные инструменты». Т., «Изд. им. Г.Гуляма». 1990.

16. М.Асилов, Ф.Василев. Тошкент, Дутор дарслиги. 1987.

17. Варелас С. Партитура ўқиш курси. Т., “Ўқитувчи”. 1984.

18. Гиенко Б. Инструментовка (для оркестра узбекских народных инструментов). Ташкент, 1970.

19. Абдукаримов М. “Чолғушунослик” Тошкент 2005 й

20. Лутфуллаев А . Ўзбек халқ чолғуларида ижрочилик тарихи.-Т.: Муסיқа.

3-мавзу: Ўзбекистон Республикасида муסיқа таълимини ривожлантиришнинг долзарб муаммолари ва замонавий талаблари. Муסיқа санъати йўналишларида илмий-назарий тадқиқотлар, ўқув-услубий адабиётлар яратиш, “Устоз-шогирд” мактаблари.

Режа

1. Ўзбекистон Республикасида муסיқа таълимини ривожлантиришнинг долзарб муаммолари ва замонавий талаблари.
2. Муסיқа санъати йўналишларида илмий-назарий тадқиқотлар, ўқув-услубий адабиётлар яратиш.
3. “Устоз-шогирд” мактаблари.

1.Ўзбекистон Республикасида муסיқа таълимини ривожлантиришнинг долзарб муаммолари ва замонавий талаблари.

Республикамизнинг бир қатор ОТМларида бакалавриятнинг педагогика соҳаси 5111100-“Муסיқа таълими” таълим йўналишида умумтаълим мактабларининг “Муסיқа маданияти” фани бўйича, шунингдек, педагогика касб-хунар коллежлари, муסיқа ва санъат академик-лицейлари, болалар муסיқа ва санъат мактаблари учун “Муסיқа таълими” касби берувчи кадрлар тайёрланиб келинмоқда ва уларга Давлат намунасидаги дипломга “Муסיқа таълими йўналиши” касби берилмоқда.

Муסיқа ўқитувчисининг бугунги кун талаби даражасида тайёрлашда, ўқув режасидаги фанларни ўқитишда, таълим йўналиши номида бир қатор муаммолар борки, уларни бартараф этмай туриб, сифатли кадрлар тайёрлаб бўлмайди, қолаверса, қуйи таълим муассасаларида ўқувчиларни ўқитиш учун тайёрлаётган ўқитувчиларимиз синфларга кириб дарс ўтишда етарлича билимга эга бўлмайдилар. Жумладан булар қуйидагилар:

Биринчи муаммо: Бакалаврит босқичида “Муסיқа таълими” номи билан тайёрлаб келинаётган кадрлар ўқитувчилик фаолияти билан тўлақонли шуғуллана олмайдилар. Чунки, улар бакалаврият босқичида 4 йил ўқиш даврида хонандалик, чолғу асбобни чалиш малакасини ҳамда муסיқа назарияси бўйича билим ва малакаларни тўла эгалай олмайдилар. Бунга асосий сабаб, талаба билан яккама-якка ҳолда дарс ёки кичик-кичик гуруҳларда дарс ўтиш шаклидан воз кечилганлигидир.

Республика бўйича педагогика соҳаси “Муסיқа таълими” йўналишида таҳсил олаётган бакалаврит босқичи талабалари Болалар муסיқа ва санъат мактабларида, муסיқа ва санъат ихтисослаштирилган академик лицей ҳамда касб-хунар коллежларида 7 ва 10 йил давомида ўрганган чолғуси (рубоб, дутор, ғижжак, фортопиано, скрипка ва ҳоказо)ни ОТМларига келиб, “Чолғу ижрочилиги ва ансамбли” фанида гуруҳда фақатгина дутор ёки рубобни ўрганишга мажбур бўлмоқда. Чунки, гуруҳли дарсда ўзлари эгаллаган асбобни аълоҳида-аълоҳида ёки кичик-кичик гуруҳларда ўрганиш

имкони йўқ (бунга фанни “амалий” шаклда ўтилиши сабаб). Худди шундай, ўқувчи (бўлажак абитуриент) опера, вокал, эстрада, анъанавий хонандалик, мақом ижрочиси маҳоратини 7-10 йил давомида қуйи таълим муассасаларида эгаллайди, талаба бўлиб, ОТМга ўқиш даврида бир гуруҳга бирлаштириб, ўзи эгаллаган жанр (соҳа) бўйича ўқишни давом эттира олмайди. Бундан ташқари рус гуруҳларда миллий чолғуларни ўқитишда ҳам жуда катта муаммо ва талабаларнинг эътирозли норизоликлари ҳам мавжуд. Бунга ҳам асосий сабаб амалий дарсларни “гуруҳли” шаклда олиб борилишидир. Чунки, фортепиано, скрипка, гитара, чалиб келган талабани қўлига дутор ёки рубоб ушлашиб қўймоқдамиз. Бу ҳолат вокал хонандаларига ҳам тааллуқли. Опера ижрочиси анъанавий хонанда айтимларини ижро этиш жараёнида аввал эгаллаган ўзидаги бор маҳоратини йўқотиб қўяди. Тўғрироғи, ўзида етарлича билим бўлмаган ушбу битирувчи кадр эртанги кунда синфга кириб, дарс ўта олмайди.

Иккинчи муаммо: “Чолғу ижрочилиги ва ансамбли”, “Дирижёрлик”, “Вокал ва замонавий муסיқа”, “Анъанавий ва хонандалик”, “Муסיқа назарияси”, “Ўзбек халқ муסיқа ижоди”, “Хор ва хоршунослик”, “Болалар муסיқа адабиёти”, “Муסיқа ўқитиш методикаси ва мактаб репертуари” ва бошқа шу каби қатор таянч муסיқий фанлар ўқитувчи ва жўрнавоз (концертмейстер) ҳамроҳлигида муסיқий чолғулар билан жиҳозланган аудиторияларда ўтилиши имконият етарли эмас. Чунки, юқоридаги фанларни тўлақонли ўтилишида “концертмейстер” дастурдаги асарларни фортепиано ёки ансамбл шаклида бошқа миллий чолғуларда жўрнавоз сифатида чалиб, унга муסיқий жўрнавозлик қилиб туриши шарт.

Учинчи муаммо: “Муסיқа таълими” йўналиши ўқув режасидаги умумий 7344 соатнинг 3340 (мустақил таълим соати билан биргаликда) (45,5%) соати (биринчи, иккинчи ва қўшимча фанлар блоки) гуманитар ва ижтимоий-сиёсий, математика ва табиий-илмий, муסיқага тааллуқли бўлмаган қўшимча фанларни ташкил этиб келган. Мазкур йўналишларда кўп соат ажратилганлиги ҳам малкали мутахассис кадр тайёрлашда салбий таъсир кўрсатмоқда эди, ушбу масала бир қатор ижобий ҳал этиш учун илк қадамлар қўйилди.

Тўртинчи муаммо: 5111100-“Муסיқа таълими” таълим йўналиши номига “ўқитувчи” сўзи қўшилмаганлиги учун кўпгина қуйи таълим муассасаларида мазкур йўналиш битирувчиларини ўқитувчи лавозимига ишга қабул қилишда тушунмовчилик ҳолатлари ҳам учраб турибди.

Бешинчи муаммо: “5111100-Муסיқа таълими” таълим йўналишини доимий равишда муסיқий чолғулар билан таъминлаб бориш лозим.

Республикамизнинг педагогика соҳаси муסיқа таълим йўналишида тайёрлаётган кадрлар яъни, бўлажак “Муסיқа таълими” касби берилаётган муסיқа ўқитувчиси қуйидаги учта асосий йўналишни яъни “Муסיқа назарияси” “Чолғу ижрочилиги” “Хонандалик” маҳоратини мукамал эгалласа, у тўлақонли ўқитувчилик фаолияти билан шуғуллана олади ҳамда “Муסיқа маданияти” фанини дастур асосида ўқитади.

Юқорида таъкидланганидек, кейинги бир неча йилдан буён педагогика соҳаси муסיқа таълими йўналишида тайёрланаётган кадрлар жойларда ўқитувчилик касби билан фаолиятини давом эттира олмаяпти. Бунинг биринчи сабаби, улар “Муסיқа назарияси” фанини “худди алфавитни кўриб, ўқиб, тушунгандай” нота ёзув ва унинг элементар назариясини чуқур ўргана олмаяпти. Мазкур фанни лаборатория машғулоти сифатида кичик гуруҳлар (10-12) рафарга бўлиб, ўқитиш зарур. Қолаверса, “Муסיқа назарияси” ўз таркибида “Сольфеджио”, “Гармония” ва “Муסיқа асарлари таҳлили” каби фанларни қамраб олади. “Муסיқа назарияси” фанини талаба мукамал эгаллаши учун қуйидаги билимларни эгаллаган бўлиши шарт. Жумладан, муסיқий тизим, товуш, лад, тоналлик, интервал, аккорд, альтерация, хроматизм, модуляция, куй, халқ ладлари, турли хил мажор ва минор гаммалар, кварта – квинта доираси, интерваллар, аккордлар, транспозиция, тоналликлар поғонадошлиги, хроматизм, хроматик гамма, модуляция ва оғишма, муסיқа безаклари, гармониянинг асосий қонун қоидаларини, аккордлар имкониятларини, стилистик хусусиятларини билишлари, муסיқа асарларини гармоник таҳлил усуллари, муסיқа шаклининг энг муҳим асосларини, муסיқий шаклнинг муҳим элементларини, муסיқанинг асосий ривожлантириш принциплари, шаклнинг қисмлари функцияси, баён этиш турлари ва ҳар бир шаклнинг тузилиш қонун-қоидалари, бир ва икки овозлик куйларни соф интонациялаш, муסיқий диктант ёзиш, муסיқа элементларини эшитиб аниқлаш, куйга аккомпанимент тузиш қонун-қоидаларини, мажор ва минорларнинг табиий, гармоник, мелодик гаммаларини, товушдан ва тоналликда интервалларни, аккордларни ечимларини, ҳар хил товушлардан халқ муסיқа ладлари товушқаторларини, берилган тоналликда интерваллар ва аккордлар кетма-кетлигини, диатоник секвенцияларни, мажор ва минор хроматик гаммаларини ёзма равишда тузиш ва фортепианода чалиш, ўтилган аккордларни тўрт овозли тузилмада турли хил тоналликларда тузиш ва ечиб бериш, аккордларни кўшишда қонун-қоидага биноан амал қилиш, берилган аккордлар белгиланишларига қараб аккордлар кетма-кетлигини тузиш ва фортепианода ижро этиб бериш, муסיқий асар шаклининг қисмларни аниқлаш, унинг куй, гармония, ритмларни ўзаро алоқадорлигини кўрсатиш, муסיқа шаклида ривожлантириш принципларини билиб, таҳлил қилинаётган асарда уларнинг аҳамиятини кўрсатиб, ҳар хил типдаги шаклларнинг ўзига хос хусусиятлар усуллари ажратиш, интерваллар, аккордлар, гаммалар тузиш, унча катта бўлмаган муסיқа асарларининг лади, тоналлиги, образлар характерини аниқлаб таҳлил қилиш, берилган куй ёки басни гармониялаш, гармоник кетма-кетликларни даврия шаклида чалиб бериш, оддий шаклдаги асарни ёки асар парчасини гармоник таҳлил қилиш, берилган муסיқий асарда шаклнинг тури, баён тури, шаклдаги йирик белгиларнинг рақамли схемаси ҳар-бир асосий қисмнинг таҳлили ва уларнинг бир-бирига умумий боғланишини таҳлил қилиши, муסיқий мавзулар таркиби, уларнинг бир хиллиги ёки

қарама-қаршилиги, характери ва мазкур характерга эришиш воситаларидан фойдаланиш, сольфеджионинг назарий ва амалий аҳамияти, турли хил мажор ва минор гаммалар, кварта-квинта доираси, интерваллар, аккордлар, халқ ладлари, транспозиция, тонналликлар поғонадошлиги, хроматизм, хроматик гамма, модулятция ва оғишма, куйни айрим элементлар ўзаро муносабатларини малакаларини кичик гуруҳларда ўтиладиган дарслар орқали эгаллаши мумкин.

Бўлажак муסיқа ўқитувчиси мутахассис кадр сифатида бирор бир чолғу асбобни ижро этишни (нота ёзуви асосида) мукамал эгаллаган бўлиши шарт. Дарҳақиқат, Болалар муסיқа ва санъат мактабларида, муסיқа ва санъат ихтисослаштирилган академик лицей ҳамда касб-хунар коллежларида **7** ва **10** йил давомида рубоб, дутор, ғижжак, фортопиано, скрипка ва ҳоказо чолғуни ўрганади, университетга келиб, “Чолғу ижрочилиги ва ансамбли” фанида гуруҳда фақатгина дутор ёки рубобни ўрганишга мажбур бўлади. Уларни ҳар бирини ўзлари эгаллаган чолғулари бўйича ўқитиш учун бир семестрга ажратилган **38** соат етмайди.

Аслида, талаба ОТМга киргунга қадар қайси чолғуни чалишни ўрганган бўлса, ОТМда ўқиш даврида ўша чолғуни сир-синоатларини ўрганишни давом эттириб, кўшимча чолғу сифатида фортепианода чалиш маҳоратини эгаллаган бўлиши шарт. Чолғу ижрочилиги ва ансамбли” фани ўқитишни якка тартибда ҳеч бўлмаса лаборатория машғулоти сифатида кичик гуруҳ (4-6)ларда ўқитилса малакли кадрлар тайёрлашда сифат ва самарадорликка эришиш мумкин.

Республикадаги Педагогика соҳаси “Муסיқа таълими” йўналишида тайёрланаётган кадрлар муסיқа ва санъат соҳасида тайёрланаётган кадрлардан тубдан фарқ қилади. Жумладан, Ўзбекистон давлат консерваториясида тайёрланаётган мутахассислар ё кўшиқчи – хонанда бўлади ёки бирор муסיқа чолғусини мукамал чалишни ўрганади. Шунинг учун ҳам улар умумтаълим мактабларида “Муסיқа маданияти” фанини ўқита олмайдилар. Чунки, ёш кадр мактабга ўқитувчилик қила олмайди. Ўқитувчилик қилиши учун “Чолғу ижрочилиги”, “Дирижёрлик”, “Вокал ва замонавий муסיқа”, “Анъанавий ва хонандалик”, “Муסיқа назарияси”, “Хор ва хоршунослик”, “Болалар муסיқа адабиёти”, “Муסיқа ўқитиш методикаси” фанларини мукамал эгаллаган бўлиши лозим. Бўлажак муסיқа ўқитувчиси фортепиано (ёки ўзбек халқ чолғуларининг бири) ёрдамида дастур асосида ўрганилаётган асарни бемалол чолғуда чалиб, уни матнини куйлай олмаса, дирижёрлик қилиб, болаларга ўргата олмаса албатта синфга кириб дарс ўта олмайди. Ўқитувчи сифатида юқорида тилга олинган фанларни ўқитишни якка тартибда ҳеч бўлмаса лаборатория машғулоти сифатида кичик гуруҳ (10-12)ларда ўқитилиши шарт.

“Хор ва хоршунослик” ва “Дирижёрлик” фани ўқитувчиси: Юқориди таъкидланган билан бир қаторда муסיқа ўқитувчиси хонанда ва дирижёр сифатида ҳам тўлиқ шаклланган бўлиши лозим. Бўлажак муסיқа ўқитувчисини хонанда ва дирижёр (мактаб ўқувчилари хор жамоасини

ташкил этади) сифатида тўлиқ шаклланишида хонандалик ва дирижёрлик, хор ижрочиси малакаларини эгаллаши шарт. Акс холда синфга кириб ўқувчиларга кўшиқ ўргата олмайди ёки хор асарларини дирижёрлик қилиб ўргата олмайди, умуман олганда хонандаликнинг сир-синоатларини, қолаверса, инсон овози билан боғлиқ хусусиятларни билмай ўсиб келаётган ёш авлод овоз аппарати билан ишлай олмайди. “Дирижёрлик” фанини ўқитишни яқка тартибда ҳеч бўлмаса лаборатория машғулоти сифатида кичик гуруҳ (4-6)ларда ўқитилиши керак.

Бутун дунёда “Чолғу ижрочилиги”, “Дирижёрлик”, “Вокал ва замонавий муסיқа”, “Хонандалик” фанлари яқка тартибда, “Муסיқа назарияси” фани кичик-кичик гуруҳларда ўқитилади. Чунки, ҳар бир инсоннинг табиий физиологик ривожланиш жараёни турли тарзда амалга ошади, ҳар бир инсон муסיқани ўз ички дунёси ва ҳиссий кечинмалари ёрдамида турлича қабул қилади ва уни ўзига хос ифодавий воситалар ёрдамида ижрочига етказиб бериш учун устоз ва талаба (яқкама-яқка) ижодий машғулот ёрдамида талабани етук мутахассис бўлиб, компетенциясини ривожлантиради. “Муסיқа таълими” соҳасида кадрлар тайёрлаётган Республикамизнинг барча Олий таълим муассасаларида бир пайтлар таянч муסיқий фанлар ҳисобланган “Чолғу ижрочилиги ва ансамбли”, “Дирижёрлик”, “Вокал ва замонавий муסיқа”, “Анъанавий хонандалик” фанлари яқка тартибда (ҳар бир талаба билан яқкама яқка ҳолда), “Муסיқа назарияси” фани кичик-кичик гуруҳларда ўқитилган. Улар орасидан Республика ва Халқаро танлов ғолиблари чиққан ёки ўша даврда ўқиган битирувчилар жойларда совриндор ўқувчиларни чиқишига хизмат қилган. Муҳтарам Юртбошимиз Ш.Мирзиёевнинг 2017 йил 7 феврал куни “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармонлари эълон қилинди. Ана шу давлатга мос, сифатли кадрлар тайёрлаш эндиликдаги бурчимиз ҳисобланади.

Республикадаги педагогика соҳасида 5111100-Муסיқа таълим йўналиши бўйича умумтаълим мактабларида “Муסיқа маданияти” фани ўқитувчиси, қолаверса, педагогика касб-хунар коллежлари, муסיқа ва санъат академик-лицейлари ҳамда болалар муסיқа ва санъат мактаблари учун муסיқа ўқитувчиси касби берувчи кадрлар тайёрланади.

Ўзбекистон Республикаси Маданият ва спорт ишлари вазирлиги тасарруфидаги таълим муассасаларида тайёрланаётган кадрлар асосан маълум чолғу ёки хонандалик бўйича ихтисослашиб, хонанда ёки бирор бир чолғу ижрочиси бўлиб етишади.

Республикада таянч олий таълим муассасаси ҳисобланган нафақат Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети балки, Республикамизда педагогика соҳаси муסיқа таълим йўналишларида тайёрлаётган кадрлар яъни, бўлажак муסיқа ўқитувчиси қуйидаги **учта асосий йўналишни** мукамал эгалласа, у тўлақонли ўқитувчилик фаолияти билан шуғуллана олади.

Биринчи йўналиш, педагогика соҳаси муסיқа таълими йўналишида тайёрланаётган бўлажак муסיқа фани ўқитувчиси “Муסיқа назарияси” фанини мукамал эгаллаган бўлиши шарт. Мазкур фан ўз таркибида “Сольфеджио”, “Гармония” ва “Муסיқа асарлари таҳлили” каби фанларни қамраб олган бўлиб, бунда дастур асосида ўтилаётган машғулотларни талаба ҳар томонлама чуқур билиши, ўрганиши учун машғулотларда концертмейстер (жўрнавоз) ўтилаётган материалларни муסיқий чолғу асосида изоҳлаб туради. Шунда талабаларни мазкур фанда муסיқий ифодалиликка нисбатан онгли тафаккурини тарбиялаш ва уларни идрок этиш қобилиятини ҳосил қилиш, талабаларнинг муסיқий дунёқарашини, идрокини шакллантириш ва ривожлантириш, муסיқий-эстетик дидини тўғри йўналтириш ва бойитиш, ижодий қобилиятларини ўстириш, уларни муסיқа ўқитувчиси сифатида амалий фаолиятга тайёрлашдан иборат бўлади.

Бўлажак муסיқа ўқитувчиси концерместер (жўрнавоз) ёрдамида мазкур фанда муסיқий тизим, товуш, лад, тоналлик, интервал, аккорд, альтерация, хроматизм, модуляция, куй, халқ ладлари, турли хил мажор ва минор гаммалар, кварта – квинта доираси, интерваллар, аккордлар, транспозиция, тоналликлар поғонадошлиги, хроматизм, хроматик гамма, модуляция ва оғишма, муסיқа безаклари, гармониянинг асосий қонун қоидаларини, аккордлар имкониятларини, стилистик хусусиятларини билишлари, муסיқа асарларини гармоник таҳлил усуллари, муסיқа шаклининг энг муҳим асослари, муסיқий шаклининг муҳим элементлари, муסיқанинг асосий ривожлантириш принциплари, шаклининг қисмлари функцияси, баён этиш турлари ва ҳар бир шаклининг тузилиш қонун-қоидалари, гамма, интервал, аккорд, бир ва икки овозлик куйларни соф интонациялаш, муסיқий диктант ёзиш, муסיқа элементларини эшитиб аниқлаш, куйга аккомпанимент тузиш қонун-қоидалари, мажор ва минорларнинг табиий, гармоник, мелодик гаммаларини, товушдан ва тоналликда интервалларни, аккордларни ечимларини, ҳар хил товушлардан халқ муסיқа ладлари товушқаторларини, берилган тоналликда интерваллар ва аккордлар кетма-кетлигини, диатоник секвенцияларни, мажор ва минор хроматик гаммаларини ёзма равишда тузиш ва фортепианода чалиш, ўтилган аккордларни тўрт овозли тузилмада турли хил тоналликларда тузиш ва ечиб бериш, аккордларни қўшишда қонун-қоидага биноан амал қилиш, берилган аккордлар белгиланишларига қараб аккордлар кетма-кетлигини тузиш ва фортепианода ижро этиб бериш, муסיқий асар шаклининг қисмларни аниқлаш, унинг куй, гармония, ритмларни ўзаро алоқадорлигини кўрсатиш, муסיқа шаклида ривожлантириш принципларини билиб, таҳлил қилинаётган асарда уларнинг аҳамиятини кўрсатиб, ҳар хил типдаги шаклларнинг ўзига хос хусусиятлар усулларини ажратиш, интерваллар, аккордлар, гаммалар тузиш, унча катта бўлмаган муסיқа асарларининг лади, тоналлиги, образлар характерини аниқлаб таҳлил қилиш, берилган куй ёки басни гармониялаш, гармоник кетма-кетликларни даврия шаклида чалиб бериш, оддий шаклдаги

асарни ёки асар парчасини гармоник таҳлил қилиш, берилган муסיқий асарда шаклнинг тури, баён тури, шаклдаги йирик белгиларнинг рақамли схемаси ҳар-бир асосий қисмнинг таҳлили ва уларнинг бир-бирига умумий боғланишини таҳлил қилиши, муסיқий мавзулар таркиби, уларнинг бир хиллиги ёки қарама-қаршилиги, характери ва мазкур характерга эришиш воситаларидан фойдаланиш, сольфеджионинг назарий ва амалий аҳамияти, турли хил мажор ва минор гаммалар, кварта-квинта доираси, интерваллар, аккордлар, халқ ладлари, транспозиция, тонналликлар поғонадошлиги, хроматизм, хроматик гамма, модулятция ва оғишма, куйни айрим элементлар ўзаро муносабатларини малакаларини эгаллайди.

Иккинчидан, педагогика соҳаси муסיқа таълими йўналишида тайёрланаётган мутахассис бирор бир чолғуда ижро этишни (нота ёзуви асосида) мукамал эгаллаган бўлишлари шарт. У фортепиано (шунингдек, ўзбек халқ чолғуларидан бирини) концермейстер (жўрнавоз) ёрдамида чолғучилик сир-синоатларини мукамал ўрганади;

Учинчидан, педагогика соҳаси муסיқа таълими йўналишида тайёрланаётган мутахассис хонанда ва дирижёр сифатида ҳам тўлиқ шаклланиши лозим. Бўлажак муסיқа ўқитувчисини хонанда ва дирижёр (мактаб ўқувчилари хор жамоасини ташкил этади) сифатида тўлиқ шаклланишида концермейстер (жўрнавоз)лар жуда ҳам муҳим аҳамият касб этади. Жумладан, талаба хонандалик, вокал, хор, дирижёрлик малакаларини эгаллашларида ўқитувчи талаба билан овозни, дирижерлик ишоралари(жест) ни ишласа, концерместер (жўрнавоз) унга муסיқа чолғусида ўрганилаётган асарга жўрнавозлик қилади. Одатда, бундай ҳолларда концермейстер (жўрнавоз)лар ансамбль бўлиб жўрнавозлик қилиши талаб этилади.

Шундай бир шарафли ва мураккаб ишни амалга ошириш йўлида профессор-ўқитувчилар билан бир қаторда концертмейстер (жўрнавоз)лар фаолият кўрсатади. Умумтаълим мактабларида “Муסיқа маданияти” фани ўқитувчиси, педагогика касб-ҳунар коллежлари, муסיқа ва санъат академик-лицейлари ҳамда болалар муסיқа ва санъат мактаблари учун муסיқа ўқитувчиси, мактабгача таълим муассасаларида муסיқа тарбиячилари касбга йўналтирувчи мутахассислик фанларини мукамал эгаллаши лозим.

Юқорида тилга олинган ушбу учта асосий жиҳатларни эгаллаган бўлажак муסיқа ўқитувчиси тўлақонли ўқитувчи бўлиб шаклланади ва у таълим муассасаларида дарс машғулотларини тўлақонли олиб бора олади. Бунда концермейстер (жўрнавоз) ўқитувчи билан бир қаторда меҳнат қилади.

Бутун дунё муסיқа санъати таълими тизимида ўқув машғулотлари концертмейстер жўрлигида ўтилади. Ўқитувчи дастур асосида ўтилаётган ҳар қандай машғулотда ўқувчи, талаба-ёшларнинг ижро кўникмасини шакллантирса, концертмейстер ўша асарни асосан ёддан (баъзан нота ёрдамида) чалиб беради ва биргаликда мукамал ижрога эришилади.

Концермейстер (жўрнавоз)лар меҳнат фаолияти ўқув, концерт ижрочилик, маънавий-маърифий, ижтимоий-жамоатчилик жараёнларидан иборат бўлади. Уларнинг меҳнати жуда оғир. Чунки, у ўқитувчи раҳбарлигида талабалар томонидан ўрганиладиган асарни талабалардан олдин мукамал ўрганиши, чолғу жўрлигида куйлаш кўникмаларини шакллантирган бўлиши ёки хонандалик асосида ижро этишда оҳангни тоза, соф пардаларни аниқ ва сўзларни равон ижро эта олиши, фортепиано (бошқа анъанавий чолғуларни чалиш)да нотага қараб бирданига чалиб кетиши учун ишдан бўш вақтларида (ҳатто уйда ҳам) ўз устида тинимсиз ишлаши лозим.

Ўқув жараёнида талабаларга дарс машғулотларида профессор-ўқитувчини тошириғини бажариши, ўқитувчи ва талабаларни доимий эшитиши ва ўқув машғулотини самарали ўтишини таъминлайди. Фортепиано чолғусида жўрнавозлик қилаётган концертмейстерларни қўл ва асаб касалликларига тез чалиниш ҳолатлари учрайди. Шу сабабли ҳам 60 ёшдан ошган концертмейстерларга фортепианода чалиш таъқиқланади.

Бундан кўриниб турибдики муסיқа ва санъат таълими йўналишларида меҳнат қилаётган концермейстер (жўрнавоз)ларнинг ойлик маошини Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги, Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳолни ижтимоий ҳимоя қилиш вазирлиги, Ўзбекистон Республикаси Маданият ва спорт ишлари вазирлигининг 2002 йил 2 октябрь №12/2948-сонли “Концертмейстерларнинг меҳнатига ҳақ тўлашнинг янги шартини киритиш тўғрисида”ги меъёрий ҳужжатида кўра, концертмейстер лавозимидаги мутахассис ОТМдаги ассистент-ўқитувчи лавозими меҳнатига ҳақ тўлаш ойлик маоши бўйича, олий тоифали концертмейстер эса катта ўқитувчи лавозими меҳнатига ҳақ тўлаш ойлик маоши бўйича белгиланган.

Тўртинчидан. Кредит-модул тизимида кўшимча фанлар блокдан фойдаланишни хали тулик ўзлатирлган эмас.

4.00		Кўшимча фанлар	300	5,6	124	60	64				176
	1	Эстрада хонанда ижрочиси	130		50	20	30				80
	1	Анъанавий хонанда ижрочиси									
	2	Академик хонандалик ижрочиси	66		30	20	10				36
	2	Фольклор жамоаси хонандаси ижрочиси									
	3	Анъанавий чолғу созандаси	104		44	20	24				60
	3	Халқ чолғу созандаси									

		ЖАМИ	4	10	240	59	82	74	23	3	25
			980	0	0	2	4	8	6	ки	80

Бешинчидан. Диплом бераётганимизда “таълим йўналиши” деб “мавхум” бўлган касб берилаяпти. Бу масалани шошилиш тарзда хал этиш лозим.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда муסיқий маълумотга эга бўлган кадрларни тайёрлашда концертмейстер (жўрнавон)ларнинг фаолиятидан унумли фойдаланиш масаласи ўта муҳимдир.

биринчидан, мамлакатимизда амалга оширилаётган кенг кўламли ислохотлар даврида олий таълим тизимида ўқув-услубий фаолиятни давр ва замон талаблари асосида такомиллаштириб бориш, талабаларни ҳар томонлама билим, кўникма ва малакаларини ошириш учун етарлича шарт-шароитлар яратиш зарурияти асослаб берилди;

иккинчидан, олий таълим тизимида таълим сифатини назоратини тартибга солишга қаратилган қонунчиликни такомиллаштиришнинг асосий йўналишлари асослантилди;

учинчидан, олий таълим тизимида ўқув-услубий фаолиятни тартибга солишга қаратилган норматив - ҳуқуқий ҳужжатларнинг ўзига хос хусусиятлари мавжудлиги очиқ берилди.

тўртинчидан, Республика педагогика соҳаси “Муסיқа таълими” йўналишида амалга оширилаётган ижтимоий-иқтисодий ислохотлар самарадорлигини ошириш, олий таълим тизимида ўқув-услубий фаолиятни тартибга солиш механизмларини такомиллаштириш билан боғлиқ муҳим аҳамиятга эга бўлган муаммолар таҳлил этилди.

бешинчидан, кредит-модул тизимида кўшимча фанлар блокинни ўқитишда тўғри фойдаланган ҳолда ҳар бир талабанинг базавий ихтисосдигидан келиб чиққан ҳолда иккинчи ихтисосликни бериш.

олтинчидан, диплом бераётганимизда “муסיқа ўқитувчиси” таълим йўналиши эмас, ихтисослик деб касб берилаяпти.

ОТМларда ўқув-услубий фаолиятни самарадорлигини ошириш ва янада такомиллаштириш учун қуйидаги таклиф ва тавсияларни илгари суриш мумкин.

1. Фикримизча, олий ўқув юртлари педагог-ҳодимларининг касб даражаси ва малакасини муттасил бевосита ва билвосита ошириб бориш, уларни замонавий талабларга мувофиқ мунтазам қайта тайёрлаш ва ишлаб чиқариш ва хорижий мамлакатларнинг нуфузли таълим муассасаларида стажировкадан ўтказишнинг такомиллаштирилган тизимини жорий этиш асосида юқори малакали мутахассислар тайёрлаш сифатини тубдан ошириш мумкин бўлади.

2. Муסיқа таълими йўналишида бир профессор-ўқитувчига тўғри келадиган талабалар нисбатини муסיқа ва санъат таълим йўналишларига белгиланган меъёрлардан келиб чиққан ҳолда белгилаш лозим.

3. Талабаларга табақалаштирилмаган бир хил 0,5 стипендия тайинлаш тизимига ўтиш (табақалаштирилган (0,5; 0,75; 1,0) стипендия тайинлаш тизимидан воз кечиш лозим).

4. ОТМлари бакалавриатида малака амалиётларини ташкил этишда амалиёт даврида талаба бажарадиган функционал вазифаларни аниқ белгилаш, амалиёт ўтадиган объектларда талабани қабул қилиш буйруғини чиқариш, талабалар томонидан ҳисоботлар тайёрлашни электрон шаклда ташкил этиш лозим.

5. Бакалавриат босқичида тайёрланаётган 5111100-“Муסיқа таълим” йўналиши номини 5111100-“Муסיқа таълими (Педагогик фаолият)” деб номлаш мақсадга мувофиқ бўлади.

6. “Чолғу ижрочилиги ва ансамбли”, “Дирижёрлик”, “Вокал ва замонавий муסיқа” ҳамда “Анъанавий ва хонандалик” фанларини яқка тартибда ёки (лаборатория машғулоти сифатида кичик гуруҳ (8-10 нафар)ларда), “Муסיқа назарияси” фанини ўқитилиши (10-12) нафар)да ўқитишни йўлга қўйиш ҳар томонлама малакали муסיқа ўқитувчиси кадрларини тайёрлашда пойдевор бўлиб хизмат қилади.

7. Талабалар билимини назорат қилиш ва баҳолашда бугунги кунда ички (жорий, оралик ва якуний) назоратларни ўтказиш жараёнлари барча ОТМларда лозим даражада қониқарли даражада ташкил этилмаяпти. Бунинг асосий сабабларидан бири талабаларни олиши лозим бўлган билим кўникма ва малакаларини аниқлаш масалалари ўз холига ташлаб қўйилганлиги.

Биринчидан, таълим сифатини назорат қилиш ва баҳолаш механизмларини амалга оширишда педагог ходимлар, кафедра мудирлари ва факультет деканларининг функционал мажбуриятлари аниқ белгилаб қўйилмаган.

Иккинчидан, профессор-ўқитувчилар томонидан баҳолаш мезонларини фанларнинг ўзига хусусиятларини эътиборга тўлиқ олинмаган ҳолда ишлаб чиқилиши, яъни, баҳолашда 0,1; 0,5; 0,9; 2,5 ва ҳоказо ноаниқ рақамлар билан баҳоланиши, ҳисоблашда чалкашликларга дуч келиш, бир дарсда 25 ва ундан ортиқ бўлган талабаларни сунъий баҳолаши каби ҳолатларни бартараф этиш лозим.

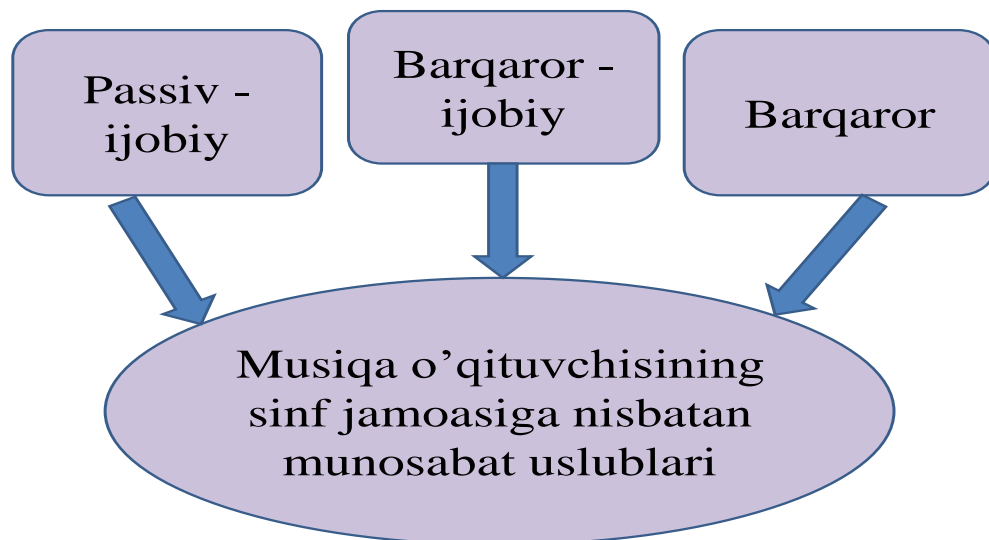
8. 5111100-“Муסיқа таълими” таълим йўналишини доимий равишда муסיқий чолғулар билан таъминлаб ҳамда янгилаб бориш лозим.

2. Муסיқа санъати йўналишларида илмий-назарий тадқиқотлар, ўқув-услубий адабиётлар яратиш.

Муסיқа ўқитиш ва тарбиялаш методлари —ўқув-тарбиявий жараён иштирокчилари орасидаги ўзаро ҳаракатни ташкил этиб, муסיқий фаолият орқали талабада билим, малака ва кўникмалар ўзлаштирилиши ҳамда муסיқий-эстетик сифатлар ривожлантирилишига олиб келиши лозим. Муסיқа ўқитиш ва тарбиялаш методлари ўқув-тарбиявий жараённинг яхлит ижодий характерини акс эттиради.

Муסיқа ўқитувчисининг синф жамоасига нисбатан муносабат услублари фанда ажратиб кўрсатилади. Ўқитувчининг барқарор-ижобий услуби ўқувчиларга нисбатан ғамхўрлик қилишда, қийинчилик пайтида ёрдам беришда, ўқув иши ва хулқ-атворда намоён бўладиган камчиликларга нисбатан ишчан позитив реакцияда, болалар билан мулоқотда ўзини хотиржам тутишда намоён бўлади. Бу гуруҳга мансуб ўқитувчи ёрқин педагогик иқтидор, болаларни ардоқлаш хусусиятлари билан намоён бўлади ва юқори педагогик самарадорликка, ижровий натижаларга эришиши мумкин.

Пассив-ижобий педагогик услубга мансуб ўқитувчи болаларга нисбатан муносабатда ноаниқ эмоционал-ижобий установка билан намоён бўлади. Бундай ўқитувчи жамоавий ижрода ҳар бир ўқувчининг ижроси сифатини таҳлил этмаслик, камчиликларни тузатишга, аъло даражада ижро этаётган ўқувчиларни рағбатлантиришга ҳаракат қилмаслик билан намоён бўлиши мумкин (расмга қаралсин).

Ўқитувчида болаларга нисбатан муносабатдаги беқарор услуб вазиятга боғлиқлик ва умумий ҳиссий мойиллик билан намоён бўлади. Бу гуруҳга мансуб ўқитувчилар баъзан ўзларининг кайфият ва кечинмаларига боғланиб қоладиган ҳолатлар учрайди. Бўлажак муסיқа ўқитувчиларида педагогик мулоқотни барқарор ижобий услубда амалга ошириш тавсия этилади.

Муסיқа тили бу ҳиссиётлар тили бўлганлиги боис, кечинма ва ҳолатларни айнан ифодалаш, ўқувчиларни муסיқа оҳанглариининг сирли оламига олиб кириш, ўрганиладиган, тингланадиган ёки таҳлил этиладиган асарнинг бадиий ғоясини уларга етказиб бериш муҳим аҳамият касб этади.

Шунингдек, педагогик техника ўқитувчига ўқувчилар билан мулоқотда бўлишда тўғри муомала тарзини танлаш имконини беради. Муомала тарзи, ўқувчилар билан муносабат услуби, дикция, мимика, имо-ишорани тўғри танлаш,буларнинг барчаси педагогик техниканинг таркибига киради.

Муסיқа дарсларидаги мулоқот жараёнини қуйидагича таркибий қисмларга бўлиш мумкин:

1. Муסיқий асарларни мазмун моҳиятини тушунтиришда уларда билим ва кўникмани мослашувчанлигини таъминлаш. Бунда синф жамоаси билан ижро фаолиятини амалга оширганда ўқувчилар жамоасига тез мослашиб кета олиш имконияти тушунилади. Зеро, ушбу имконият интерактив муסיқий фаолият муваффақиятини таъминловчи муҳим омилдир.

2. Муסיқа асарларини мазмун-моҳияти нуқтаи назардан ҳиссий (эмоционал) жиҳатдан муросали бўлиш. Дарс жараёнида танланган муסיқа асарлари турли психологик, ҳиссий вазиятларни юзага келтириш мумкин. Баъзан кайфиятни туширадиган(салбий ҳолатлар учраганда), агар улар анча сезиларсиз бўлса, кўрмасликка олиш, агар каттароқ бўлса, босиқлик билан ушбу масалани ҳал қилиб, тезда асар мавзуси таҳлилига ўтиш талаб этилади.

3. Ҳамдардлик. Муסיқа дарсини муваффақиятли ташкил этишда ўқувчиларнинг кайфияти муҳим аҳамиятга эга. Шунинг учун дарсни бошлашдан олдин ва дарс жараёнида ҳар бир ўқувчининг кайфиятини назорат қилиб бориш ва зарур бўлса, уларни қўллаб-қувватлаш, ҳамдардлик кўрсатиш катта таълимий ва тарбиявий аҳамиятга эгадир.

4. Муסיқий асар репертауарини танлашда турли муаммоли вазиятларга дуч келиш мумкин. Чунки, асар характери, мазмуни, ёшга хос хусусиятлари ўқувчиларнинг ўзаро мулоқотини самарали ташкил этишда турли вазиятларга дуч келиш мумкин. Бу каби муаммоли вазиятлар учраганда, аввалам бор уни енгил ҳал қилиш йўллари ахтариш ва энг муҳими ўқувчилар фойдасига ҳал этмоқ даркор.

5. Мулоқотда субъект-субъект усулида иш юритиш.

Таълим стандарти ва ўқитиш концепциясида миллий муסיқа намуналари умумбашарий муסיқа санъати билан биргаликда ўқувчиларда муסיқий эстетик тарбияни шакллантириш воситаси бўлиши қайд этилган.

Ёш авлодда комил инсон фазилатларини таркиб топтиришни назарда тутиб, кейинги йилларда оғзаки анъанадаги касбий муסיқа жанрларидан намуналар танлаб, ўқувчиларни дарс ва синфдан ташқари тўғарак машғулотида улар билан таништиришда анъанавий усуллар каторида янги ноанъанавий усуллардан фойдаланиш ҳам назарда тутилган. Ўтмишда асосан оғзаки усулда ўрганилган, маданий ҳаётда кенг ўрин тутган мумтоз муסיқий меросимиз борасида қомусий олимларимиздан бири Абу Наср ал-Фаробий “Кимки феълү атвори мувозанатини йўқотган бўлса, уни тартибга келтирадиган, камол топмаганларни камолга етказадиган ва мувозанатда бўлганларнинг мувозанатини сақлайдиган восита сифатида муסיқа тананинг соғлиги учун фойдалидир”, деган эди.

Муסיқа таълимининг ўзига хос хусусиятлари қуйидагиларда кўринади:

▪ мақомлар ва касбий муסיқанинг бошқа жанрлари (мумтоз куй ва ашула, катта ашула, дoston номалари)га хос назарий маълумотлар ва амалий ижро хусусиятлари билан танишиш;

- касбий муסיқанинг етук ижрочилари ҳамда уларнинг ижро йўллари таққослаб, таҳлил қилиш;
- хусусан мақомларнинг туркумлилиги, тузилиш хусусиятлари (чолғуда хона, бозгўй, ашулада даромад, миёнхат, дунаسر, намуд, авж, фурувард ва ханглар)ни ижро давомида бир-биридан ажрата олишни ўрганиш;
- мақомларнинг нота ёзувларини ўзлаштириш ва нотада ўз аксини топа олмаган ижродаги нозик нуқталарини топиб, уларни жонли ижродаги ҳолатини таъминлаш;
- аудио ва видео ёзувлардаги мақом нумуналарини тинглаш;
- мақом ва бошқа касбий муסיқа жанрларидан айрим асарларни мунтазам равишда юқорида кўрсатилган усуллар асосида ўрганиб бориш ва ўз ижросини такомиллаштиришга интилиш;
- айрим тадбир ва концертларда ижро чиқишларини амалга ошириш;

Республикада таянч ОТМ ҳисобланган Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университетида муסיқа таълими бўйича 1950 йилдан буён узлуксиз таълим тизими (мактабгача таълим, умумий ўрта таълим, ўрта махсус ҳамда мактабдан ташқари таълим – Болалар муסיқа ва санъат мактаблари) учун муסיқа фани ўқитувчиси кадрлари тайёраниб, Республикадаги барча педагогика соҳасидаги муסיқа таълимига оид меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларни ишлаб чиқиш бўйича таянч база ҳисобланган. 2009 йилларга қадар университет Санъат факультетида муסיқий-назарий фанлар бўйича 5 та (“Муסיқа ўқитиш методикаси”, “Чолғу ижрочилиги”, “Дирижёрлик”, “Муסיқа назарияси”, “Вокал ижрочилиги”) кафедралари фаолият кўрсатган.

Хорижий олий таълим муассасалари Будапешт давлат университетида “Миллий муסיқа таълими” факультети (**Венгрия**), Фрайбург университети Муסיқа педагогикаси (**Германия**), Баку педагогика университетида Муסיқа факультети (**Озарбайжон**), Хельсинки университетида санъат факультети (**Финландия**), Гнесинлар номидаги Москва давлат муסיқа педагогика институти, Жанубий Қозоғистон давлат педагогика институтида Санъат ва таълим факультети (**Қозоғистон**)да муסיқа таълими бўйича алоҳида факультет бўлиб, уларда бир неча ихтисосликларда узлуксиз таълим учун муסיқа ўқитувчиси кадрлари тайёрланиб келинмоқда.

Кейинги йилларда Ўзбекистон Республикаси Президентининг айнан таълим тизимини тубдан ислоҳи қилиш, Республика Иқтисодиёти эҳтиёжлари бўйича муסיқа ва санъат соҳасида кадрлар тайёрлашни тизимини такомиллаштириш бўйича бир қатор ижодий ишлар амалга оширилди.

Муסיқа таълимини ташкил этиш шарт-шароитлари:

Ўзбекистон Республикасида Президенти Шавкат Мирзиёевнинг бевосита ташаббуси ва раҳбарлигида қабул қилинган ҳамда изчил амалга оширилаётган 2017-2021 йилларга мўлжалланган Ўзбекистон

Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиш бўйича ҳаракатлар стратегияси тараққиётнинг янги босқичини бошлаб берган бўлса, 2017 йил 17 ноябрдаги “Ўзбек миллий мақом санъатини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўрисида”ги ПҚ-3391-сонли қарори, 2020 йил 26 майдаги “Маданият ва санъат соҳасининг жамият ҳаётидаги ўрни ва таъсирини янада ошириш чора-тадбирлари тўрисида”ги ПФ-6000-сонли фармонига асосан Юнус Ражабий номидаги Ўзбек миллий муסיқа санъати институти ташкил этилиши ва қолаверса, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 30 октябрь куни ўтказилган видеоселектор йиғилишининг 86-сонли Баёни айнан фикримиз далилидир. Қолаверса, Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2019 йил 2 майдаги “Республика олий таълим муассасларида Санъатшунослик факультетини ташкил этиш” бўйича 404-сонли буйруғига асосан Республикадаги 15 та ОТМсида Санъатшунослик факультети ташкил этилган бўлиб, “Вокал хонандалиги (турлари бўйича)”, “Чолғу ижрочилиги (турлари бўйича) ихтисослигида кадрлар тайёрлаш йўлга қўйилган.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 30 октябрь куни ўтказилган видеоселектор йиғилишининг 86-сонли Баёни, 24-банди ижросига асосан Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университетида “Муסיқа маданияти” факультетини ташкил этиш таклифини қўллаб – қувватлаган ҳолда унинг таркибида дастлаб, 2 та (Муסיқа назарияси ва методикаси кафедраси (9 штат), Ижрочилик маҳорати ва маданияти кафедраси (9 штат) фаолиятини ташкил этиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Муסיқа таълими фаолиятини такомиллаштириш ва муסיқа таълими соҳасида кадрлар тайёрлаш тизимин ривожлантириш бўйича таклифлар:

1. 5111100-Муסיқа таълими таълим йўналиши номини “5111100-Муסיқа ўқитувчиси” деб классификаторга ўзгартириш киритиш;

2. Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2019 йил 2 майдаги “Республика олий таълим муассасларида Санъатшунослик факультетини ташкил этиш” бўйича 404-сонли буйруғи ижросини таъминлаш мақсадида университетда “Вокал хонандалиги (турлари бўйича)”, “Чолғу ижрочилиги (турлари бўйича) таълим йўналишлари бўйича кадрлар тайёрлашни йўлга қўйиш;

3. Республикадаги Болалар муסיқа ва санъат мактаблари учун кадрлар этишмовчилигини эътиборга олиб, муסיқа ўқитувчи (соҳалари бўйича), кадрлар тайёрлашни йўлга қўйиш;

4. Бакалаврият босқичининг ўқиш муддати 3 йил бўлган кредит-модул тизимида кадрлар тайёрлашни даврида хонандалик, чолғу асбобни чалиш малакасини ҳамда муסיқа назарияси бўйича билим ва малакаларни тўла эгалай олишларини таъминлаш учун “Фортепиано ва кўшимча чолғу”,

“Вокал ва замонавий муסיқа”, “Мактаб репертуари”, “Анъанавий хонандалик” фанларини якка тартибда, “Дирижёрлик” фанини 4-6 нафардан иборат кичик гуруҳда, таянч муסיқий фанлар (“Чолғу ижрочилиги ва ансамбли”, “Муסיқа назарияси”, “Ўзбек халқ муסיқа ижоди”, “Хор ва хоршунослик”, “Болалар муסיқа адабиёти”, “Муסיқа ўқитиш методикаси ва мактаб репертуари”, “Мактабгача таълим муассасаларида муסיқа ўқитиш методикаси” ва бошқа муסיқий фанлар)ни амалий (лаборатория) машғулот шаклида ўқитиш;

5. Якка тартибда, кичик гуруҳларда, ҳамда лаборатория машғулот сифатида ўқитиладиган фанларни ўқитишда сарфланадиган маблағлар тўлов-шартнома асосида тахсил оладиган талабаларнинг тўлов-контракт маблағларини ошириш ҳисобидан қопаш;

6. Ўқув режадаги якка, лаборатория, амалий машғулотлари бор бўлган таянч муסיқий фанларни ўқитишда 100% “концертмейстер”жўрнавозлигини таъминлаш.

7. Муסיқий фанларнинг ўзига хос хусусиятларини инобатга олган ҳолда мослаштирилган шунингдек, муסיқий чолғу асбоблар, нота ёзувли электрон доскалар билан тўлиқ таъминланган ва жиҳозланган аудиторияларда ўқитишни ташкил этиш.

8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 16 ноябрь “Республика олий таълим муассасалари бакалавриятига кириш тест синовларини ўтказиш тартибини такомиллаштириш тўғрисида”ги ПҚ-3389-сонли қарорининг 1-банди, учинчи хат бошисида “... абитуриентдан алоҳида иқтидор талаб этиладиган маданият, санъат, дизайн, тасвирий ва амалий санъат, санъатшунослик, муסיқий таълим, спорт ва жисмоний тарбия соҳасидаги таълим йўналишларига қабул қилишни кириш тест синовларисиз, ижодий имтиҳонлар орқали амалга ошириш...” деб белгилаб қўйилган. Шундай экан, алоҳида иқтидор талаб этадиган маданият, санъат, дизайн, тасвирий ва амалий санъат, муסיқий таълим, спорт ва жисмоний тарбия соҳасидаги таълим йўналишларига қабул Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 20 июндаги 393-сон қарори билан тасдиқланган “Олий таълим муассасаларига ўқишга қабул қилиш, талабалар ўқишини кўчириш, қайта тиклаш ва ўқишдан четлаштириш тартиби тўғрисида”ги Низом ҳамда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2018 йил 27 июлдаги 588-сон қарори билан тасдиқланган “Алоҳида иқтидор талаб этиладиган бакалаврият таълим йўналишларига кириш тест синовларисиз, касбий (ижодий) имтиҳонлар орқали қабул қилиш тартиби тўғрисида”ги Низомга мувофиқ амалга оширишни доимий таъминлаш.

9. Муסיқа санъатини жамиятнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида “ҳаёт-мамот” масаласи эканлигини чуқур ҳис қилган ҳолда умумтаълим мактабларида “Муסיқа маданияти” фанини 1-4 синфгача ҳафтасига уч соат, 5-8 синфгача ҳафтасига икки соат, 9-11-синфларда ҳафтасига бир соатдан ўқитиш ташкил этиш чораларини кўриш бўйича таклифлар киритиш;

10. Республикадаги умумтаълим мактаблари “Муסיқа маданияти” фани бўйича 2007 йилдан буён “қайта нашр” этилиб келинаётган 1-7-синф муסיқа дарсликларини муסיқа таълими соҳасида кадрлар тайёрлаётган ОТМлардан ҳамда умумтаълим мактабларида фаолият кўрсатаётган кўп йиллик тажрибага эга ўқитувчи-педагоглардан муаллифлар гуруҳини шакллантириш ва болаларни ёшига хос ҳамда уларни қабул қилиш имкониятларини ҳисобга олган ҳолда дарсликларни яратишни таъминлаш;

11. “Муסיқа таълимининг сифат ва самарадорлигини ошириш: муаммо ва ечимлар” мавзусида илмий-тадқиқот ишларини мунтазам ташкил этиш.

12. Мазкур таклифларни эътиборга олган ҳолда ОТМ ПЎ вақт меъёрларига тегишли қўшимча ўзгартиришлар киритиш.

3. “Устоз-шогирд” мактаблари.

Ўрта аср муסיқа ижрочилиги маданиятининг ўзига хос хусусиятларидан бири шунда эдики, “Устоз-шогирд” мактабларининг кенг миқёсда ривожланиши бўлди. Чолғу ижрочилари нафақат бир неча турдаги муסיқа асбобларини чала олган, балки ўзлари ҳам муסיқа басталаганлар. Чолғучилар ўз даврининг етук муסיқачилари ва шоирлари ҳам бўлишган. Ўрта аср шароитида муסיқий асарлари ҳам кўпайди. Бу ерда устоз-шогирд анъаналари қарор топди ва ривожланди. Айни шу пайтда ансамбл ижрочилиги такомиллашди, муסיқа санъатининг асосий кўринишлари шаклланиб чолғу асбобларининг янги намуналари кашф этилди.

Шарқ олимларининг назарий қарашлари мавжуд ижрочилик санъати тажрибаси асосида шаклланган бўлиб, улар ўз рисолаларида муסיқанинг жамиятда тутган ўрни ва аҳамияти ҳақида атрофлича маълумот берганлар.

Форобийнинг (873-950) "Катта муסיқа китоби" ("Китоб ал-муסיқа ал-кабр"), Абу Али ибн Синонинг (980-1037) "Даволаш китоби" ("Китоби уш-шифо") қомусидаги "Муסיқа ҳақидаги рисола", ал-Хоразмийнинг (X аср) "Билимлар калити", Сайфуддин Урмовийнинг (1216-1294) "Олижаноблик ҳақида китоби" ёки "Шарофия китоби", Жомийнинг (1414-1492) "Муסיқа ҳақидаги рисола" китобларида муסיқа ижрочилиги ва халқ чолғулари ҳақида муҳим маълумотлар баён этилган.

Сайфуддин Урмавий истеъдодли уд чолғу ижрочиси, хонанда, машҳур созанда сифатида танилган. У Озарбайжоннинг Урмавия шаҳрида туғилган. Сайфуддиннинг энг катта ютуғи лад (модиус)ларнинг мукамал системасини ишлаб чиққанлигидадир.

Ибн Зайлининг (1044 йилда вафот этган) "Муסיқа ҳақидаги тўлиқ китоб"и ("Китоб ул-кабир фил-муסיқий") унинг муסיқа илмидаги ягона ва бебаҳо китобидир. У янги усулни – муסיқада ладларни харфлар билан ифодалаш усулини ишлаб чиқди.

Абдуқодир Мароғий (XV аср), Абдуқодир ибн-Ройибий (Мароғий) Озарбайжоннинг Мароғ шаҳрида туғилган, лекин ҳаётининг иккинчи ярми Амир Темур саройида - Самарқандда ўтган ва Ҳиротда вафот этган. "Муסיқа илмида оҳанглар тўплами" ("Жами ал-алҳан фи-илм ал-муסיқий")

рисоласида муסיқа ҳақидаги таълимотни-камонча, етти торли ғижжак каби бир турдаги муסיқа чолғуси борлиги ҳақидаги маълумотлар билан бойитди.

Ал-Хусайннинг (XV аср) “Муסיқий канонлар” рисоласида асосан Ўрта Осиё халқлари орасида кенг тарқалган икки торли муסיқа чолғуси-дуптор ҳақида бир қатор муסיқий чолғулар хусусида жуда қимматли маълумотларни келтириб ўтган.

Қутбиддин аш-Шерозий (1236-1310) эронлик муסיқа назарийчиси сифатида танилган бўлиб, ўз рисоласида камончали танбур ҳақида гапириб, инсон овозини муסיқа асбоблари ичида энг ёқимлиси деб ҳисоблаган. XVII асрда яшаган Бухоролик муסיқашунос Дарвиш Али ўз рисоласида танбур, чанг, қонун, рубоб, қўбиз, ғижжак каби муסיқа чолғулари ҳақида батафсил маълумотлар берган.

Буюк Шарқ мутафаккирларининг мероси халқ чолғуларини ўрганиш соҳасида ҳам тарихий қийматга эга. Абу Наср Муҳаммад Форобийнинг машҳур асари “Китоб ал – муסיқа ал -кабир” (“Муסיқа ҳақида катта китоб”) улкан аҳамиятга эгаллиги билан ҳам ажралиб туради. Ўрта аср олими ўзининг ушбу машҳур китобида икки хил муסיқа ижрочилиги: оҳангни инсон овози (қўшиқ санъати) ва чолғулар воситаларида қайта тиклашга ажратади. Форобий моҳир ижрочи сифатида муסיқа чолғуларининг жамият ҳаётидаги ўрнини ўрганишга аҳамият беради ва у: “... Жангу - жадалларда, рақсларда, тўй - томошаларда, кўнгил очар базмларда ҳамда ишқ - муҳаббат қўшиқларини куйлашда чалинадиган ўзига хос чолғулар бор” деб ёзади.

Форобийнинг юқоридаги фикри чолғуларнинг нафақат сарой аҳёнлари, балки шаҳар ва қишлоқ аҳолиси, чорводору-деҳқонлар, хунурмандлар орасида шунингдек, муסיқа маданияти соҳасида етакчи ўрин эгаллаган.

Китобнинг иккинчи қисми бошдан-охир ўша давр муסיқа чолғуларига бағишланган. Унда лютня, танбур, най, рубоб, чанг, қонун ва бошқа муסיқа чолғулари изчил ва батафсил таҳрифланади. Форобий торли, мизробли лютняни ўша даврда энг кенг тарқалган чолғу ҳисоблаган. Лютня ўзига хос мизроб (чертма) воситасида чалинган, дастасида эса лигатура (лад)лар жойлашган. IX-X асрларда лютня арабча уд номини олади. Бу чолғу кўпгина Шарқ мамлакатларида, Кавказ орти халқлари орасида ҳозирги кунгача сақланиб келмоқда. Замонавий уд намуналари ҳозирги кунда Ўзбекистон давлат консерваториясининг миллий чолғу лабораторияси музейида сақланиб келинмоқда.

“Муסיқа ҳақидаги катта китоб”да Форобий яна бир чолғу асбоби-танбурни ҳам таҳрифлайди. Олимнинг фикрича, танбур (дилни тирнаш) удга энг яқин турдаги чолғулардан бири деб ҳисоблайди.

Устоз-шргирд аънаналарини ривожлантириш масаласига мустақиллик йилларида янада кўпроқ эътибор қаратилди. Бугунги кунда Ўзбекистонда мақомотнинг уч тури – Бухоро мақомлари, Хоразм мақомлари ва Фарғона-Тошкент мақом йўлларига доир ижрочилик **анъаналарининг** ҳаёти. Академик Ю.Ражабий номидаги Мақом ансамбли фаолияти. Ансамбл

репертуарида Шашмақом ва Фарғона-Тошкент мақом йўллари асосий ўрин тутиши ҳамда улар ижросида Ю.Ражабий ва Ф.Содиқовларнинг бадиий **анъаналари** ижодий давом эттирилаётгани. Хоразм мақомларига хос кўҳна бадиий **анъаналар** Хоразм вилоятининг Ҳожихон Болтаев номидаги мақом ансамбли томонидан қайта тикланганлиги. Шунингдек, Фарғона-Тошкент мақом ижро йўлларига доир **анъаналар** «Тавойис», «Анор», «Сарвигул», «Мерос» каби ансамбллар фаолиятида давом эттирилаётганлиги. Мақом ижрочиларининг Республика танловларининг аҳамияти.

Бухоро амирлиги ва Хива хонлигининг емирилиши ҳамда Бухоро Халк Совет республикаси (1920 й.), Хоразм Халк Совет Республикаси (1920 й.), улар негизида Ўзбекистон Совет Социалистик Республикаси (1924 й.), сунгра Тожикистон Совет Социалистик Республикаси (1929 й.)нинг таркиб топиши минтақада янги турмуш тарзи, урф-одатлар, жумладан мусикий удумларнинг жорий этилишида бурилиш нуктасини белгилайди. Айнан шу вақтда асрлар қаҳридан келаётган классик мусика анъаналарида узгача қарашлар содир була бошлади. Янги сиёсий булинишлар натижасида мақом санъатининг қадимий уюмлари булмиш Бухоро, Хоразм, Фарғона ва Тошкент Ўзбекистон адудига қирганлиги муносабати билан Бухоро, Хоразм ва Фарғона-Тошкент услублари умумлаштирилиб, муштарак анъана сифатида қурила бошланди. Шунинг учун А.Фитратнинг 1927 йилда ЧОП этилган китоби "Ўзбек классик мусикаси ва унинг тарихи" деб номланиши ҳам бежиз эмас. Ўзбекистоннинг маркази дастлаб Самарқанд булди. Пойтахтга хос бўлган барча маданий муассасалар ҳам шу шакарда жойлашди: марказий концерт, театр ташкилотлари, республика радиоси ва ўқув муассасалари. Санъат соҳасидаги биринчи ва илмий даргоҳ, - Мусика ва хореография институти ҳам 1928 йилда Самарқандда очилди. Бу институтда ўқув ва илмий-тадқиқот ишлари баробарига олиб борилди. Ўқув дастурлари анъанавий ҳамда европа йуналишларида амалга оширилган. Миллий мусикадан таълим беришда тарихий шаклланган учала мақом мактаби ҳам назарда тутилган. Фарғона йулидан Абдуқодир Исмоилов, Хоразм услубидан Матюсуф Харратов, Бухоро Шашмақомидан Домла Халим Ибодов, Абдурахмон Умаров каби етук устозлар қаре бериш учун жалб этилган. Европа мусика саводидан Н.Н.Миронов ўқитган. Айни чоқда у институт директори лавозимида бўлиб, ўзбек ва тожик мусикасига оид илмий изланишлар ҳам олиб борган (109). Ўзбекистон пойтахти Тошкентга қурилиши муносабати билан мазкур институт 1932 йилдан илмий тадқиқотлар маркази сифатида шу ерда фаолият қурсатди. Тез орада бу шаҳар бутун Марказий Осиёнинг йирик маъмурий ва маданий бўйёғига айлана бошлади. Айни пайтда 30-йиллар машҳум социалистик маданий қурилишнинг фаол босқичига ўтилганлиги билан белгиланади. Бутун расмий сиёсат янги театр ва концерт ҳаётини жорий этиш ҳамда миллий анъаналар асосида европача маданиятни ўзлаштиришга қаратилган эди. Ушбу интилишлар байроғи остида анъанавий мусика, мақомлар ўтмиш

саркити сифатида қурила бошланди. Қадимий муסיқий анъаналар турли вахтлар билан аста-секин четга чиқарилишига қарамасдан, унинг иштирокисиз янги мураккаб жараёнларнинг ривожланишини тасаввур қилиш қийин эди, албатта. Муסיқа маданияти қурилишининг барча сохаларида хизмат қилаётган санъаткорлар ҳам ана шу анъанавий мухитда тарбия топган вакиллардан иборат бўлди. Шу тўлқинда Фарғона водийси, Бухоро, Самарканд ва бошқа жойлардан етишиб чиққан эътиборли ашулачи ва созандалар пойтахтга қараб интила бошладилар. Хоразмдан Матюсуф Харротов, Мадрахим Ёкубов, Бухородан Домла Халим, Абдурахмон Умаров, Фарғона водийсидан Ахмаджон Умрзоков, Абдукодир Исмоилов, Журахон Султонов ҳамда уларга эргашган баркамол авлод ашулачи ва созандалар Тошкентда яшаб ижод этдилар. Тошкент классик муסיқанинг йирик марказларидан бирига айланди. Концерт томошалари ва радио орқали эшиттириляётган куй ҳамда ашулаларнинг аксарияти ҳам шу анъанавий классик муסיқа бисотидан олинди. Хуллас, кўп асрлик тарихга эга бўлган кўхна мақом санъати расман қўллаб-қувватланмаса ҳам, тарих сахнасида таъсирини кўрсатишни давом эттирди. 1946 йилда Тожикистон радиоси қошида Бобокул Файзуллаев рахбарлигида “Шашмаком” ансамбли ташкил этилди. Бу ишни йўлга қўйиш ва тараққий топтиришда ўша пайтларда республика рахбари бўлган тарихчи олим Бобожон Рофуровнинг хизматлари катта бўлди. Академик Б.Рофуров тарих ва маданий меросни ўрганиш борасида қизгин фаолият бошлаб, тожик халқининг узоқ ўтмишидан янги даврларгача бўлган тарихини акс эттирувчи тадқиқот яратишга киришди. Пойтахт Душанбеда Шашмакомнинг туркум тарзидаги ижроларини йўлга қўйиш билан бир қаторда, унинг янги нота матнларини яратишга ҳам киришилди. Бу тадбир Бобокул Файзуллаев, Шоназар Сохибов, Фазлиддин Шахобовлар томонидан амалга оширилди. Уларнинг хаммаси аслида Бухорода мактаб қурган ва Шашмакомнинг туб илдизларидан бахраманд бўлган етук созандалар эди. Бундан ташқари Ш.Сохибов ва Ф.Шахобовлар, аввало, Бухорода А.Фитрат ташкил этган Шарк муסיқа мактабида, кейинчалик Москва Консерваториясининг махсус курслари (рабфак)да билимларини оширганлар.

Ш.Сохибов Узбекистон радиосида миллий ансамбль рахбари, Ф.Шахобов эса Узбекистон филармонияси қошидаги кушиқ ва ракс ансамблининг бадий рахбари вазифаларида ишлаган. Шундай қилиб, кўпчилиكنинг сай-харакатлари билан Шашмакомнинг беш жилдлик тўплами яратилган. Бу китоблар 1951-1969 йиллар давомида профессор В.М.Беляев тахрири остида Москвада чоп этилган. Б.Файзуллаев, Ш.Сохибов, Ф.Шахобовлар ўзлари биладиган куй ва ашулаларни нотага туширганлар. Улар Шашмакомнинг мавжуд ижро вариантларини қамраб олувчи тўлик ҳамда танқидий матнларини яратишни мақсад қилмаганлар. Бошқача айтганда, бу - номлари зикр этилган уч устоз хотирасидаги “Шашмаком” эди. Шундай бўлишига қарамасдан, Б.Файзуллаев, Ш.Сохибов, Ф.Шахобов ёзувлари мухим тарихий аҳамият касб этди. Бу

вокеанинг ўзи Шашмақомни миллий мерос сифатида ўрганишга қаратилган бурилишнинг бошланиши бўлди. Б.Файзуллаевдан кейин Душанбе “Шашмақом” ансамбли Ш.Сохибов (1965-72), Алижон Солиев (1972-74), Ахмад Бобоқулов (1974-84), Аслиддин Низомов (1989-90), Мастона Эргашева (1998), эндиликда эса Абдували Абдурашидов раҳбарлигида фаолият курсатмоқда. Мазкур гуруҳда узок йиллар самарали ижод қилган йирик созанда ва хофизлар Нерё Аминов, Нисон Шоулов, Барно Исхокова, Шарифжон Бобоклонов, Фариди Сайдуллаева, Боймухаммад Ниёзовлар Шашмақомнинг Тожикистон андозасини пайдо қилишга хисса қушдилар. Шашмақомнинг ижроларини тиклаш ва уларни нотага олиш ишлари Ўзбекистонда 50-йилларнинг охиридан янгидан авж ола бошлади. Авваллари мақом ижроси Тошкент радиоси қошидаги миллий ансамбль зиммасида бўлган эди. Унда классик куй ва ашулалар республиканинг турли жойларидан тўпланган атоқли устозлар, шунингдек, янги авлод хофиз ва созандалари ижросида эфирга узатилиб турилган. Мазкур даврда мақом санъатини мунтазам ривожлантириш ва нотага олиш биринчи навбатда Юнус Ражабий номи билан боғлиқ. Унинг мақомшунослик фаолиятида бир-бирига узвий боғланган икки йуналиш етакчи ўрин эгаллайди. Бир тарафдан Шашмақомнинг нота матнларини, иккинчи томондан, уларга мувофиқ овоз ёзувларини яратиш амалга оширилди. Нота китоблари аввало “Ўзбек халқ мусикаси” тўпламларида эълон қилинди. Тўпламнинг Ю.Ражабий томонидан ёзилган дастлабки беш жилди 1951-59 йилларда айнан шу ном билан чоп этилди. Улардан 1-4- китоблар умуман ўзбек халқ мусикаси намуналари, жумладан, мақом йулларини ҳам ўз ичига олади. “Бухоро мақомлари” деб номланувчи 5-китоб эса тўлалигича Шашмақомга бағишланди. 1958 йилда Ўзбекистон Радио ва телевидениеси давлат кўмитаси қошида Ю.Ражабий раҳбарлигида махсус мақом ансамбли ташкил этилди. Жамоанинг дастлабки мақсади, Олти мақом туркумини тўлалигича радионинг овоз фонди учун ёзиб олиш эди. Бу иш олдин Қоғозга туширилган нота ёзувларини амалда синаб кўриш учун ҳам ўзига хос ижодий лаборатория вазифасини бажарди ва бир бутун илмий-амалий жараёнда матнлар ва ижро даражаси такомиллашиб борди. Натижада мақом йуллари кайтадан нотага олиниб, “Шашмақом” номи билан олти китоб холига келтирилди (180). “Шашмақом” китобларидаги матнларга мос ижролар пайдо бўлди ва улар йигирмата пластинкадан иборат аудио ёзувлар тарзида чоп этилди. Ю.Ражабий ишлари ўзининг кенг кулами туфайли Шашмақом тараққиётининг маълум даврини белгиловчи муҳим тарихий хужжатга айланди (181). Ю.Ражабийдан кейин мақом ансамблига турли санъаткорлар бошчилик қилди. Дастлабки ворис - узок йиллар давомида Ю.Ражабий ёнида мусика раҳбари вазифасида турган Фахриддин Содиков бўлди. Ундан кейин ансамбли Ю.Ражабий мактабида вояга етган хофиз Ориф Алимахсумов бошқарди. Сўнгра консерваторияда таълим олган созандаларнинг янги авлод вакиллари: Шавкат Мирзаев (Мухаммедов), Абдухошим Исмоилов, Исроилжон Вахобов ва яна Абдухошим Исмоилов

рахбарлигида Ю.Ражабий номидаги мақом ансамбли фаолият кўрсатиб келмокда.

?

НАЗОРАТ УЧУН САВОЛ ВА ТОПШИРИҚЛАР

1. Халқ чолғу асбобларининг такомиллашув жараёни қайси даврларни ўз ичига олади
2. Қонун муסיқа чолғуси.
3. Уд муסיқа чолғуси.
4. Танбур ва сато муסיқа чолғуси.
5. Дутор муסיқа чолғуси.
6. Най муסיқа чолғуси.
7. Ёижжак муסיқа чолғуси ҳақида турли манъбаларда қандай маълумотлар берилган.
8. Қандай рубоб турлари бор
9. Рубоб муסיқа чолғусини моҳир ижрочилари
10. Дойра муסיқа чолғуси бутун Шарқ халқларида қандай номлар билан аталади.
11. Машҳур дойрачилар Уста Олим Комилов, Қаҳрамон Дадаев, Талат Сайфиддинов

Адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги қонуни. Т.1997
2. Кадрлар тайёрлаш миллий дастури. Т.1997
3. Каримов И.А. Баркамол авлод орзуси . Т.: Шарқ 1998 й-182 б.
4. Каримов И.А. Мамлакатимизни модернизация қилиш ва кучли
5. фуқаролик жамияти барпо этиш-устувор мақсадимиздир. Т.: Ўзбекистон овози 28.01.2010 й 1-3 бетлар.
6. Алимов Ф. Ўзбек халқ чолғу оркестри. Тошкент, «Муסיқа», 2004.
7. Дадамухамедов А. Рубоб прима дарслиги. Тошкент, 2004.
8. Эргашев Ғ. Афғон рубоби дарслиги. Тошкент, 2004.
9. Нурматов Х. Қашқар рубоби. Тошкент, 2003.
10. Тоиров М., Петросянц А. Муסיқа асбоблари - «Най». Тошкент, 2002.
11. Одилов А., Лутфуллаев А. Муסיқа асбоблари – «Чанг». Тошкент, 2002
12. Қосимов Р. Муסיқа асбоблари – «Уд». Тошкент, 2002.
13. Қосимов Р. Анъанавий танбур ижрочилиги. Тошкент, 2002.
14. Икромов И. Дойра дарслиги. Тошкент, 1997.
15. Тошмухамедов М. Ёижжак дарслиги. Тошкент, 1996.

16. Петросянц А. Инструментоведение «Узбекские народные инструменты». Т., «Изд. им. Г.Гуляма». 1990.
17. Ю.Ражабий. «Ўзбек халқ мусиқаси I, II, III, IV, V». – Т., 1958.
18. Турли муаллифлар. Нота адабиётлари. 1956-2008.
19. Раззоқова М.Қ. Академик хонандалик асосларига кириш. – Тошкент: 2014, Шарқ. – Б. 200.
20. Д.Амануллаева. «Эстрада хонандалиги». Магистрлар учун дарслик (қўлёзма). – Т., 2014.
21. Д.Амануллаева. Вокализлар (қўлёзма). – Т., 2014.
22. А.Мансуров. “Муסיқа санъати (турлари бўйича)” йўналиши “Муסיқа санъатида замонавий тенденциялар” модули. Тошкент. 2016 й.

4-мавзу: Ўзбек мусиқа мероси қатламлари, оғзаки анъанадаги касбий мусиқа, дostonчилик ижодиёти, фольклор ва мақом санъати, уларнинг қадимий тарихи ва фалсафий илдизлари.

Режа:

1. Ўзбек халқ мусиқаси
2. Оғзаки анъанадаги касбий мусиқа
3. Дostonчилик ижодиёти
4. Фольклор ва мақом санъати, уларнинг қадимий тарихи ва фалсафий илдизлари

Таянч иборалар: кўшиқ, терма, ялла, лапар, ашула, катта ашула, дoston, мақом, оғзаки анъана, қадимги мусиқа, фалсафа, куй-кўшиқ.

1. Ўзбек халқ мусиқаси

Муסיқашунос олимлар ўзбек халқ мусиқа ижоди намуналарини ижтимоий ҳаётда тутган ўрни ва бажараётган вазифаларига кўра қуйидаги икки асосий гуруҳга тасниф этадилар:

а) Ижро этилиши маълум шароит ва вазиятлар билан шартланган куй-кўшиқлар (оилавий, мавсумий, меҳнат);

б) Исталган “вазият” ёки эркин мавзули куй – кўшиқлар (кўшиқ, терма, лапар, ялла) (2.43; 2.49; 2.51; 2.54).

Бунда биринчи гуруҳ мазмунини меҳнат жараёнига боғлиқ айтимлар, оилавий маросим, мавсумий маросим ва меҳнат кўшиқлари ташкил этса, иккинчи гуруҳ таркиби ўз ичига кўшиқ, терма, лапар, ялла, ашула каби айтимларни олади.

Шундай қилиб, ўзбек халқ кўшиқчилиги ижодиёти маҳсулини илмий жиҳатдан тизимлаштириш масаласида муסיқашунос олимларимиз

томонидан ишлаб чиқилган ушбу таснифот пойдевор асос сифатида эътироф этилади. Шунга мувофиқ тадқиқ қилинаётган кўшиқлар икки йирик бўлимга ажратилиб, улардан бири “маълум вазият билан шартланган кўшиқлар (ёки қисқароқ қилиб “маълум вазият айтимлари”), иккинчиси эса “турли мавзули кўшиқлар” каби ибораларда тасниф этилади.

Таснифимиздан жой олган ҳар бир айтим намунасида жамият тараққиётининг маълум босқичига хос ижтимоий ҳаёт, урф – одат, анъана, маънавий қараш ва кадриятлар ўта бадиий акс этган. Демак-ки, халқ кўшиқларида муайян муҳит инъикосини, турлича вазият ва шароитларга бевосита ёки билвосита боғлиқлигини кўрамиз. Бу каби ҳолатларни атрофлича англаш мақсадида таснифимизда қайд этилган ҳар иккала бўлимни алоҳида–алоҳида тасниф этиш мақсадга мувофиқдир. Халқ кўшиқлари кўпқатламли, пурмаъно, сержило, оҳанграбодир.

Маълум вазият айтимлари:

Оилавий маросим айтимлари - “Алла”, “Ёр-ёр”, “Ўлан”, “Келин салом”, “Тўйлар муборак”, “Бешик тўйи”, “Мучал тўйи”, “Тўйлар муборак”, “Тўйдир бугун ёр – ёр”, “Тўй бугун”, “Мучал тўйинг муборак”, “Бешик тўйинг муборат”, “Омонлиқ – эсонлик”, “Исирик”, “Хуш келибсиз болажон”, “Бешик боғи”, “Элимда тўйлар бўлсин”, “Келин нидоси”, “Ўйнанг момо ўйнанг”, “Йўқлов”, “Йиғи”, “Садр”, “Айрилиқ”, “Мотам”.

Меҳнат кўшиқлари - соғим кўшиқлари (“Чирей-чирей”, “Тўрай-тўрай”, “Хўш-хўш”), “Арпа буғдой пишибди”, “Ёзи”, “Обло барака”, “Оқ шоли кўк шоли”, “Хўп майда”, “Майда – майда”, “Гуппи”, “Тоба тошим”, “Шох мойлар”, “Дон септи”, “Ҳаввор”, “Арпа буғдой пишибди-я оғажон”, “Ўроқчилар кўшиғи”, “Отбоқар кўшиғи”, “Урчуғим”, “Ошпаз кўшиғи”, “Аранжи”, “Ўрмак қурдим”, “Ўрмак”, “Кигизим”, “Темир бобом ўтовӣ”, “Кигизим”, “Қамиш кўлим кесмасин”, “Ёрим тўни”, “Жун тарокни тарайман”, “Дўппи”, “Белбоғ”, “Тегирмон”

Мавсумий кўшиқлар - “Жарчилар кўшиғи”, “Наврўз”, “Наврўз экан”, “Ҳой бобо”, “Лолажон”, “Лолачага ишим бор”, “Лолай сайли”, “Сумалак”, “Ўйна лола”, “Дўст бўламиз лолача”, “Бойчечак чиқибди”, “Бойчечак”, “Турна келди”, “Муборакбод”, “Йил боши”, “Ҳамал”, “Ҳалинчак”, “Лайлак келди ёз бўлди”.

Диний айтимлар - “Рамазон” “Оллоёрхонлик”, “Яссавийхонлик”, “Фолбин айтимлари”, “Дарвешона айтими”, “Дуохонлик”. Уларни тўлиқ тасаввур этишда авваламбор илмий тасниф услублари муҳим аҳамият касб этади.

Оилавий маросим кўшиқлари кўп асрлар давомида шаклланиб, турли даврда яшаб келган маҳаллий аҳоли руҳиятидан озикланган ҳолда бизгача етиб келган. Маҳаллий халқнинг маданий турмушида муҳим аҳамиятга эга ижтимоий ва табиий ҳодисалар ўзига хос урф ҳамда турли маросим шаклида нишонланиб келинаётганлиги мутахассислар томонидан қайд этилган (2.14; 2.38; 2.43; 2.48).

Шу ўринда энг аввало маросим атамаси ҳақида икки оғиз сўз. Мазкур атама аслида араб тилидаги “марсум” сўздан истемолга кириб келган бўлиб, “чизилган”, “расм қилинган”, “одат бўлган” деган маъноларни англатади (2.66). “Маросим” сўзи, шунингдек, жамоатчилик иштирокида ўтказиладиган катта тадбир маъносини ҳам билдиради.

Маросим қўшиқларининг келиб чиқиши, маҳаллий хусусиятлари, ижро шакли, мақсади ва вазифалари алоҳида алоҳида тадбирларга боғлиқдир. Ана шундай тадбирларнинг аксарияти кўп ҳолларда оилавий шароитда нишонланган. Шунинг учун ҳам улар “оилавий маросим”лар деб аталади (2,14; 2,43; 2.48). Оилавий маросимларнинг энг зарур вазифалари қаторида авлодларни миллий қадрият, анъана ва кўркем одатлар асосида тарбиялашни қайд этиш мумкин. Бу ҳол ўз навбатида, мазкур вазият қўшиқларини ижро шаклига кўра қатор тур ва туркумларга ажратишни тақозо этади. Шунга кўра инсон умри давомида унга ҳамроҳлик қилиб келувчи оилавий маросимларни шартли равишда етти турга ажратиш мумкин. Оилавий маросимларнинг юқори савияда ўтишида, албатта, уларда анъанавий ўрин тутган куй ва қўшиқларнинг аҳамияти бениҳоя каттадир. Хоҳ у тўй маросими, хоҳ мотам маросими бўлсин – унда маълум кўринишлардаги оҳанг (айтим) ифода этилиши анъана тусини олган.

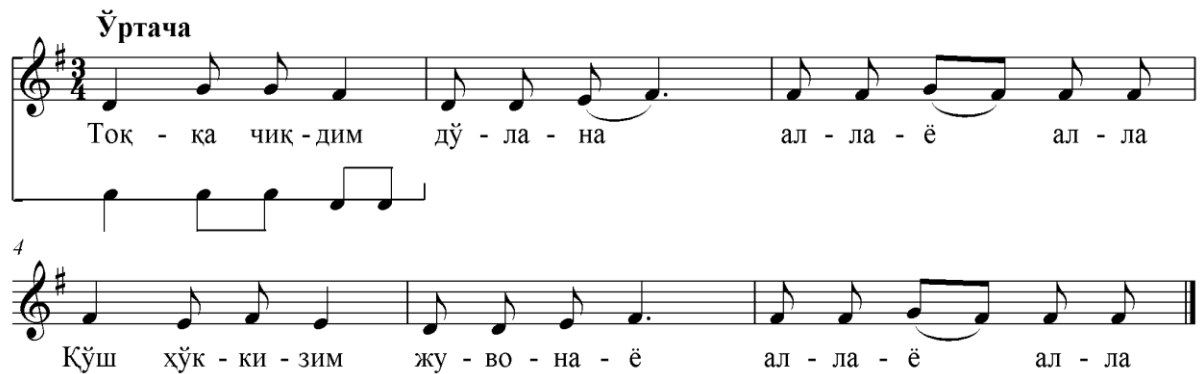
Алла²⁴. Янги – инсон чақалоқ туғилиши билан ислом шариатида кўра, етти кун ичида унга исм қўйилиб, қулоғига “Азон” айтилади. Чақалоқ шу зайл ҳам муסיқий товушни илк бор эшитади. Исми билан чақирилганда (мурожаатга) имо – ҳаракатлар билан товуш таралаётган томонга қарай бошлайди. Чилла ((кичик (йигирма) ва катта (йигирма))си қирқ кун ўтгач, у турли товушлар (гоҳида майин, гоҳида кескин)ни сеза бошлайди. Аммо, унинг табиий вақт мезонлари она сийнасида озукланиб, онанинг ҳис – ҳаяжон хусусиятлари болага ўта бошлайди. Бола безовталанса, албатта, она уни овитиш учун майин овозда “Алла” айтади. Баъзан, она ўзида устувор ҳис – туйғуни бостириш учун “Алла”ни куйлайди. Бунда овоз юриш диапозони кварта – квинта оралиғида бўлади. Вилоятлар бўйлаб олиб борилган муסיқий фольклор экспедиция жараёнида “Алла”ларнинг турли хил ижролари қайд қилинди. Шундай қилиб аллалар оилада чақалоқни бешик ёки беланчада ухлатиш вазиятида айтилади. Алла айтувчи она, буви, хола, амма ёки опа алла орқали ўзининг ички ҳис туйғуларини ҳам баён қилади, баъзан, соғинч изтиробларини ифода этади. Шу боис уларнинг аллаларини шеърий мазмунида соғинч, қўмсаш, хотирлаш каби мавзуларга ҳам ўрин берилади. Бу хусусиятлар алла айтимларининг маҳзун куй-оҳанглирида ҳам ўзини намоён қилади. Зеро бунда аёллар фольклорининг ўрни катта. Тарихий манбалардан маълумки, бу ҳудуд аёллари паранжи ўрнига чакмон ёпинган. Бу эса бола тарбиясига ижобий таъсир кўрсатиб, уни бешикка белашдан тортиб, вояга етишда муҳим аҳамиятга эга бўлган.

²⁴ “Алла”га доир куйидаги адабиётларга қаранг

Она мурғак чақалокқа ўзининг бор ҳис-туйғуларини “Алла” оҳанги орқали сингдирган. “Алла”лар боланинг руҳий юксалишига катта ёрдам берган.

АЛЛА

Ўргача

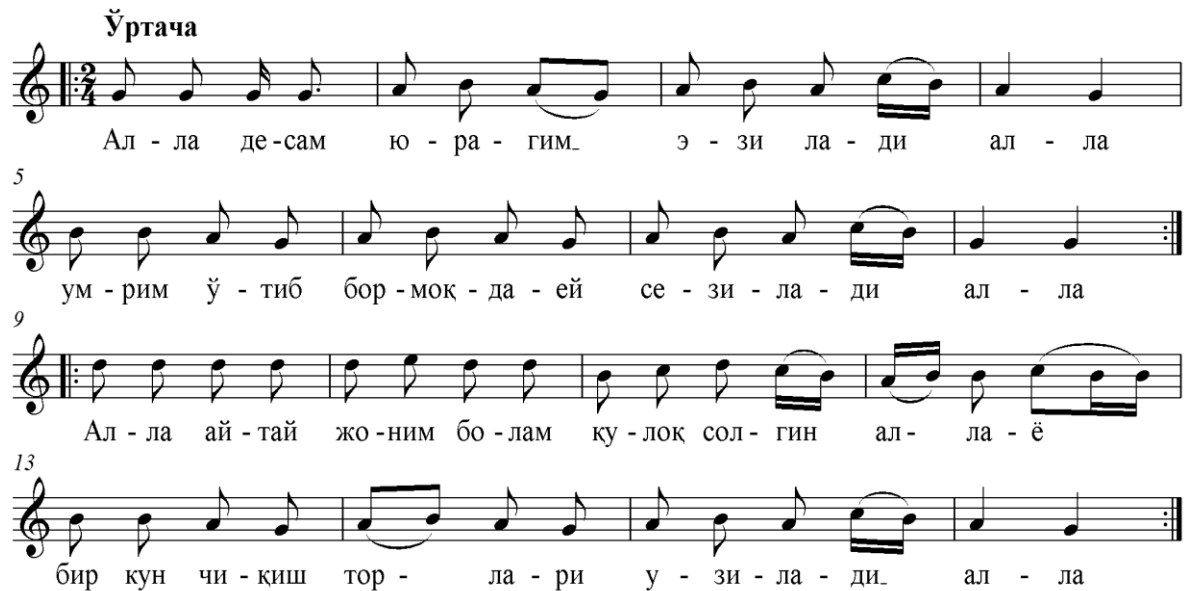

Тоқ - ка чик - дим дў - ла - на ал - ла - ё ал - ла

Кўш хўк - ки - зим жу - во - на - ё ал - ла - ё ал - ла

АЛЛА

Ўргача

Ал - ла де - сам ю - ра - гим э - зи ла - ди ал - ла

ум - рим ў - тиб бор - моқ - да - ей се - зи - ла - ди ал - ла

Ал - ла ай - тай жо - ним бо - лам ку - лоқ сол - гин ал - ла - ё

бир кун чи - қиш тор - ла - ри у - зи - ла - ди ал - ла

Шу билан бирга ўзбек фольклорида эрлар алласи ҳам учрайди. Маълумки, қадимда Ўзбекистон аҳолисининг кўчманчи тарзда яшаганлиги, уларнинг турмуш ҳаётини баъзи шароитларга мослашишига сабаб бўлган. Чунончи, аёллар бешикдаги чақалокни эрларига қолдириб, кўшни овулга меҳмон ёки гурунг (суҳбат) қилишга чиқишган. Улар узоқ қолиши боис, бешикдаги чақалокни овутиш учун эрлар томонидан “Эркаклар алла”си алла айтилади.

АЛЛА (эркаклар алласи)

Ўртача

Чик - қан жо - йим чу - йин - чи мин - ган о - тим ў - йин - чи

Ўзбек ки - зи ул туғ - са чи - ро - қи дўппи сў - йинчи Ал - ла - я бо - лам о - пайин

ус - тин га кўр па ё - па - йин бир э - нангбор дар - ба дар қай - си уй - дан то - пайин

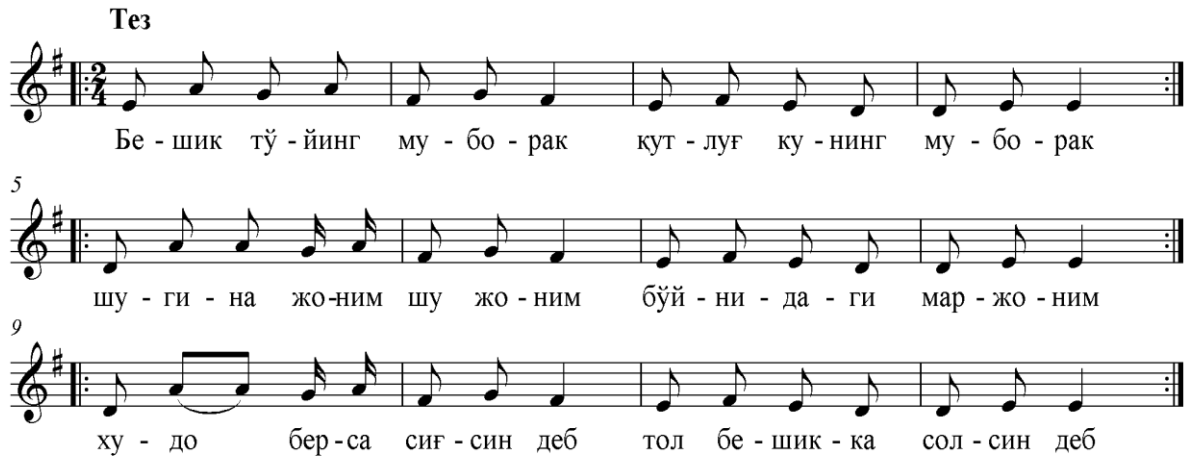
Бешик тўйи. Азал – азалдан куда – анда ришталари фарзанд кўриш билан мустаҳкамланган. Янги меҳмон туғилиши билан янги бахт, янги орзу – умидлар қурилиб, элу – улус, қавму – қариндошлар ҳамжихатлигида кенг байрамона кайфиятда, тантана қилиниб, тўй маросими тарзида ўтказилган. Бу тантана одатда хонадон соҳибларининг ўзаро келишувларига мувофиқ чақалокнинг кичик ёки катта чилласи чиққач ўтказилади. Бу маросим ўзининг характер хусусиятига кўра, “Бешик тўйи” маросими деб аталади. Республкамизнинг жанубий худудлари (Сурхондарё, Қшқадарё)да “Бешик тўйи маросими”ни ўтказиш ҳафтанинг чоршанба ёки жума куни танланади ва маросимнинг биринчи босқичи танланган куннинг тонг саҳаридан то куёш чиққунга қадар она боласи билан уч – тўрт ёши улуғ кишилар ҳамроҳлигида муқаддас қадам жолар (бузрук, мозор)га зиёратга олиб борилади. Мазкур ташрифнинг асл моҳияти у ерда ётган ўтмишдош ҳазрат авлиё, аллома-и фузало ҳамда “Ҳазрати Ҳизр кўрган” деб эътироф этилганларга ушбу чақалокнинг ҳар қандай фалокат, мусибат, кулфат, офат, бемаҳал ўлимдан сақлаш мақсадида “боши”ни аташдир. Иккинчи босқичда эса, хонадонга қайтилгач, чақалокни бешикка сола туриб: “Эгаси келди! Ҳой инсу жинслар, бешикдан чиқинглар-ууув! Бу жой сизларники эмас, Балки бу жой (чақалокнинг исмини айтиб), фалончиникидир! дея, шеърий ифода билан хурсандчиликда ҳайқирилади. Бешикка белаш мобайнида “Бешик тўйинг муборак”, “Хуш келибсиз болажон”, “Меҳмондирмиз”, “Бешик боғи” кўшиқлари иштирокчилар томонидан оммавий тарзда ижро этилиб, ўйин – кулги қилинган. Бу каби кўшиқларнинг овоз ҳажми одатда кварта – квинта доирасида бўлади.

Муסיқий фольклор экспедицияси даврида “Бешик тўйи” маросими жараёнида ижро этиладиган, вилоятнинг бошқа худудларида кам учрайдиган “Бешик тўйинг муборак” номли кўшиқни Таллимарон жамоа хўжалигида бир гуруҳ турли ёшдаги аёллар ижросида тингладик. Эшмирзаев Очил бобонинг неварасини бешик тўйи муносабати билан ўтказилган маросимда қишлоқ аёллари билан кўп болали, фарзандлари

халқнинг ҳурматига сазовор бўлган аёллар ҳам таклиф қилинди. Чақалокни бешикка солиш жараёнида кайвони аёллар маҳаллий халқнинг урф-одатига айланиб қолган ирим-сиримлар билан бир қаторда қўшиқлар куйлаб ўйин-кулги қилишди. Сўнгра “Бешик тўйинг муборак” кўшиғи ижро этдилар.

БЕШИК ТЎЙИНГ МУБОРАК

Тез

Бе - шик тў - йинг му - бо - рак кут - луғ ку - нинг му - бо - рак

5 шу - ги - на жо - ним шу жо - ним бўй - ни - да - ги мар - жо - ним

9 ху - до бер - са сиғ - син деб тол бе - шик - ка сол - син деб

Бола бешикка солиниб белангандан кейин аёллар кичкина давра қуриб бир-бирларини ўйинга тортди. Қўшиқ асосан айтишув шаклида давом этиб, иштирокчилар нақоратга жўр бўлиб туришди. Ижро давомида дойрада усули жўр бўлди. Азалдан момолар Республикамиз ҳудудларида ҳар хил маросимлар, байрамлар ва халқ тантаналарининг қизиқарли ўтишида асосий “файз киритувчи”лар ҳисобланганлар. Бу эса уларнинг куй-қўшиқларида ҳам ўз аксини топган. Жумладан, “Ўйнанг, момо, ўйнанг” кўшиғи шўх ва ўйинбоб, айтишув шаклида ижро этилган. Нақоратида барча иштирокчилар жўр бўлади (Н-21).

Суннат тўйи халқ орасида “хатна тўйи”, “боланинг қўлини ҳалоллаш”, айрим ҳудудларда “жангала тўй” каби иборалар билан юритилса-да ва у тонг саҳардан жарчилар чақирғи билан бошланади. Жарчилар қадимдан от миниб, айрим жойларда тўй болани бирга олиб, ўз чақирқларида “Хў – фалончиникига суннат тўйига-ё” деб халқни “хабарлаганлар”. Айрим ҳолларда тўй эгасининг топшириғига кўра, 3–4 овоздор эркаклар танланиб, уларнинг ҳар бирига қишлоқлар бўлиб берилган. Баъзан эса, жарчига тўй болани бирга олиб юриш топширилган. Тўйга таклиф этилганлар ўз навбатида жарчиларга турли совға – саломлар улашишган. Улар тўй болани қутловчи тўёнларни тўй бошига топширганлар. Одатга кўра тўй болалар 3–12 ёшигача даврда суннат қилинган. Суннат тўйи маросими маълум белгиланган вақтда икки босқичда ўтказилган. Биринчи босқичда бахшилар эрта тонгдан давра қуриб, чорлов сифатида “Нима айтай”, “Фалончиникига тўйга келдим”, “Достоним бор мени”, “Хур Ватан сеники”, “Бу кўхна дунё”, “Меҳмондирмиз” каби насихатомуз термалар ижросидан сўнг, “Алпомиш” ва “Гўрўғли” туркум

достонларидан парчаларни улаб куйлашган. Шу зайлда барча ёру жўралар, қариндош – уруғ ва кўни – кўшнилари иштирокида катта базм уюштирилиб, “Тўйлар муборак”, “Тўйдир бугун ёр – ёр”, “Ҳай ёр – ёр айланай”, “Яқу – яқу, яқу – я”, “Ковушим” каби халқ кўшиқлари куйланган. Тўй эгасининг ниятига биноан (тўй учун йиғиб кўйилган (асраган) бисотидан шароитига қараб) “Кўпқари - улоқ”, “Кураш” каби ҳам мусобақалари уюштирилган. Унда номдор чавандозлар, кураги ерга тегмаган полвонлар ўзаро куч синашиб, маҳорат кўрсатганлар. Ғолибларга соврин сифатида от, туя, кўчқор кўй ва бошқа қимматбаҳо мукофотлар топширилган. Мусобақага йиғилганларни хушнуд этиш учун бахши шоирлар терма – достонларни ижро этиб турганлар.

Суннат тўйининг иккинчи босқичи халқнинг дуосини олган, кўли енгил, касбдор устанинг “болани кўлини ҳалоллаш” маросими ўтказилиши билан бошланган. Бу маросим эрта тонгдан “пешин” вақтигача мувофиқ ҳисобланиб, бола суннат қилинган. Маросим тугагач, тўй болага ота–она ва яқинларидан турли совғалар улашилган. Шу тариқа “суннат тўйи” оилвий маросим сифатида кенг жамоатчилик иштирокида нишонланган.

Мучал тўйи. Буюк аллома Абу Райҳон Бериунининг “Қонуни Масъудий” асарида мучал ҳақида шундай дейилган: “Шарқ аҳли – хитойликлар, турклар ўз йилларини 12 дан иборат давр тарзида тузадилар ва уларни ҳайвонлар номи билан атайдилар ҳамда маълум тартибда жойлаштирадилар. Ҳар бир йил маълум бир ҳайвон номи билан аталади. Инсон туғилган йили қайси вақтга тўғри келса, шу йилги ном билан мучали номланади”²⁵ Маълумки, аждодларимиз қадимдан 12 ҳайвон номи билан (сичқон, сигир, йўлбарс, куён, балиқ, илон, от, кўй, маймун, товуқ, ит, тўнғиз) аталган йиллар ҳисобини бир мучал деб, ушбу санага етган болаларга бағишлаб, мучал тўйи маросимини ўтказганлар. Мана шу йилларнинг бирида туғилган болага ўша йилнинг номи берилиб, у болага қайси мучал йилида туғилганлиги маълум қилинган. Ҳар бир мучал 12 йилда бир маротаба айланиб келади. Қадимги даврларда 13 ёшга кирган болани балоғат ёшига етган деб ҳисоблаб, катталар қаторига кўшганлар ва уларга оила қуришга руҳсат этилган. Бу маросим эса халқ орасида катта шодиёна, тантана ҳисобланиб, тўйдек базм сифатида нишонланган. Республикаимизнинг баъзи ҳудудларида мучал тўйи маросими икки босқичда ўтказилади. Аждодларимиз чоршанба ва жума кунларини муқаддас билганлари боис танланган кунда мучал ёшига кирган болани авлиё ва шайхларнинг мазори бузрукларига зиёрат учун олиб бориб, сўнгида Худо йўлига соғлом ҳайвон (кўй, эчки)ни қурбонлик қилишган. Ўша боланинг бошига атаб чироқлар ёқиб, азиз-авлиёларнинг руҳларига “Хатми Қуръон” тушуришган. Айрим, жумладан, Бойсун туманида “тўй бола”га миллий урф-одатлар, анъана ва қадриятларга содиқлик руҳиятини

²⁵ “Барҳаёт анъаналар” Саодатхон Йўлдошева, Тошкент 1999 йил, 4 бет.

шакллантириш учун зиёратгоҳ жойлар (мозор)га олиб бориб, ўтганлар ҳақларига Куръон тиловат қилинган. Бу ҳолат мучал тўйи маросимининг асосий биринчи босқичи бўлиб, унинг иккинчи босқичи оилада ўтказилган. Мучал тўйида хонадонга яқинлар, қўни-қўшнилар ва мучал тўйи ёшига етган боланинг тенгқурлари таклиф қилинган. Қўйлар сўйилиб турли таомлар дастурхонга тортиқ қилинган. Таом таннавулидан сўнг маросим иштирокчилари базм сабабчисини даврага тортиб мучал ҳайвонлари номи билан боғлиқ “Мучал тўйинг муборак” номли кўшиқни ижро этган.

МУЧАЛ ТЎЙИНГ ҚУТЛУҒ БЎЛСИН

Ўргача

Му - чал тў - йинг қут - луғ бўл - син ўн уч ё - шинг қут - луғ бўл - син

5 сич - кон - дай эп - чил бўл - гин бо - лам сич - кон - дай кўр - коқ бўл - ма - гин.

Мучал ҳайвонларининг ижобий томони нишонланаётган тўй болага нисбат қилиб куйланса, салбий томонлари қораланиб ўтилган. Кўшиқнинг куй оҳанги кичик тузилмадан иборат бўлиб, турли ёшдаги аёл ва эркаклар томонидан айтишув шаклида ижро этилади. Мазкур маросимда турли ҳайвонлар номидан тўйболага нисбат берилиб ҳар-хил айтимлар тўқилган. “Тўй бугун”, “Мучал тўйинг муборак”, “Омонлик - эсонлик”, “Исирик”, “Қорақош”, “Ўсмаларинг” кабилар шулар жумласидандир. Мазкур маросимнинг азалдан авайлаб асраб келиниши айни миллий қадриятларимизнинг боқийлигидан далолатдир. Мучал тўйи оилавий маросим туркумига хос тадбирдир.

Қиз кўриш маросими. Республикаимизнинг тоғли ҳудудларида қадимдан (ҳозирги вақтда ҳам) аҳоли кўчманчи тарзда яшаб келади. Қадимдан балоғат ёшига етган ўсмир йигитни уйлантириш учун албатта кўшни овул ва қишлоқларга келин танлаш учун овуллараро “қиз кўриш” маросимини ўтказган. “Фалончи кишининг бўйи етган қизи бор” деб эшитган момолар қизи бор уйга илгарироқ “хабарчи” юбориб, қиз кўришга борганлар. Бу ҳақда қиз (бўлғуси келин)га хабар берилмаган. Қиз меҳмон кутиш билан банд бўлишига қармай, ташриф буюрган момолар унга жуда яқиндан муносабатда бўлиб, турли уй юмушларини бажартириб синовдан ўтказганлар. Момолар бўлғуси келиндан кўнгли тўлгач, ҳар икки томон розилигидан сўнг “Оҳува” ва бошқа кўшиқлар куйланиб, хурсандчилик қилинган. Маросим қиз кўриш номи билан аталган. Ҳозирги кунда ушбу одат замонавийлашиш тусига кирган. “Оҳува” кўшиғи фақат қиз кўриш маросими мувафақиятли якун топганда куйланади (Н-46, Н-150).

О ҳува

Халгинчак учган о ҳу-ва ар - ча - миз - да о ҳу - ва

То кўриш гун - ча о ҳу - ва хуш денгиз - ла - р о ҳу - ва.

О ҳува

Ў-ра-лите-па ўй-рил-ди-ей о ҳу-вақўл-лар-гахи-на қў-йил-ди-ей о ҳу-ва Эт-ган э-линг

сар-кар-да-ей о ҳу-ва дар банд га бо - риб су - йил ди-ей о ҳу-ва О ҳу - ва,

о ҳу - ва о ҳу-ва - ей дар банд га бо - риб су - йил - ди-ей о - ҳу - ва.

Никоҳ тўйи кўшиқлари. Бўйи етган қизи бор ҳар бир хонадонга совчи бўлиб борувчилар албатта “Совчи кўшиғини” билиши шарт бўлган. Совчи хонадонга кўшиқни айтиб кирган. Хонадон соҳиблари қариндош-уруғлари билан маслаҳатлашиб, тўйга розилик бергач “нон синдириш” маросими ўтказилган ва шу куни куёвга кунда (ғўла, дарахт танаси) ёрдириб синаб кўрилган. Мана шу жараёнда “Ўтин ёриш” кўшиғи куйланган. Унаштирувдан сўнг “Қиз кийит”, “Безак илиги”, “Куёв кийит” маросимлари ўтказилган. “Қиз кийит” маросимида шу ном билан боғлиқ кўшиқ бўлиб, куёв томон қизга “себ” (ҳар хил кийим сарполар) юборган. Бу кўшиқ янгалар томонидан ижро этилган. Улар куёв юборган сарполарни кўздан кечирганлар. “Безак илиги” маросимида ҳам шу ном билан боғлиқ кўшиқ бўлиб ўзига хос ирм-сирмлар асосида ўтказилган. Бунда қизнинг тиккан (чеварлиги) ва тўқиган (ҳунармандликка оид гилам, дўппи, тилла қош ва бошқа) нарсалари намоиш қилинган. “Куёв кийит” маросими ҳам ўзига хос кўринишга эга бўлиб, унда асосан куёвни кийинтириш жараёни акс этади. Куёв жўралари томонидан турли кўшиқлар ижро этилган. Никоҳ куни куёв келиннинг уйида келин билан учраштирилади. Шундан сўнг “Ойна кўрсатиш” маросими амалга оширилади. Бунда келин ва куёв биргаликда ойнага қарайди. Келин куёвнинг уйига кузатилиш жараёнида “Ўлан”

кўшиғи, куёвнинг уйида эса шўх “Ёр-ёр”лар ижро этилади (Н-6, Н-7, Н-9, Н-11, Н-22, Н-33, Н-48, Н-49).

Бу маросимда мавзуга бевосита ва билвосита боғлиқ кўшиқлар ижро этилади. Оиланинг энг катта шодиёнаси ҳисобланган мазкур тўй ҳар бир вилоятда ўзига хос шаклда ўтказилади. Чунончи, куёв томонидан тайинланган куёв жўралари билан оиланинг яқин қариндош – уруғларидан иборат кичик гуруҳ келинни тушириб келиш мақсадида белгиланган вақтда келиннинг уйига ташриф буюради. Манзилга етгач келин хонадонидида созандалар жўрлигида “Ёр – ёр” кўшиқлари ижро этилиб ўйин кулги килинади. Мезбонлар буғдой унини куёвга ҳамроҳ бўлиб келганларнинг кафтига ирим сифатида сепеди. Бу маросим тугагач, куёв жўралари ва унинг яқин қариндошлари учун махсус дастурхон тузалган хоналарга киритиб, уларни келин янгалари “етти товоқ”, “тўққиз товоқ”, Тошкент-Фарғона маҳаллий услубида “тўққиз тоғора”, “қирқ тоғора” деб аталган аслида етти хил, кейинчалик “аҳоли орасида ким ўзар”га берилиб турли хил таом билан меҳмон қилади. Шу вақтда келин дугоналари уни кийинтириб, кузатишга ҳозирлайдилар. Тўйхонадан келин - куёв чиқиб кетиш арафасида “Ўлан” айтими, куёвнинг хонадонига бориб етганда “Ёр – ёр” кўшиқлари ижро этилади. Келин янги хонадонга кириб боргандан сўнг катта базм уюштирилиб, унда “Элимда тўйлар бўлсин”, “Охува”, “Ёр-ёр”, “Қиз қочди”, “Ёр жамоли”. “Ойна кўрсатиш”, “Чиройлик”, “Қизгина”, “Айрилиқ”, “Жудолик”, “Янгажон”, “Ёрим тўни”, “Кампир топайми дадажон”, “Ҳай ёр-ёр айланай”, “О зан-зан”, “Ҳо-дўрси”, “Яку – яку, яку - я”, “Келгин ёр ўйнайлик”, “Келин нидоси” ва бошқа шу каби турли кўшиқ ва айтишувлар ижро этилади. Базмнинг эртаси эрталаб куёвнинг яқин қариндошларига келинни таништириш мақсадида “Келин салом” маросимида тўй қилган хонадон соҳиби келин тушурилган куннинг эртаси ўзининг тетиклиги ва ҳали ҳам сўзи ўткирлигини, оила бошлиғи эканлигини исботлаш учун белбоғини ерга ташлаб “Ким олади-я шугинани-я” номли кўшиқни “кулли бўсин” (куллик бўлсин)га келганларни вақтини хушлаш учун ижро этган (2,80; 6,10; 2,61). Удумга кўра кенг даврада кўшиқни ёшукари жўр бўлиб кўйлаб, аввало ёши улуг отахонларга белбоғни олишга имкон берилган. Белбоғни олишда тиззаларни букмай тишлаб олиш шарт бўлган. Ҳозир ҳам “Ким олади-я, шугинани-я” кўшиғи ижро этилмоқда. Бу тантанадан сўнг “Келин салом” маросими аёллар томонидан Оилавий маросим туркумидаги “Никоҳ тўйи” инсон ҳаётидаги энг масъулиятли ва қадрли тадбир сифатида нишонланиши ҳар бир вилоятга хос қадимий анъаналардандир.

Ўтмишда ёш қизларни фақатгина ота-оналарнинг розилиги билан турли ёшдаги ўзлари кўрмаган, билмаган эркакларга турмушга берганлар. Узоқ юртларга келин бўлиб борган қизлар куёв уйидаги муҳит ва шароитга кўника олмаганлар. Пировардида кўп кийинчиликлар кўришган. Бу ҳолатларни “тақдири азал” деб билиб яшаганлар. Ота-онасини кўришни хоҳласалар-да, бироқ, бунинг имкони бўлмаган. Мана шу ҳаётий

таъсирланишларни ўзларининг кўшиқларига солганлар. Таъкидлаб ўтилганидек, ёш келинчаларнинг соғинч изтироблари туширилган айтимлар айтилган (Н-111, Н-134)

Мотам маросими. Инсон ўзи билмаган ҳолда ҳаётнинг турли аччиқ – чучук синовларида яхши ёмон кунларида албатта муסיқага таянади ва нажот топади. Республикамизнинг барча худудларида яшовчи элат – уруғларда марҳум вафоти кунида ёки маросимларида оғир жудоликни, куюнчаклик, ачиниш, маҳаллий аҳоли тили билан айтилганда “йиғламагани ҳам йиғлатиш” учун махсус гўяндачилар таклиф қилинган. Улар турли йиғи – сиғиларни мунгли, мотамомуз шаклда нидои фарёд қилиб, “Мотам”, “Йиғи”, “Садр” айтимларини айтиб йиғлаганлар ва шу тариқ таъзия иштирокчиларини ҳам йиғлатганлар. Бу маросим оилавий тумуш тарзининг белгиланмаган вақтда содир бўлувчи воқеликнинг далилидир. “Мотам”, “Йиғи”, “Садр” айтимларини марҳум қазоси кунидан то бошқа маракалари ўтгунга қадар махсус “айтувчи” аёл ва эркалар томонидан айтилган. Сурхондарё-Қашқадарё маҳаллий услубига хос мотам маросим айтимини муסיқашунос олимлар Фередерик Леотар ва Қурбонниёз Панжиевлар томонидан 1996-2010 йилларда ташкил этилган муסיқий фольклор экспедицияси жараёнида Бойсун тумани Мунчоқ қишлоғида яшовчи Гуландон Раҳимова ижросида магнит тасмасига ёзиб олинган.

Йўқлов

Дафн ва таъзия маросимларида чуқур изтиробий кечинмаларни тасалли сифатида ҳамдардлик рамзларини баъзан турли “марсия”ларни ижод эта оладиган малакали гўяндачилар таклиф этилади. Марҳумни дафн қилиш куни “Садр” маросими ўтказилади. Агар марҳумнинг от улови бўлса, уни шу ховлида давра қурган “Садр”чилар ўртасига чиқаради. От кишнаб, ҳатто йиғлаб, маросим иштирокчиларини чуқур ўй кечинмаларга солади. Оила аъзолари аза тутиб, ҳар турли “Йиғи”, “Айрилиқ” ва “Йўқлов”лар ғамгин кайфиятда айтадилар. Айрим туманларда, хусусан Музработда дафн маросимлари марҳумнинг яқинлари таклиф қилган гўяндачилар иштирокида ўтказилади. Гўяндачилар (ўз ихтиёри билан таъзияхонага келиши удумлигидан ўша хонадонда ҳам эркак ҳам аёл гўяндачилар бўлиши мумкин) марҳумнинг жинси ва ёшига қараб, турли шеърӣ айтимларни йиғи овоз нолишида ижро этадилар. Айтимлар асосан якка овозда навбатма – навбат узатув тарзида айтилган. Ҳар бир мисра охирида маросим қатнашчилари ўзларининг мунгли овозлари билан айтувчиларнинг дардли нолаларига ўз тасдиқловларини изҳор этиб туришлари русумга айланган.

Мавсумий кўшиқлар – воҳа муסיқа ижодиётининг салмоқли қисмини ташкил этади. Инсониятнинг кўп асрлик умри давомида йил фаслларининг тутган ўрни бениҳоят каттадир. Фольклоршунос ва муסיқашунос олимларимиз томонидан йилнинг тўрт фаслига хос маросимлар ўтказилганлиги эътироф этилган (2.14; 2.43; 2.102). Бир вақтлар Республикамиздаги тўртта маҳаллий услубига хос тарзда анъана тарзида қиш фаслида “Гап – гаштак”, баҳор фаслида “Наврўз”, “Шохмойлар”, “Суст хотин”, “Дарвеш оши”, ёз фаслида “Чой момо”, куз фаслида “Обло барака”, “Шамол чақириш” каби мавсумий маросимлар ўтказилган (2.43).

“Гап – гаштак” маросими айрим ҳудудларда “гап”, “гаштак”, “гап-гаштак”, “ўтириш”, “тадбир”, “чойхона”, “сомовар” каби турли номлар билан аталиб, бунда қадимдан овулларда, уруғлар орасида эркаклар ва аёллар алоҳида - алоҳида йиғилиб, тансиқ таомлар тайёрлашган, кўнгил хушлик қилиб кўшиқ – айтимлар ижро этишган. Ҳудудларда асосан қиш фаслида гаштак ва ўтиришлар кўплаб ўтказилган. Айрим ҳолларда гаштак ва ўтиришларда турли битимлар, келишувлар ҳал этилган. Қиш мавсумини улуғловчи кўшиқлар асосан узоқ бўйи давом этадиган гап – гаштаклар, гурунг ва йиғинларда авж олади. Ушбу мавсумда “Қорбўрон”, “Қорхат”, “Кўк салла” ва бошқа қатор кўшиқлар ижро этилади.

Баҳор мавсумига хос кўшиқларни киритиш мумкин. Эрта баҳорда дарахтлар ўйғониб, толлар куртак чиқарганда “Толбаргак”, дала гуллари очилганда-“Гул ўйин”, “Оқ теракми-кўк терак” кабиларга эҳтиёж сезилади. “Бойчечак чиқибди”, “Жарчилар кўшиғи”, “Сумалак”, “Наврўз экан”, “Ҳой бобо”, “Лолажон”, “Ҳей лола”, “Лола сайли”, “Ўйна лола”, “Лолачада ишим бор”, “Дўст бўламиз лолача”, “Бойчечак”, “Турна келди”, “Муборакбод” “Йил боши”, “Ҳамал”, “Наврўзи ой келип-ту” “Дарвешона”, “Кўш хайдаш”, “Шох мойлар”, “Ҳайинчак” ва бошқалар шулар жумласидандир. Айниқса, ёмғир ёққанда “ёмғир ёғалоқ” кўшиқлари болалар томонидан ижро этилади. “Наврўз” – воҳада “янги кун” деб номланиб, ниҳоятда кўтаринкилик, шодиёна кун сифатида кенг нишонланади. Аждодларимиз баҳор оғи 21 мартда тун ва куннинг тенглашиши ва шу кундан куннинг узайишини, деҳқонларнинг дала юмушларини бошланиши, бойчечакни илк ниш уриб чиқишини, қишдан эсон – омон чиққанлиги катта байрам сифатида эрта тонгдан жарчилар (кўшиғи) чақириғи билан бошланган. Баҳор фаслининг келинчаги бўлмиш “Наврўз” байрамини нишонлаш учун асосан тоғ ён бағридаги сердарахт ўтлоқ жойлар танланиб, эркаклар, аёллар, болалар учун алоҳида - алоҳида жойлар тайинланган. Жумладан, Балоғат ёшига етган қиз - жувонларга дарахтзор жойлар ажратилиб, у ерда улар учун ҳалинчак (осиқ арғумчоқ)лар тутилган. Қизлар байрамни аъло кайфиятда ўтказиш учун “Ҳалинчак”, “Лола сайли”, “Ўйна лола”, “Лолачага ишим бор” каби қатор мавсумий кўшиқлар, кекса бобо ва момоларни кўнглини хушнуд этиш учун “Муборакбод” кўшиғи куйланган (2.80; 6.10; 2.43).

Ёз мавсумини улуғловчи қўшиқлар ҳам ўзига хослиги билан алоҳида аҳамият касб этади. Ёзнинг иссиқ жазирама кунларида экинларга сув керак. Лалми майдонларга экилган экиндан кўпроқ ҳосил олиш учун ёмғир чақириш мақсадида бутун қишлоқ аҳли биргаликда “Сус-хотин”, “Талаби борон”, “Сув хотин”, “Чала хотин”, “Сўз хотин”, “Суст хотин” каби маросимлар ўтказилади (2.14; 2.15; 2.43; 2.102). Шунингдек, “Ёзи”, “Арпа буғдой пишибди”, “Чой момо”, “Лайлак келди ёз бўлди”, “Дехқон бобо” кабилар ҳам айнан ёз ойлари оммалашади.

“Суст хотин” маросими қадимда икки босқичда амалга оширилган. Жумладан, ўн-ўн беш киши кади (ичи бўш қовоқ)га сув тўлдириб уни узун ғаров билан боғлаган. Кади кўтарган кишилар сув ўтмайдиغان нарсалар билан ёпиниб, ҳар бир хонадонга бориб “Суст хотин” қўшиғи (Н-75, 2.80; 6.10; 2.43)ни айтган. Қўшиқни эшитган хонадон соҳиблари бир челак сув сепаиб, бисотидаги бор нарсалардан уларга совға-салом улашган. Айримлар қўй-эчки берган. Маросимнинг иккинчи қисми суви қуриб қолган сойларда давом эттирилган. Йиғилган хайриялардан жонли қурбонлик қилиниб, катта базм уюштирилган. Дастурхон атрофига таклиф қилинган аҳоли турли таомлар билан сийланган. Сой бўйида бир гуруҳ эркак ва аёллар оқ тошларни бир-бирига уриб, ишқаган, ундан чиққан учқун товушни ёмғир олди момақалдироқ чақмоғи рамзи деб билган. Шундан сўнг “Суст хотин” қўшиғини куйлаб рақсга тушган. 1980 йилларда “Бойсун” фольклор этнографик ансамбли халқимизнинг қадимий қўшиқларини йиғиб, қайта тиклай бошлади. “Суст хотин” маросим қўшиғи ҳам аҳоли орасида сўраб-суриштирилиб қайта тикланиган “саҳнавий” кўринишда ижро этиб, ушбу жараёни қайта тиклашда ўзининг жуда катта хизматларини кўрсатди.

Куз фаслига оид қўшиқларда тўкин-сочинлик, қут-барака, ҳосилнинг сарҳисоби, хирмонга барака тилаш каби мавзулар асосий ўринга кўтарилади. Ҳосилни йиғишда “Ўрим”, охирги шолени ўриб олишда “Обло барака” маросими қўшиқлари куйланса, шолени сомондан ажратиб олишда “Оқ шולי кўк шולי”, “Шамол чақириш” маросимига оид қўшиқлар расм бўлади. Дон сомондан ажратилаётганда “Хўп майда”, “Майда-майда” кабилар урфга айланади.

Хатак қишлоғида ҳам юқоридаги маросим ва анъаналарда бадашлар ижро этилган. Мисол учун, ёз фаслида ўтказиладиган маросимларда “Араз бадаш” чалинади. “Ангом” худди шундай маросимлар жумласига кириб, ёзда қуёш тик туриб зулга чиққанда, энг узоқ кун ва қисқа тун ҳамда ҳарорат юқори даражада кўтарилиб, сувга эҳтиёж кўпайганда - қуёшга бағишлаб ўтказилган. “Араз бадаш” мана шу “Ангом” маросимида ижро этилган. Бунда ҳам даппчилар икки гуруҳга бўлиниб, қарама-қарши томондан чиқиб келишган. Ёнма-ён бўлганда бир-бирларининг даппларига даппларини қаттиқ уриб, гўёки қуёш ўз жазирамасини аяб сочиб - мурувват кўрсатишини истаб, ўз дапплари билан юзларини пана қилиб, яшириб ўтганлар (бу билан улар қуёшдан норозилигини, у ҳаддан ташқари қиздириб экинларга зарар етказётганлигини ифода этганлар). “Араз бадаш” ҳам икки

қисмдан иборат бўлиб, биринчи қисми кириш, яъни муқаддима ҳисобланади. Кириш қисми $5/8$ ўлчовда икки такт ижро этилгандан сўнг куйнинг асосий қисмига ўтилади. У эса $6/8$ ўлчовда давом эттирилади (Н-153, Н-154, Н-155, Н-156, Н-157).

Меҳнат кўшиқлари – меҳнат машаққатини куй – кўшиқларига солиб куйлаш маҳаллий аҳолининг ўзига хос хусусиятларидан биридир. Азалдан бу халқ оғир меҳнатни енгиб ўтишда руҳий тетиклик ва қувват бағишловчи кўшиқлар тўқиган ва куйлаган. Халқ кўшиқчилиги ижодиётида юзага келган меҳнат айтимлари муסיқашуносликда қайд этилган уч турга бўлиниш анъанасига мувофиқ тасниф эилди (2.43):

1. Чорвадорлик кўшиқлари;
2. Дехқончилик кўшиқлари;
3. Ҳунармандлик кўшиқлари.

Чорвадорлик кўшиқлари. Маълумки, Республикаимизнинг кўпгина георафик қиёфаси асосан баланд тоғ, қир - адир ва паст - текисликлардан иборат. Табиий иқлим шароити, муҳити аҳолининг чорвачилик билан машғул бўлишига етарлидир. Шу сабабли ҳам аҳоли чорва билан доимий шуғулланади. Бу эса ўз навбатида мазкур меҳнат тури билан боғлиқ кўшиқларнинг яратилиши ва ижро қилинишига олиб келган. Кўшиқлар бевосита меҳнат мазмун ва моҳиятини ифода этиб, шу меҳнат жараёнининг машаққатларини енгишга хизмат қилади. Мисол учун “Хўш-хўш”, “Тўрай-тўрай”, “Чирей-чирей” кўшиқларини фикримизнинг далили сифатида таҳлил этамиз. “Хўш – хўш” кўшиғи сигир соғиш, суғориш, уни озуклантириш вақтида юпатиш, баъзан ёввош бўлмаган молларни овутиш учун ҳам ижро этилади. Айрим ҳудудларда соғим пайтида ўлган бузоқнинг терисига сомон тикиб, сигирни олдига тирик бузоқ сингари қўйиб “Хўш – хўш” кўшиғи айтилади. Кўшиқ ихчам доирадаги терция оралиғида куйланади (Н-81, Н-85, Н-86, Н-89, Н-108). “Тўрай – тўрай” кўшиғи қўйларни далаларга боқиш, қўйхонага чорлаш, соғиш, қўзисини эмдиришда айтилади. Бу кўшиқ охиста хиргойи хониш қилинади (Н-108). Мисол, “Чирей – чирей” кўшиғи эчкиларни соғиш ҳамда чорлаш вақтида ижро этилсада, унинг яна бир ўзига хослиги эндигина туғилган улоқни она эчки “олмас” бўлиб қолганда ёки она эчки кўзи ёриб, нобуд бўлганда чорвадор бошқа она эчки олдига улоқчани олиб келган ҳиссий оҳангда айтилади. Айтим таъсирида бегона она эчки улоқни ўз боласидек эмизган ҳолатлари кузатилган. Эчкилар йўқолганда эса чўпонлар томонидан тожик тилида “Бузакам” (эчкижон, эчкичам) кўшиғи хорғин кайфиятда хиргойи қилинади. Бу кўшиқ эчкининг дикир – дикир сакраб ўйноқчилиги ва ёқимтойлигини тасвирлаш учун ижод қилинган (Н-101 2,80; 6,10). Вилоятларнинг айрим туманларида чорвадорлар ҳаётдан олинган ва илҳомлантирадиган кўшиқлар ҳам мавжуд. “Отбоқар кўшиғи”, “Чўпон кўшиғи” шулар жумласидандир (Н-6.5; 6,10; 2,43). Шу ўринда чорвога ихтисослашган ҳудуд чанқовузчилари чорвага оид “Туя қайтариш”, “Чўпон куйи”, “Кўзи маъраш”, “Қўй боқиш”, “Эчки сакраш” чанқовуз куй - нағмаларни ижро

этаётганини таъкидлаш жоиз. Шунингдек, аёллар ижросидаги “Гуппи” кўшиғининг муסיқий ритмик таъсирчанлигининг ўзига хослиги диққатимизни тортди (Н-80). Анъанага кўра сигир сути пиширилгандан сўнг маълум ҳароратда усти ёпиб, уйитилади (ивитилади, увитилади). Қатиқ ҳолатига келгач, махсус халталарга солиниб, суви ажратилади ва қуюқлашгач сузмага айланади. “Сузма” маҳаллий аҳоли тилида “чакки” дейилади. Унинг ёғи махсус идиш – гуппи (1) ёрдамида ажратиб олинади. Кўшиқ мана шу жараёнда айтилади. Кўшиқнинг ритми “гуппи пишиш”-ёғни ажратиб олишда фойдаланадиган дастакнинг ҳаракат (гўё поршен ишлаш услуби) тезлигидан олинган.

Дехқончилик меҳнати туркумига кирувчи кўшиқлар меҳнат жараёнида шаклланган айтимларнинг каттагина қисмини ташкил этади ва умумий номда “Дехқончилик кўшиқлари” деб аталади. Бу туркум айтимлари вилоятнинг деярли барча туманларида учрайди. Ер ҳайдаш мавсуми “Шох мойлар” маросими билан бошланади. Дехқончиликнинг ушбу маросими ниҳоятда қувноқ ва кўтаринкилик руҳда ўтказилган. Ҳозирги кунда бу маросим тўлиқ ўтказилмаса-да, миллий муסיқий кадрият сифатида айрим юрт тантаналари шарафига бағишланган тадбирларда “Шох мойлар” (кўшчи) кўшиғи ижро этилиб келинмоқда. Маросим баҳорги илк деҳқончилик кўш ҳайдаш жараёнига бағишлаб ўтказилган. Унда аҳоли далада тўпланиб, турли рангли либос ёки тасмали попуқлар билан безатилган кўшга катта ҳўкизни олиб чиқиб кўшган. Ўтган йилги охириги боғлам буғдойдан ун қилиб, нон пиширган ҳамда уни иштирокчиларга улашган. Сўнгра юртнинг покиза, нуроний, доно бобо – момоларидан икки нафари ёғ солинган икки косани юртнинг нуфузли оқсоқоли кўлига тутганлар. Оқсоқол кўлини ёғга ботириб ҳўкиз шохини мойлаган шу жараёнда “Шох мойлар” кўшиғи айтилган (нота ёзуви), сўнгра энг кекса чол-бобо фотиҳа бериб биринчи эгатни тортишга руҳсат берган. Кўшчи кўшни бошқараётиб “Кўшчи кўшиғи”ни айтган (2.80; 6.10). Кўшга ёрдам бериб борувчилар кўшиққа жўр бўлган. Кўшиқ куйланиш хусусияти кўтаринки кайфият билан далда бериш майлида куйланади. Кўшиқнинг шеърий матни ва ритмик тасвирланиши кўшга кўшилган ҳўкизларнинг бир маромда иш ҳаракат суратини сусайтирмаслигига қаратилган (2.43). Ушбу маросим Сурхондарё, Қашқадарё, Жиззах, Сирдарё, Навоий вилоятларида ёппасига кўш ҳайдаш ишларини бошланишини англатган. Экин ерлари шудгорлангач, “Дон септи” маросими ўтказилган. Маросим анъанасига биноан уни мўл – кўлчилик рамзи сифатида кўп фарзандли, мунис онахонлар дастлабки уруғлик буғдойни далага сепиб, оқ фотиҳа бериш билан бошлаган. Шундан сўнг маросимий “Дон септи” кўшиғи ижро этилган. Ҳосил ёз ёки илк куз фасл ойларида етилгач, “Арпа буғдой пишибди”, хирмондаги сомондан донни ажратиб олишда эса “Майда”, “Хўп майда”, баланд тоғ ён - бағридаги далалардан ғалла донини от ёки эшакка юклаб, қишлоққа олиб тушишда “Ҳаввор” каби деҳқончиликнинг

машақатли меҳнатини бадий ифодаловчи кўшиқлар тўқилган ва ижро этилган (Н-87, Н-92, Н-93, 2.80; 6.10).

Ҳаввор

Allegro moderato

Кўз тег-ма-син си-ё-ғинг-га ҳа-вор, ҳа-вор Тош тег-ма-син ту-ё-ғинг-га

7
ҳа-вор, ҳа-вор Ас-та, ас-та же-ба - ла ҳа-вор, ҳа-вор

Ўзбек халқ муסיқа ижодиётида меҳнат маросими ва унда ижро этиладиган турли туман кўшиқлар мавжуд. Жумладан, дон этилгач, қишлоқ оқсоқоллари далага бориб, бошоқдаги донни кўли билан увалаб бошоқдаги буғдой донини еб кўрган. Таъмидан пишганлиги англангач бобо деҳқон ҳақларига атаб, ҳосил майдонида жонлиғдан курбонлик қилиб, бўлғуси ризқ – рўз неъмат учун оқ Фотиҳа бериб, шу зайлда “Ўроқчилар” маросими ўтказилган. Ўрим йиғим – теримига киришган деҳқонлар “Ўроқчилар кўшиғи”ни куйлаган. “Обло барака” маросими ҳам меҳнат маросими ҳисобланиб, бу ҳақда илмий ишнинг биринчи боб бандида таъриф келтирилган.

Ўрим жараёнида ижро этиладиган “Арпа-буғдой пишибдия оғажон” сўзлари билан бошланадиган ўроқчилар кўшиғи, асосан куз фаслида тоғда лалми ерлардан буғдойни йиғим-терим вақтида ижро этилган (Н-99). Худди шундай, “Хўп майда” кўшиғини Республикамизнинг кўпгина худудларида учратиш мумкин. Улар бир-биридан ижро услуби билан фарқ қилмасида бироқ, ритм жадаллашганлиги ҳамда ўйинбоблиги билан алоҳида ажралиб туради. Кўшиқ меҳнат жараёни билан боғлиқ бўлсада, халқнинг тўй маросимлари, “Наврўз” байрамлари ва турли халқ сайилларида ижро этилиб келинмоқда. Ўзининг куйчанлиги, ўйинбоблиги билан анча оммалашиб қолганлиги сабабли унинг ритмик тузилмаси аҳолининг муסיқий хотирасида ўрнашиб қолганлигини кўриш мумкин.

Ўриб олинган ғаллани янчиб донидан ажратиш учун алоҳида маросим ўтказилган. Ўрилган ғалла куёшга ёйиб қуритилган. Сўнг хирмон этиб тайинланган жойга олиб келиб (от, эшак, хўккиз, сигир) ҳайвонлар томонидан “ғалагов” қилиб янчилган. Шу жараёни ифодаловчи “Хўп майда”, “Майда – майда” кўшиқлари куйланган (Н-87, Н-92, Н-93). Ғалагов Бойсун туманининг деярли ҳамма худудларида ҳозир ҳам ўтказилади. Кўшиқнинг ритм ва суръати ғалаговга кўшилган отнинг юриш ҳаракат тезлигидан олинган. Бугунги кунда ижро этилаётган “Хўп майда” кўшиғи халқ орасида кенг оммалашган.

“Ҳаввор” кўшиғи жамоавий ижро бўлиб, тоғдан ғаллани ҳовлига ташиш юмушларида ижро этилади. Бошловчи ижрочи яккахон кўшиқнинг

биринчи мисрасини айтгач, кўпчилик жамоа усулида “хаввор” сўзи билан жўр бўлган. Кундалик ҳаётда куйланувчи “Чирей-Чирей”, “Турей-Турей”, “Хўш-Хўш”, “Чўпон кўшиғи”, “Отбоқар кўшиғи”ини ҳозирги кунда ҳам кўплаб учратиш мумкин (Н-81, Н-85, Н-86, Н-89, Н-108).

Ҳунармандлик кўшиқлари меҳнат турларининг кашф қилиниш жараёнида юзага келган. Бундай кўшиқлар ўз меҳнат тури ва иш фаолиятига кўра турли мавзуларда яратилган. Санъат даражасидаги гилам тўқиш воҳада аксарият ҳолларда аёлларнинг асосий ҳунармандлик меҳнат фаолиятларидан бири ҳисобланади. Аёллар, пахтани чигитидан ажратишда аранжи, ип қилиб йигиришда урчуқ, пахта ва жунни майин ҳолатга келтиришда суба чўп каби иш қуролларидан кенг фойдаланган. Ушбу меҳнат жараёнлари маълум вақт талаб этганлиги боис “Аранжи”, “Урчуғим”, “Ўрмак қурдим”, “Ўрмак” “Кигизим” ва бошқа шу каби турли кўшиқлар тўқилиб, ижро этилган (Н-84, Н-90, Н-97, Н-100, Н-105, 2.61) . Кайвони (иш билармон, моҳир) аёллар йигирилган пахта ёки жундан хонадоннинг ўзида гилам тўқиш учун кўни – кўшнилари ёрдамида ўрмак ўрнатган (кўйган) ва тўқишни хонадон соҳибасига топширган. Ўрмак тўқишда шу меҳнат ҳақидаги кўшиқлар ижро этилган. Қора уй (капа, ўтов)лар тикилаётганда “Ўтов”, капалар ёнини тўсиш учун қамишдан ёпинчиқ тайёрланиб “Қамиш қўлимни кесмасин”, “Темир бобом ўтови”, чарчокни бостириш учун “Аранжи”, “Ошпаз кўшиғи”, жундан кигиз тайёрланаётганда “Кигизим” кўшиқлари куйланган. Буғдойни ун қилишда “Тегирмон” “Ёрғинчоқ”, нон ёпишда “Тоба тошим”, “Новвойчи”, темирчилик юмушларида “Темирчи”, каштачиликда “Ёрим тўни”, “Жун тарокни тарайман”, “Дўппи”, “Белбоғ” кўшиқлари ижод қилинган ва ижро этилиб келинмоқда. Мазкур кўшиқлар эркин ихтиёрий овоз диапазонларида хиргойи қилиниб, примадан октавагача ораликда куйланган. Уларнинг шеърий матнларида халқ оғзаки ижодидаги бармоқ вазн ўлчови уствордир. Маълумки, Республикамиз ҳудудларида машақатли меҳнатни акс эттирувчи кўшиқлар тўқилган ва куйланган. Улар меҳнатнинг машақатини ўзларининг куй-оҳангларида солиб кўшиқ қилиб куйлаб, ўйин-кулгилари билан енгилган. Бу жараёнда ҳам чарчокни бостириш учун “Аранжи” ва бошқа шу каби меҳнатни акс эттирувчи кўшиқлар куйланган. Шунингдек, “Урчуғим”, “Ўрмак қурдим”, “Қамиш қўлимни кесмасин”, “Кигизим” ва яқуний қисм яна супориш сифатида “Темир бобом ўтови” билан тугайди. Ҳунармандлик кўшиқларидан “Ўрмак” айтими Қорасув жамоа хўжалигида яхши сақланган. Кўшиқ ижро услуби оҳиста 4/4 ўлчовида, асосан ўрмак тўқиш жараёни билан боғлиқ ҳолатда тўқувчи томонидан куйланган.

Темур бобом ўтови

Ай - ла бўл - син ў - то - вим тўй - лар бўл - син ў - то - вим
Жонги - роқлар куйиб бер - син ке - ча - сию биз - лар - га

Меҳ - мондан а - йир - ма - син Те - мур бо - бом ў - то - вин
Те - мур бо - бом тўй - бер - син су - яр ў - гил қиз - лар - га.

Ўрмак курдим

Ўр - мак кур - дим боғ - лар - га ўр - мак ет - син тоғ - лар - га Ў - то - вим тез - роқ бит - син биз чо - пай - лик

ўр - моқ - қа Қи - лич қоқ - дим ўр - мак - ка Кў - шиқ ай - тиб
бер - моқ - қа Ў - то - вим тез - роқ бит - син биз чо - пай - лик йиғ - моқ - қа

Маълумки, аждодларимиз Соҳибқирон Амир Темир сиймосига жуда чуқур ҳурмат-эҳтиром билан қараганлар ва ул зотни ўзларининг турли хил маросимлари билан боғлиқ кўшиқларида бош қаҳрамон сифатида васф қилганлар. Меҳнат жараёнини ифодаловчи кўшиқларнинг ўзига хослигини Қорасув жамоа хўжалигида ташкил этилган “Бадаш” фольклор этнографик жамоаси ижросидаги “Темир бобом ўтови” кўшиғи айна аждодларимизнинг ижодий маҳсулидир. Кўшиқ меҳнат жараёнида куйланган бўлсада, бирор вақтлар ўтиши ва ижрочиларнинг ўз ички имкониятларига мослаб куйлаши кўшиқнинг куй-оҳанги ва шеърий матнига ўз таъсирини кўрсатган. Кўшиқ 7 та кичик-кичик қисмларга бўлиб куйланган. Унда асосан меҳнат иш қуроллари, халқимизнинг қапа уйлари асосий объект сифатида тилга олинган. Кўшиқ аниқ ва турли ўлчовларда ижро этилган. Кўшиқнинг бошланғич биринчи қисми “Темир бобом ўтови” номи билан боғлиқ бўлиб 4/4 ўлчовда оҳиста куйланади. Бунда асосий диққат Соҳибқирон Амир Темирнинг ўтов билан боғлиқ ҳолати акс этирилган. Кўшиқнинг иккинчи қисми “Аранжи” меҳнат қуроли номи билан боғлиқ. Аранжидан қадимда энгил саноат учун пахтани чигитидан ажратишда фойдаланилган. Аёллар

ушбу меҳнат анжомини 4–5 та ва ундан кўпроқ аранжиларни қатор қилиб пахтани чигитидан тозалашган.

Жумладан, ўрмак, кигиз тўқиш жараёнлари, чопон, қорик тикиш ва бошқалар. Бу каби ҳунармандлик ишларини бажариш аёллардан кўп вақт талаб қилади. Шу сабабли, ушбу меҳнат жараёнини бошлашда маълум маросим ўтказилган бўлиб, унга кайвони, иш билармон аёллар таклиф қилинган. Улар хуш кайфиятлик руҳини ифодаш учун махсус кўшиқларни куйлашган. Худди шундай тарздаги хониш кўшиқлардан “Ёрим тўни”, “Жун тарокни тарайман” кабиларни аёллардан бири радиф сифатида бошлаб, айтишув-мушоира шаклида ижро этишган. Қолган иштирокчилар оҳангга кўшилиб, ўз байтларини айтган (Н-100).

Турли мавзули кўшиқлар.

Вилоят кўшиқчилиқ ижодиётида етакчилиқ қилаётган ушбу туркумнинг кўшиқ, терма, лапар, ялла каби жанрлари мавжуд. “Кўшиқ” атамаси ҳақида муסיқашунос олимлар томонидан илмий таърифлар билдирилган (2.43; 2.49; 2.54).

Кўшиқ - овоз пайчаларининг ундош маконларидан махраж (ташқари)га чиқувчи оралиқ масофасидаги уйғунликни янада ёқимли, талаффуз қоидасига монанд оҳанг юргизишни таъминлаш ва унга риоя қилиш усул - услубидир. Унда нутқ товушларининг маъно англатиш борасида бўғинларга ажралиш ва ажралиши содир этилаётган қисқа ёки чўзиқ унли товушни кейинги сўзнинг биринчи бўғин бошловчи ундошига муқобил равишда замин ҳозирлашидан талаффуз этилмиш ритмик чўзим ёки тезлик аниқланади. Кўшиқнинг матни халқ оғзаки ижодидаги бармоқ вазн асосида тўрт (баъзан уч) мисрадан таркиб топади. Ҳар бир мисра 7-11 бўғиндан иборат бўлиши мумкин. Мазкур мисранинг маъно англатган сўзлари кейинги мисрада икки баробар такрорий вазн мувофиқлигида қофияланади. Бу каби турли кўшиқлар изоҳда кўрсатилган шакл қурилмалари асосида ифодаланади (2.38; 2.43). Кўшиқлар ижро шароитига кўра вақт, алоҳида расмиятчилик танламайди. Айрим кўшиқлар лирик хусусиятларга эга бўлади. Чунончи, кўшиқларнинг шеърий матни кишининг ички руҳий кечинмалари асосида қурилиб, ундаги хис – туйғу, лирик кайфият кўшиқнинг куй–оҳанграболигига, ташқи муҳит билан ўзаро уйғунлашишига мазмун элтувчи вазифани ўтайди. Бунда куй - оҳанг билан матн сўзларининг ўзаро ажралмас, яхлит, бир бутун эканлиги кузатилади. Бу тур кўшиқлар табиатан авжсиз басталанган бўлиб, ҳамма учун дил исҳор этишга мослиги билан хушдилдир. Айрим кўшиқлар инсон тафаккуридаги идрок этилган воқеликларни турли кўнгил кечинмалар (тональнослар)да аниқ, ёқимли, таъсирчан, ғоявий, фалсафий мушоҳадаларга ундалтирувчи тарз ижроларида ўртача авж диапазонида ижро этилиши кузатилади. Овоз диапазони бир октава оралиғида ва колорит (ширадорлиги) ижрочи кўшиқларни ўз ижро маҳорати, имконияти даражасида бемалол куйлаши, тингловчини ўзига тортади. Ва шу жиҳатлари билан ушбу кўшиқлар барча учун манзур бўлади. Воҳада катта – кичик авжли ашула сифат кўшиқлар

хам учраб туради. Бу каби қўшиқлар мустақиллик йилларида ижод этилиб, асосан “Ватан” мавзусида бўлади. Ватан ҳақидаги қўшиқлар туман қўшиқчилик ижодиётида муносиб ўрин тутди. Туманда фаолият кўрсатаётган “Чўлқувар” фольклор-этнографик жамоаси репертуарида “Сурхоним” номли (Н-110, Н-116, Н-119, Н-133, Н-136, Н-143). Шундай қўшиқлардан “Охо чучу бака бак”, “Хуй-я, хуй-я, хуй-я, хуй”, “хуя-хуя каштала пишт”, Том устида тош оддим”, “Охува” ва боқаларни келтириб ўтиш мумкин.

Бешқўтон жамоа хўжалигида асли Бойсунлик ўтроқ бўлиб қолган бир гуруҳ аёллар ижросида ҳайвонлар тилидан (зарбул-масал шаклида) айтилган қўшиқни тингладик. Унинг матни қуйидаги мазмунларга етаклайди. Бойсун беклиги даврида зикна бойларга камбағал дехқонлар ёлланиб ишлаганлар. Улар ўз хўжайинларининг зикналигини ўзларига очиқ-ойдин айтишдан кўрқиб, ҳайвонлар номидан улар ҳақида қўшиқ айтган (Н-95, Н-104).

Буюк Ипак Йўли бўйлаб Ўзбекистон худудидан ўтган қишлоқларда карвончилар қўшиғининг турли шакллари ҳозирги кунга қадар сақланиб қолганлигини кузатиш мумкин. Жумладан, Республикамизнинг Жанубий худудида яшовчи Файзиев Иброҳим томонидан айтилган “Туя қадам”²⁶ қўшиғи далил бўла олади.

Туя қадам қўшиғи

Нор ту-ям дўр-доқ ла-бинг сўй- лоқ - дир тиш - ла-ринг са-ни Ас - та ас -

- тайўл ю-риб ман- зил-га ет-каз - гин ма - ни шу-тир ба-ча-ман шу-тур ба-ча-ман

лаб-ла - рим бор-дур лаб-ла- бан - ги Нор ту-ман дўр-доқ ла-бинг сўй- лоқ - дир тиш -

-ла-ринг са-ни Ас - та ас - тайўл ю-риб ман- зил-га ет - каз-гин ма - ни

²⁶ Темп жиҳатидан оғир, ашула йўлида ижро этилган қўшиқларни Бойсун аҳолиси “Туя қадам” қўшиқлар деб аташган. Қадимда карвончилар бир юртдан бошқа юртга ҳар хил юмуш билан қатнаб турган. Йўлдаги қийинчиликлар, туянинг хорғин юриши уларни оғир қўшиқ куйлашга мажбур қилган. Бу каби қўшиқлар оғир ритмда ижро этилиб, ўша ритм туяни босаётган қадамига мослаб олинган. Туя қадам босаётганда охиста, бироқ оғир қадам қўйиб, изи ерга ботади ва оёғини яна охиста алмаштиради. Бу ҳолат охисталик, оғир (секин) қадам, оёқ изини ерга ботиши ва яна оёғни охиста алмаштирилиш меъёр ритмик ҳолати оғир мумтоз сифат ашулаларни ижро этилишини таъминлаган. Кексайиб қолган авлод вакиллари хотирасида сақалниб қолган бу каби ашулалар ҳар хил тўй маракаларда, халқ сайларида ва гурунларда оғиздан оғизга ўтиб “Туя қадам” қўшиқлари деб номланиб кетилган.

Жумладан, Аҳмедова Қизларгул²⁷ ижросидаги “Дўстларим айб айламанг” кўшиғи аёлларнинг дил ёзар гурунглирида ижро этилган (Н-125). Кўшиқ овоз ишлатиш диапазони бўйича шакл жиҳатдан кенгроқ, ҳиссалар тартиби ва миқдори бўйича аниқ ритм ўлчови асосида ижро қилинади. “Ота-она”лар ҳақидаги махсус эркин мавзули кўшиқлар ҳам ўзгача муסיқий оҳвангдорликка эга (Н-126, Н-129). Уларнинг ўзига хос томони шундаки, кўшиқ матнлари нақоратлари билан ҳисобланганда 20, 30 мисрани ташкил этиб, ҳар бир мисрани лозим набзия (ритм ўлчови)га туширилиб, тактларга бўлинган. Ҳар бир даврда куй оҳанг кўчирилиши кварта, квинта ва секста оралиқларида бўлиши кўзга ташланади.

Эркин мавзули кўшиқлар кенг ўрин олган ва асосан анъанавий тусга эга бўлганларидан яна бири “Бойсун уфорисидир”дир. Бу кўшиқ қадимги аждодларимиз ижоди бўлиб, асосан Бухоро Амирлиги даврида Амир саройида ижро этилган (Н-110). Бойсун фолкълорининг ўзига хослиги – аҳолининг рақсбоб куйлари мавжудлигидир. “Дучава”, “Мавриги” куйлари шулар жумласидандир. “Дучава” куйи икки ёғоч бўлагини қўлга олиб, уриштириб ўйналадиган қадимий рақс. Қадимда бу куйга икки киши қилич билан рақсга тушган. Рақсга тушиш ҳукуқи фақатгина жанг майдонида ўзини кўрсатган ботирларга берилган. “Мавриги” куйи ҳам жуда тарихий бўлиб араблар Марказий Осиёни истело қилган даврда пайдо бўлган (2,80; 6,10; 2,43; 2,61). Куйдаги рақс ҳаракатларида араб рақсларига хос элементлар мавжуд. “Мавриги” арабча сўз бўлиб – дарё ортидаги ерлик рақс. “Охо чу-чу бака-бак”, “Ҳуй-я, хуй-я, ҳуя-хуй”, “Ҳая-ҳая киштала пишт” ва бошқа шу каби кўшиқларда қадимги Сурхондарё-Қашқадарё шеvasига хос луғат атамаларини учратиш мумкин (Н-123, Н-130). Эркин мавзули “Ҳуй-я, хуй-я, ҳуя-хуй” кўшиғи, одатда оилавий маросимларда ижро этилган. “Ҳая-ҳая киштала пишт” кўшиғида кўнғирот уруғининг урф-одатларини мужассам этувчи жиҳатлар намоён бўлади. Балоғат ёшига етган қизлар ҳақидаги кўшиқлар одатга кўра, тенгкур қиз-жувонлар даврасида ижро этилган. “Том устида тош отдим” кўшиғи қадимда узоқ юртларга савдогарлик ва бошқа юмушлар билан сафар қилиб, уёқлардан қайтмаган фарзанд соғинч-изтироблар ўкинчлари ҳақида бўлиб, оналар куйлаган. Кўшиқ асосан фақатгина оилада ёки аёллар гурунги ва гап-гаштакларида ижро этилган. Қадимдан Республикаимизнинг тоғли худудларида овуллараро келин танлаш “қиз кўриш” маросими ўтказилиб, унда “Оҳува” кўшиғи куйланган. “Фалончи кишининг бўйи етган қизи бор” деб эшитган момолар қизи бор уйга илгарироқ “хабарчи” юбориб, қиз кўришга борганлар. Ҳар икки томон розилигидан сўнг “Оҳува” ва бошқа кўшиқлар куйланиб, хурсандчилик қилинган.

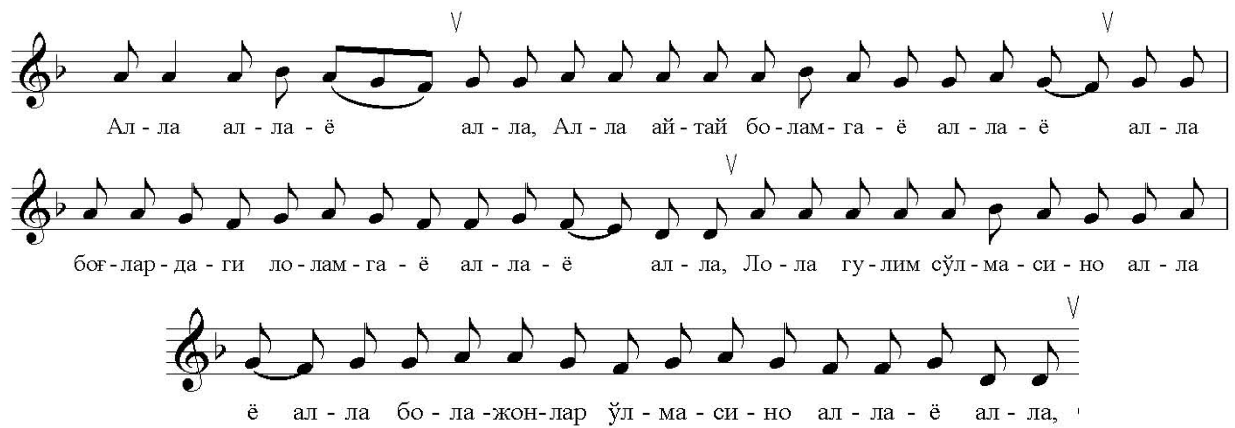
Терма – айтимнинг ўзига хос тури бўлиб, инсон ҳаётида хотирланган ҳис – туйғуларга мойилик берувчи мавзулар билан ижод қилинган муסיқий асар. Луғавий маъноси “йиғмоқ,” танламоқ”, “саралаб олмоқ” (2.43,-47;

²⁷ Аҳмедова Қизларгул 1941 йилда Шеробод туманида туғилган. Миллати ўзбек, қатағон уруғига мансуб.

2.59), “саралаб айтмоқ”, “териб айтмоқ”, “териб куйламоқ” тушунчаларини англатади. Республикамиз маҳаллий кўшиқчилик ижодиётида термаларнинг икки тури учрайди. Биринчи тури шоир - бахши термаси, иккинчи тури халқ айтим термалари. Бахшичилик мактаби – ўзбек муסיқа меросининг ажралмас қисми сифатида эътироф этилади (2,2; 2,43; 2,70; 2,64; 2,67). Шоир – бахшилар, овоз ва дўмбира куй – оҳангини созлаш мақсадида анъанавий дoston ижросидан олдин катта - кичик ҳажмдаги мардлик, ботирлик, жасурлик, ватанпарварлик, меҳнатсеварлик, инсонийлик ғояларни акс эттирувчи насихатомуз “Ботирлик майдонда синалади”, савол тариқасидаги “Нима айтай”, “Хуш кўрдик”, Ватан ҳиқида “Ватаним”, “Айланайин”, “Тупроғингни кўзга суртай” каби терма куйлаш анъана бўлган. Йирик анъанавий “Алпомиш” достони парчаларидан олинган “Ёй – ёй” термаси Ўзбекистон худудида анъана тусига кирган катта ҳажмдаги термалардан бири ҳисобланади. Кейинги даврларда термаларнинг ўзига хос турлари ривожланмоқда. “Меҳмондирмиз” номли анъанавий терма шулар жумласидандир. Ушбу терма кўплаб шоир - бахшилар ижросида куйланса-да, бироқ, ундаги куй – оҳанг асоси (пойдевори) сақланганлиги, матн ва ижро маҳорати ҳар бир бахшининг ўзига хос услуби ва қобилиятига боғлиқлиги кузатилади. Шоир - бахшилар терма ижро этаётганда матн сўзларини моҳирлик билан топиб, даврага мослаб куйлайди. Бу каби термаларнинг ўзига хос хусусияти айтим матнларининг кўп мисралардан иборатлиги ҳамда ижро давомида 7-11 бармоқ вазн ўлчовларида ўзгариб туришидир. Шундай термалардан “Нима айтай”, “Хуш кўрдик”, “Ватаним”, “Айланайин”, “Тупроғингни кўзга суртай”, “Ёй-ёй” алла термалари, “Меҳмондирмиз”, “Хур ватан сеники” ва боқаларни айтиш жоиз.

Халқ айтим термалари ҳаётий воқеликни акс эттирувчи муסיқий ижодиёт бўлиб, эркак ва аёлларнинг ўзига хос ижроси мавжуд. Айтим матн бандлари 10 ва ундан зиёд байтдан иборат бўлган термаларда бир ғоянинг бош ғоя сифатида эътироф этилиши, шу ғоя атрофида ижтимоий воқелик таърифи берилиб, тасодифий ёки термачи ўйлаган ўй - хаёл ва ички инсоний кечинмалар ифодасини енгил, ҳажвомузона тарзда сўз ўйини олиб борилади. Халқ айтим термалари муסיқа чолғуларисиз, баъзан, дойра жўрлигида, аниқ ритм ўлчови асосида, нақоратсиз, авжсиз, кварта - квинта оралиғида куйланади. Термаларда мужассам бўлган муסיқий ижодиётнинг барча тур йўналишлари бу услубнинг нечоғлик халқчиллигини ҳамда миллий қадрият сифатида ардоқланишини ёрқин ифодасидир. Термаларнинг ўзига хос яна бир кўриниши “Алла” мазмундаги терма айтимларнинг ижросидир. Бу каби “Алла” кўринишдаги терма айтимлари оилавий маросимда куйланса-да, маъно мазмун жиҳатидан у термадир.

Алла

Ал - ла ал - ла - ё ал - ла, Ал - ла ай - тай бо - лам - га - ё ал - ла - ё ал - ла
 боғ - лар - да - ги ло - лам - га - ё ал - ла - ё ал - ла, Ло - ла гу - лим сўл - ма - си - но ал - ла
 ё ал - ла бо - ла - жон - лар ўл - ма - си - но ал - ла - ё ал - ла, '

Лапар атамаси ҳақида кўплаб маълумотлар келтирилган Лапар икки ёки ундан ортиқ ижрочи томонидан навбатма – навбат айтиладиган ҳаётий воқеаларни ифодаловчи кайфиятга эга бўлган рақсга тушиб ижро этиладиган айтимдир (2,43; 2,54; 2,55; 2,102). Анъанага кўра кўпроқ йигит ва қиз ижросида лапарлар тўй маросимларда, аҳолининг байрам тадбирларида айтилади. Ўзбек муסיқа ижодиётида юқоридагилар билан бир қаторда “қиз ва қиз”, “чеча ва қиз” айтишув лапарлари учрайди. Бундай айтишувлар асосан тўй никоҳ тўй маросимларида бўйи етган қизлар ва бир уйда яшаётган қиз ва унинг чечаси билан айтишув тарзидаги лапарлар чолғулар жўрлигида куйланган. Лапарларнинг шеърий мазмунидан, уларнинг ҳазил мутойибали, пичинг аралаш севги – муҳаббат, балоғат ёшига хос енгил ҳазил аралаш савол ва жавоб хусусиятлари тилга олиниб ўтилади. Лапарнинг куй – оҳанг айтим тузилмаси масрурий кайфиятда бўлиши билан бирга, Музработ тумани ҳудудларида эркин мавзули кўшиқлар ҳам кенг ўрин олган. Райим Бўриев жамоа хўжалигида яшовчи Саидова Турсуной **дойра бадашлари** ижросидаги “Лапар” йигит-қизларнинг келин тўйларида бир-бирига ҳазил мутойиба тарзида, ўйинга тушиб куйланган. Мисол тариқасида “Қиз ва қиз”, “Чеча ва қиз”, “Йигит ва қиз” айтиш мумкин.

Ялла - Шўрчи кўшиқчилик ижодиёт анъанасининг хослиги, термаларнинг турлича ижро этилишидир. Уларнинг айримлари тўй-томоша, халқ байрам ва сайлларида (Н-112), айримлари эса никоҳ тўйларида (Н-135) куйланиб, характер мазмунига кўра лирик кўшиқ ёки айтимлар шаклида бўлади (Н-118). “Ҳай-хай ука, ука” ишқий (муҳаббат) мавзудаги “Ялла” айнан уфори оҳангида ижро этилган (Н-114). “Ҳай ёр-ёр айланай” номли лирик кўшиқ чегарадош туманларда бўлгани каби Шўрчи кишлоқлари тўй маросимларида аёллар ижросида куйланади (Н-47). Халқ орасида фақатгина аёлларга хос бўлган “Дойра бадашлари” қадимий маросимлардан бири сифатида қисман сақланиб қолган. Мазкур маросим вилоятнинг Шеробод, Ангор, Музработ ва Бойсун туманларида учрайди. Бадашларни маҳаллий аҳоли доирада чалинадиган усуллар, оҳанглар деб тушунади. Бизнинг диққат эътиборимизда турган дойра бадашлари мавсумий маросимларда,

тўй маросимларида, турли байрам тантаналарида ижро этилади. Бадашларнинг яна бир ўзига хос хусусияти шунда-ки, у халқимизнинг яшаш тарзи асосида юзага келган бўлиб ўзларининг турли характер хусусиятлари билан изоҳланади. Яъни, рақс ва театр санъати билан ўзаро боғлиқ ҳолда ривожланган. Ижрода маҳаллий дапп чолғуси ишлатилиб баъзан ангишвона, қошиқ ва сопол идишлардан жўрнавон сифатида фойдаланилган. Мисол тариқасида “Ҳай –хай ука, ука”, “Ҳай ёр – ёр айланай”, “Ялло, ялло қизгина”, “Бозордан олдим” ва боқаларни тилга олиш жоиз.

Халқ ижодиётининг ноёб намуналаридан ҳисобланган “Дойра бадашлари” нинг мавжудлиги тадқиқатимиз учун янгилик бўлди. “Дойра бадашлари”²⁸ маҳаллий аҳоли тилидан келиб чиққан ҳолда ишлатилади. Қадимда ерлик аҳоли орасида фақат бадаш сўзи қўлланилган. Бадашлар дапп²⁹ чолғусида чалинадиган дойра-усулли асардир. Улар бевасита куй, оҳанг, усул билан боғлиқ бўлганлиги ҳамда асосан аёллар томонидан ижро этилганлиги сабабли ҳам фақатгина қиздирилмаган (ижрода енгил ҳисобланган) дапп чолғусида чалинган. Шу сабабли ҳам бадашлар деб аталган. Бироқ, XX-асрнинг иккинчи ярмидан дойра атамаси қўлланила бошлаган. Ундан олдин сўзлашувда фақат бадаш сўзи қўлланилган. Диққат-эътиборимизда турган ушбу дойра бадашлари Шеробод туманининг Хатак³⁰ қишлоғида яшовчи ўзбек миллатининг қатағон уруғига мансуб аҳоли муסיқа ижодиётида сақланиб қолган. Улар жуда қадимги аجدодларимизнинг ижодий маҳсули бўлиб, тўй маросимларда, турли тантана ва анъаналарда ҳамда халқнинг тарихан қадимги байрамлари (наврўз, ангам, меҳржон)да шунингдек, оилавий, диний байрамларда фақатгина аёллар томонидан ижра этилган. Бадашлар халқнинг урф-одатлари, анъаналари, яшаш тарзи, шароити асосида жуда қадимда юзага келган бўлиб, ўзларининг турли характер-хусусиятлари билан изоҳланади. Улар рақс ва театр санъати билан ўзаро боғлиқ ҳолда ривожланган. Бадашлар асосан дапп чолғусида ижро этилиб, баъзан ангишвона, қошиқ ва сапол идишлардан жўрнавон сифатида фойдаланилган. Дойра бадашларининг 12 тури бугунги кунга қадар етиб келган. Уларнинг усул ва оҳанглари ҳар хил бўлиб, бир-биридан ритм ўлчови, оҳанг шакли, характер, мазмун ва номланиши билан фарқланади. Умуман олганда бу туркумнинг тартибланиши қуйидагичадир.

1. Катта бадаш

2. Кичик бадаш

7. Гиждала гиж бадаш

8. Чилдирма бадаш

²⁸ Бадаш сўзининг луғавий маъносини “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да учратмадик, бироқ, китобнинг иккинчи томида “бад” сўзи мавжуд бўлиб “ёмон” деган маъно беради.

²⁹ Дапп, даб, дафф-сўзлари “Ўзбек тилининг изоҳли луғатида” келтирилган бўлиб, “йўқ қилиш”, “фориг қилиш”, “йўқотиш”, “ҳайдаш” маъноларни англатади. Сурхондарёда дапп чолғу маъносида ишлатилади. Дапп терминини В.Беляевнинг “Музыкальные инструменты Узбекистана” (1993), Ф.М.Кароматовнинг “Ўз. инс. Муз” китобларида учратиш мумкин.

³⁰ Хатакнинг асл маъноси “қат”, “тяг” сўзларидан олинган бўлиб, ерлик аҳоли қояни “қат”, қоя тагини “тяг” деб аташган. Аслида қоя тагидаги қишлоқ маъносини беради. Бу эса аста-секин “қат-тяг”, “Хат-тяг”, “Хаттаг”, “Хаттак” ва “Хатак” ҳролатига келган бўлиб, ушбу номлар бугунги кунда ҳам мавжуддир.

3.Кўришиш бадаши

4.Араз бадаш

5.Биждонба бадаш

6.Шамол бадаш

9.Ўйин бадаш

10.Китирка бадаш

11.Давра бадаш

12.Қасқон бадаш

ва ҳакоза Хатак қишлоғи даппчи аёлларнинг фикрига қараганда 70 га яқин юқорида номлари санаб ўтилган бадаш турлари мавжуд бўлиб, улар турлича номланган ва ҳар хил усул - оҳангларда рақсиз, рақсли сахналаштирилган баъзан эркин ритмларда чалинган. Ҳар бир бадашнинг бошланишида кириш ёки муқаддима қисми бўлиб, улар икки ёки тўрт такт чалингандан сўнг асосий куй оҳангига ўтилган.

Гиждала – гиж

Куйнинг асосий қисми муқаддимага нисбатан мураккаб ритмларда чалинган. Бироқ, куй оҳанг ритмлари ўзгариб турган. Мисол учун, кўришиш бадашига эътибар берайлик. Кўришиш бадаши аҳолининг урф-одатлари, анъаналари, тўй маросими билан боғлиқ барча шодиёна кунларида ижро этилган. Бунда даппчи аёллар тарафма-тароф бўлиб, икки гуруҳга ажралган ҳолда, икки томондан бир-бирига қарама-қарши чиқиб келишади. Шундан сўнг бир-бирларининг даппларига даппларини мамнун тўқнаштириб, имо-ишоралар орқали саломлашиб яна қарама-қарши томонга ўтадилар. Қолган гуруҳ аъзолари шу вазиятни такрорлагунга қадар икки томонга сафланишиб кўришиш бадаши оҳангини чалишни давом эттиради. Бу ҳолат ижрочиларнинг сонига қараб такрорланиши мумкин. Агар ижрочилар сони оз бўлса, бу вазият тез-тез такрорланиб турилади, агар 80-100 нафар бўлса бу ҳолат бир ёки икки мартаба бўлиши мумкин. Кўришиш бадашининг иштиракчилари сони қадимда 20 дан 100 тагача бўлган. Гуруҳларга кайвони аёллар бошчилик қилган. Улар ижро даврасини бошқаришда кўпинча бадашларнинг динамик белгиларидан фойдаланганлар. Масалан, оҳангларни паст-баланд ёки секин-аста чалиб ҳар хил имо-ишоралар билан даврадаги иштиракчиларнинг ҳаракатини, уларнинг бадаш оҳангларини тўғри, аниқ чалишларини ҳамда қадимдан бадаш ижросида анъана бўлиб қолган ушбу ҳаракатларнинг аниқ бажарилишини таъминлаган.

Катта бадаш дойра бадашлари орасида энг каттаси, мураккаби ҳамда аҳамиятлисидир. У ҳам фақатгина халқнинг урф-одатларига боғлиқ бўлибгина қолмай, балки халқнинг тантаналарида доимо биринчилардан бўлиб ижро этилган. Катта бадаш бошқа бадашлардан оҳангдорлиги ва мазмундорлиги билан ажралиб туради. Уч қисмдан иборат катта бадашнинг илк қисми кириш ёки муқаддима, асосий қисм ва якунловчи қисмларга бўлинади. Улар турли ўлчовларда чалинади. Асосий ритм оҳанглари кириш ва якуний қисмларга нисбатан анча мураккаб ритмлардан ташкил топган бўлиб, жуда шиддатли ижро этилган.

Энди бадашлар орасидан ўрин олган ва турли тантаналарда кўп ижро этиладиган “Биждонба” бадашига эътибар берайлик. “Биждонба бадаши” сўз бирикмасининг биринчи биждонба сўзи фарсча “башланиш, илк”, дон – “билувчи, маъно англатувчи”, арабча “дзарб, туркий – “урмоқ”, “туртмоқ” маънолари (бош зарб)да тушунилади. Биждонбадаги “биж” бўғини дапп усулини алмашиш маъносида урилган зарб - товушидан олинган. Биж бўғини эса қиздирилмай чалинадиган даппларда тўхташ усулида урилган зарбдир.

Биждонба

Жамоа:

Ҷа Ҷа

Қарсак:

Бу бадаш кўпинча тўйларда асосан келин тўйларда чалинган. У мазмунан ўйинга чарловчи характерли оҳангдир. Биждонба бадаши ҳам икки қисмдан ибарат.

Умуман бадашларнинг умумназарий масалаларини қуйидагилар асосида изоҳлаш мумкин. Жумладан, бадашларнинг ритм оҳанглари содда усуллардан бошланиб, ижро давомида тобора мураккаблашиб боради. Баъзилари оҳанг якунида аввалги бошланғич ҳолатига қайтади, айримлари эса асосий қисм билан тугалланади. Бадашлар фақатгина қиздирилмаган даппларда чалинганда ўзининг ҳақиқий оҳангдорлиги ва мазмунини очиб беради. Шу сабали ҳам улар кўп қисмли бўлиб, турли ўлчовларда ижро этилади. Уларнинг аҳамиятли томони ҳам шунда. Сурхандарёда бадашлар фақатгина аёллар томанидан чалинган. Бадашларга биргина дапп чалиб ёки рақс тушиб театрлаштирилган сахна кўринишларни намойиш қилиш билан чегараланиб қолмасдан, халқнинг урф-адатлари анъаналарига боғлиқ воқеа ва маросимларни ҳам ўзига мужассам этган. Бадашлар даппларда

чалинганда ўзларининг ички ва ташқи хусусиятларини тўлалигича сақлаб қолади. Шу сабабли қиздирилган дойрада чалинмайди. Бадашлар ҳам халқ истеъмолида ритмик жиҳатдан бўғинланган. Жумладан, Биждонба бадашининг аҳангини бўғинланиши қуйидагичадир.

Бавс бам бам бавс бам биж.
Бавс бам бам бавс бам биж.
Бавс биж, бам бам биж.
Бавс биж, бам бам биж.

Бу ерда “бавс” бўғини Бухорадаги “бум”, Хоразмдаги “гуп”, “бамбам” бўғини Бухорадаги “бакка”, Хоразмдаги “тоқ-тоқ” бўғинларига, “бам” бўғини Бухорадаги “бак”, Хоразмдаги “тоқ” бўғинларига, дам олиш белгиси “биж” эса “ист” бўғинига тўғри келади. Ушбу бўғинлашлар фақатгина оддий усулли бадашларга хос. Кўриниб турибдики ритмларнинг бундай бўғинланиши Сурхондарё-Қашқадарё маҳаллий муסיқа услубида ҳам жуда қадимдан мавжуд эканлигидан далолат беради. Бадаш ижросида устоз-шогирд анъанасининг аҳамияти катта. Жумладан, Хатак кишлоғининг ҳар икки хонадонидан биттасига албатта дапп чалғуси бўлиб, албатта, она ўз қизларига бадашларни ўргатади. Авваламбор, бу анъана хонадонда фаол олиб борилган. Дойра бадашлари 1948 йилларга қадар тўй-томошаларда ижро этилиб келинган. Ҳатто бадашларсиз халқнинг байрамлари ўтмаган. Тўй ёки сайл деб эшитган ҳар бир аёл ўз дапи билан бирга борган. Бадашлар ҳозир ҳам халқнинг байрамлари ва бошқа ананаларида ижро этилиб келинмоқда. Бу эса ўз навбатида Сурхондарё муסיқа ижодиётининг тарихан бой мерасга эга эканлигидан ҳамда ушбу ваҳо бўйлаб кўпрак тадқиқот ишларини олиб боришни тақазо этади.

Даплар маҳаллий маросимларда ҳам кенг қўлланилган. Фолбинликда, мушкул–кушодларда ёки бетоб кишиларнинг касалликларини ҳар хил ирим–сиримлар билан ҳайдашда, ундан файдаланилган. Бойсун, Панжоб, Сайроб ва бошқа тоғли ҳудудларида мархумнинг қазоси куни совуқ ўлимни ҳайдаш маънасида аёллар дапп чалиб, йиғлашган.

Умуман, бадашларнинг умумназарий масалаларига тўхталмакчи бўлсак, қуйидагиларни изоҳлаш мақсадга мувофиқдир. Яъни:

- бадашларнинг ритм оҳанглари содда усуллардан бошланиб, ижро давомида мураккаблашиб боради;
- баъзилари якунида аввалги бошланғич ҳолатига қайтса-да, айримлари асосий қисм билан тугалланади;
- куйлар фақатгина қиздирилмаган дапларда чалинганда ўзининг ҳақиқий оҳангдорлиги ва мазмунини сақлаб қолади;
- бадашлар кўп қисмли бўлиб, турли ўлчовларда ижро этилади;
- дойра бадашлари фақатгина аёллар томонидан чалинади;
- аёллар бадашларга биргина дапп чалиб ёки рақс тушиб театрлаштирилган сахна кўринишларни намойиш қилиш билан чегараланиб

қолмасдан, балки халқнинг кўп асрлик анъаналарига боғлиқ воқеа ва маросимларни ўзида мужассам эттирган;

Бадашларнинг халқ истеъмолида ритмик жиҳатдан бўғинланганлиги дойра ритмларининг Сурхондарё маҳаллий услубида ҳам жуда қадимдан мавжуд эканлигидан далолат беради (3,12).

2. Оғзаки анъанадаги касбий муסיқа

Ашула³¹ – лирик (ишқий, дидактик ёки социал мазмунли) чўзиқ куйли бўлиб, ўз диапозонининг кенглиги, оҳанг ривожининг батафсиллиги, синкопали ритм тузилишининг унда сероблиги билан характерланади. Бу жанрнинг поэтик тексти асосини фақат «бармоқ» вазнидаги эмас, балки профессионал шеърятга тааллуқли аруз вазнидаги шеърлар ҳам ташкил этадилар. Ашула жанрининг куйлари шеърый текстини тўлалигича (ёки унинг бир неча бандини) қамраб олади.

Ўз ривожланган намуналарида ашула жанри оғзаки анъанадаги профессионал муסיқага тегишли бўлиб қолади. Худди шу соҳага мақом қисмлари тузилишига яқин бўлган ашулалардан ташқари яна бир жанр – патнис-ашула (ёки катта ашула) ҳам киради.

Катта ашула ўз куйининг жуда ҳам ривожланганлиги, диапозонининг жуда ҳам кенглиги (уч октавага яқин), оҳанг ривожининг кўламлигига қарамадан куй асосининг речитативсимонлиги ҳамда метро-ритмик эркинлиги билан ажралиб туради. Ижро этилиши ҳам ўзига хос услубда бўлиб, икки ва ундан ортиқ ҳамнафас, яъни доимо бирга юришадиган мутахассис ашулачилар кичик ансамблининг маълум тартибда бирин-кетин ва биргалашиб айтишларидан иборатки, бунда халқ професионал ижрочилигида қабул қилинган услубдан четлашмасликка ҳаракат қилинади.

Профессионаллик (ёки касбийлик) Ўзбекистон муסיқа санъатида, бошқа кўпгина совет Шарқи республикалари ва ажнабий Шарқ давлатлари халқларида кузатилганидек, эраизининг биринчи асрларида шаклланди ва асрлар бўйлаб такомиллашиб, ижрочилик санъати соҳасида ҳамда турли жанрлардаги вокал ва чолғу муסיкаси асарларини яратишда юксак натижаларга эришилди. Аммо ерли профессионал созандалар, ўзлари маълум даврларда айрим нота ёзувларини яратган бўлсалар-да, то бизнинг асргача нота ёзувини ижрочилик тажрибасида ишлатмаганлар³².

Ўзбек классик муסיкаси ёки анъанавий профессионал муסיкасига тегишли асарлар (жумладан мақомлар ҳам) оғиздан оғизга, устоздан шогирдга, авлоддан авлодга ўтиб келган, шунинг учун ҳам бу соҳа

³¹ Бу ерда тор, яъни жанр маъносида. Маълумки, кенг маънода ашула ибораси умуман ашулачиликни англатади.

³² Раджабов И. К истории нотной письменности на Востоке // «Общественные науки в Узбекистане», 1962, № 10, с. 32–58.

музикаларига нисбатан оғзаки анъанадаги профессионал музыка иборасини ишлатмоқдамиз.

Ўзбек анъанавий профессионал ижрочилик маданиятининг жуда ҳам ривожланганлиги туфайли узоқ ўтмишдан бошлаб мутахассис ашулачи ва чолғучиларга нисбатан алоҳида талабчанлик кўрсатилган. Одатда таниқли, йирик устоз билан ўтказилган кўп йиллик машғулотлардан кейингина профессионал ижрочи бўла олардилар. Ўқиш, ўқитиш жараёни қуйидагича ўтарди: ўз қобилияти билан маълум устоз диққатини жалб эта олган ёш ашулачи худди шу устозга шогирд тутиниб кўп йиллар давомида (одатда 7-10 йил) ижрочилик санъатини ўзлаштиради, жуда кўп асарларни (икир-чикирларигача мумкин кадар аниқроқ ўрганиб) ёд олади. Кейин устозлар олдида имтиҳон топширгач, у тенг ҳуқуқли ижрочи мутахассис ҳисобланиши мумкин эди.

Халқ профессионал ашулачи ва чолғучиларини тайёрлаш усуллари маълум даражада фольклор жанрларининг ҳам доимий йирик ижрочилари (халфа, яллачи, созандалар)ни ёшлардан тайёрлашда ҳам қўлланилган.

Айрим касб эгаллари, масалан, дорвозлар ва шунга ўхшаган томошаларнинг бошқа вакиллари маълум йўналишдаги чолғучилар (асосан сурнайчи, карнайчи, ноғорачи ва доирачилар) билан биргаликда махсус труппалар тузганларки, уларни тажрибали музикачи бошқарган. Уларнинг ҳар бирларининг ўз қоидалари – «рисолалари» бўлган ва унинг шартларига итоат этиш ҳамма аъзолари учун шарт ҳисобланган.

Донғи кетган моҳир ашулачи ва чолғучилар, бизнинг совет давримизгача ишлатилган ўтмиш қоидаларига мувофиқ, амир саройи (ёки бошқа даражадаги ҳукмрон ўрдаси)га жалб этилганлар. Бундай ашулачи ва чолғучилар халқ оммаси олдида ўз соҳиблари рухсатисиз чиқиб бирор нарса ижро эта олмаганлар. Бу эса улар айтиб юрадиган мақом қисмлари ва ашулаларнинг мавзуи ҳамда талқинига путур етказмасдан қолмаган, албатта. Жумладан, мақом айрим қисмларининг асосий шеърлари ҳукамога манзур текстлар билан алмаштирилган. Аммо шунга қарамасдан сарой ашулачи ва чолғучилари, аслида миллий музыка меросимизнинг халқ профессионал ижрочилари орасидан чиққанликлари туфайли кўпинча оғзаки анъанадаги профессионал музыка вокал ва чолғу асарларининг моҳир ижрочилари сифатида қолаверганлар.

Имконияти борича шу зикр этилган муаммоларнинг ҳаммасини эътиборга олишга интилдик. Ушбу нашрнинг асосий вазифаси – ўзбек халқи музыка меросининг жанрлар ранг-баранглигини ҳамда кўп қирралилиги, бойлигини кўрсатишдир. Бу вазифани амалга оширишда ҳали деярли нашр этилмаган охириги ўн йилликда (аниқроғи, 1955 йилдан бошлаб ҳар йили) ушбу сатрлар автори томонидан ўтказилган фольклор экспедицияларининг материаллари ҳал этувчи таянч бўлади. Юқорида номланган экспедициялар ишига ора-орада радиотехник, фотограф ва бошқа техник хизматчилардан ташқари Институтимизнинг илмий ходимлари – музикашунослар М.Аҳмедов, К.Аҳмедова ва Р.Абдуллаев, театршунослар М. Қодиров ва Т.

Турсуновлар, архитектор Х.Зоҳидов (халқ уй-жойлари қурилиши билан шуғулланган), филолог Л.Кароматова қатнашганлар. Охирги йилларда эса Тошкент Давлат консерваторияси шарқ музикаси кафедрасининг педагоги О. Матёқубов ҳамда худди шу кафедранинг аспирант ва студентлари қатнаша бошладилар. Айрим экспедициялар иштирокчилари сифатида Ўзбекистон фанлар академиясининг А.С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти илмий ходимлари М. Алавия, О. Собиров ва шу институтда 50-йилларда ишлаб турган Р. Султоноваларни кўрсатиш мумкин.

Олдинги йиллар нашрларида асосан 1920–1950 йилларда ёзилган, жумладан, Санъатшунослик институтининг 30-йилларда В. Успенский ва Е. Романовскаялар раҳбарлигида ўтказилган фольклор экспедициялари ҳамда 50-йиллар бошида К. Олимбоева-Аҳмедова, М. Аҳмедов ва бошқалар томонидан ўтказилган фольклор экспедицияларининг айрим материаллари ва асосан, Тошкентнинг ўзида ёки айрим бошқа шаҳарларда мутахассис ижрочилардан В. Успенский, Е. Романовская, Н. Миронов, М. Четвертаков, И. Акбаров, Ю. Ражабий, М. Юсупов ва бошқалар томонидан ёзиб олинган турли жанрдаги фольклор намуналари, дoston қўшиқлари, ашула ва катта ашулалар, мақом қисмлари вариантлари ва тўлалигича мақом цикллари қамраб олинганди. Шунинг билан бирга ўтган асрнинг 70-йилларида А. Эйхгорн томонидан республикамизнинг турли шаҳарларида ёзиб олинган қўшиқ-ашулалар, чолғу куйлари ва усуллар ҳам 60-йилларда нашр этилганди. Такдим этилаётган ушбу тўпламларда эса олдинги тасаввурни кенгайтириш мақсадида ҳали нашр этилмаган ва бугунги кунгача айтилиб келинаётган (ёки охирги ўн йилликлар – 50–70-йилларда айтилган) ўзбек музика фольклори ва оғзаки анъанадаги профессионал музика намуналарни киритилади.

3. Дoston ижрочилик мактаблари

“Дoston” сўзи форс тилидан олинган бўлиб, “қисса”, “ҳикоя”, “тарих” маъноларини ифодалайди. Ўзбек бадиий адабиётида дostonлар яратилиш усулига кўра икки хил бўлади. Биринчи тури ёзма адабиёт вакиллари томонидан ҳар бир банди маснавий – икки мисрадан иборат, фақат шеърий шаклда яратилади. Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг»,

Навоийнинг «Хамса» асаридаги бешта дoston ва ҳоказолар. Ёзма адабиётдаги дostonлар аруз вазнида ёзилади. Индивидуал ижод маҳсули ҳисобланади. Бинобарин, ёзма адабиётдаги дostonлар якка шахс ижоди анъаналари асосида вужудга келади.

Иккинчи тур дostonлар оғзаки ижод маҳсули сифатида фольклор анъаналарга бўйсунган ҳолда яратилади. Филология фанлари доктори, профессор М. Саидов таҳрифича, оғзаки ижоддаги дostonларда шеърий ва насрий парчалардан иборат бадиий манба – матн бўлиши керак. Иккинчидан, дostonнинг музикаси бўлиши лозим (Бу ўринда шуни аниқлаб олиш керакки, ҳар бир алоҳида олинган дoston учун алоҳида йирик музика

асари бўлиши шарт эмас). Учинчидан, дostonни бир киши ижро этганлиги туфайли куйловчи дўмбира черта билиши ёки кўбиз чала билиши зарур. Тўртинчидан, дostonни куйлаётган бахши яхши овозга эга бўлиши ва кўшиқ айтиш маҳоратини эгаллаган бўлиши зарур

Халқ оғзаки ижодидаги дoston фолклоршунос олимларнинг диққатини алоҳида ўзига жалб этган, ўзбек халқ оғзаки ижоди таркибида энг кўп ўрганилган, катта мунозараларга сабаб бўлган, қолаверса, ўзбек халқ оғзаки ижоди меросини бутун дунёга маълум ва машҳур қилган жанрдир.

Дostonни олимлар синкретик жанр деб биладилар. «Синкретик» сўзи юнонча бирлашган; қисм, бўлакларга ажралган маъносини беради. Дoston ҳақида гап борганда, синкретик сўзи бу жанрдаги асарларда сўз, муסיқа, хонандалик, ҳофизлик, бадий ўқиш, нотиклик, актёрлик санъатларининг уйғун намоён бўлишини изоҳлайди. Ҳақиқатан ҳам, Бола бахши (Қурбонназар Абдуллаев), Чори бахши Хўжамбердиев, Шомурод бахши Тоғаев, Қаҳҳор бахши Қодир бахши ўғли Раҳимов ижроларини бевосита кўриш ва эшитиш жараёнида юқорида қайд этилган санъатларнинг тўлиқ гўзалликда уйғунлашувини, кўшимча равишда бу ижрочи ва ижодкорларда бадиҳа санъати маҳорати тўлиқ намоён бўлганини кўрганмиз. Устоз Муҳаммаднодир Саидовнинг юқорида қўйган тўрт талабига кўра дoston ҳақида тўлиқ тасаввур ҳосил қилиш учун бахшининг бевосита тингловчилар доирасида табиий вазиятда ижро маҳоратидан баҳраманд бўлиш шартини ҳам кўшимча равишда қайд қилмоқчимиз. Бу шартнинг зарур эканлиги телевидение, радио, фонограммалар орқали дoston ижроси билан танишиш натижасида аниқ сезилади. Бахши техник воситалар (камера, микрофон) гувоҳлигидан кўра бевосита тингловчилар учун табиий шароитда дoston ижро этганида ўзини эркин ҳис қилади, бадиҳагўйлик қобилиятини яхшироқ кўрсатиш имконига эга бўлади. Бахши дoston куйлаётганида ўзининг ижросидан ўзи завқланадиган пайт бўлади. Тингловчилар бахши маҳоратидан баҳра олиб эҳтиросли овозлар чиқаришади. Ана шундай ҳолатда бахшининг қайнаши рўй беради. Табиий шароитда қайнаш тезроқ амалга ошади. Ундан ташқари дўмбира тўнтариш одати ҳам бор. Ижрочи бир оз дам олиш баҳонаси билан дўмбира тўнтаради ва хонадан ҳаво олиш учун ташқарига чиқади. Бу вақтда тингловчилар ўз атаган ҳадяларини тўплаб дўмбира ёнига қийиқчага солиб қўйишади. Бу одат ҳам табиий ижро пайтида осон ва қулай бажарилади. Хуллас, бахши учун ҳам, тингловчи учун ҳам оддий, самимий, табиий шароитда дoston айтиш маҳкул ҳисобланади. “Дoston” сўзининг яна бир маъносини ҳам билиб олиш керак. Бу – эл орасида гапирилмоқ, куйланмоқ, оғизга тушмоқ демакдир. Демак, дostonларда иштирок этган қаҳрамонлар, бир томондан, асардаги образ сифатида қайд этилса, иккинчи томондан, эл оғзига тушувчи, шуҳрат топувчи инсон тушунчасини ҳам ўзида сингдирган бўлади. Натижада, айниқса, ижобий қаҳрамонларнинг оғизга тушиши ёки муҳаббат топиши халқ педагогикаси талабларига ҳам жавоб берадиган инсон бўлиб танилиши

билан боғланади. Шундай қилиб, «Алпомиш», Гўрўғли туркумидаги «Гўрўғлининг туғилиши», «Малика Айёр», «Равшан» каби ўнлаб асарлар, «Кунтуғмиш», «Рустамхон», «Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам» кабилар халқ оғзаки ижодидаги дoston жанрига мансуб намуналар бўлиб, асрлар давомида эл қалбидан самимий ҳурматга сазовор, шуҳратга эришган дурдоналардир. Дostonни бахшилар куйлайдилар. Бахшилар эса ўз устозларидан махсус дostonчилик сирларини ўрганган санъаткорлардир. Агар мақолларни, топишмоқларни миллатимизнинг истаган вакили айтиши, кўшиқларни ҳар бир ошиқ ёки маҳшуқа ижро этиши мумкин бўлса, дoston ижроси алоҳида шогирдлик фаолиятини бошидан кечирган, махсус таълим кўрган ва муайян иқтидорга эга шахсгагина насиб қилади.

«Бахши» сўзи «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да тўрт хил маъно бериши кўрсатилган: 1 – донишманд, 2 – дostonларни куйловчи, 3 – дам солиб даволовчи табиб, 4 – Бухоро хонлигида қурилиш маблағини назорат қилувчи. Юқоридаги тўрт маънодан учтаси бевосита дoston айтувчи бахшиларга тегишли, десак хато бўлмайди. Чунки халқ орасида бахши бўлиш учун инсон донишманд, ақлли бўлиши керак, деган фикр қайта-қайта таҳкидланади. Иккинчидан, “бахши” луғатда изоҳ берилишича, халқ дostonларини ижро этади. Учинчидан, қадим замонлардан халқ тасаввуридаги бахшилар сўзнинг мўҳжизавий фазилатидан фойдаланиб кишиларни турли хасталиклардан фориғ қилувчи одамлар ҳисобланган. Ҳозир ва ўтган асрларда бахши даврасида иштирок этган одамлар дoston эшитиш билан бирга дардларидан ҳам қутулганлар, турмуш ташвишларидан озод бўлганлар, ўзларини енгил сезганлар. Ўзбек фолклоршунослиги асосчиси Ҳ.Т.Зарифовнинг маълумот беришича, бахши мўғулча ва бурятча “бахша”, “бағша” сўзларидан олинган бўлиб, “устод”, “маҳрифатчи” маъноларида қўлланган. Маълум бўладики, бахши халқ томонидан чексиз ҳурматга эга, эҳзоз топган ҳунар эгалари экан. Фолклоршуносликда бахшиларнинг турли номлар билан аталгани ҳам маълум. Хусусан, юзбоши, соқи, жиров, жирчи, оқин шулар жумласидандир. Баҳзан уста сўзи ҳам қўлланган. Бахшиларнинг устоз изидан чиқиб, ўзига хос услубда, бадиҳагўйликдан кенг фойдаланувчилари, кўпинча, шоир деб ҳам аталган. Шунингдек, Хоразмда дoston айтувчи аёллар халфа номи билан машҳурлар.

Ўзбек дostonчилигида дoston куйлаш анъанаси қадимда уч йўналишда ривожланган. Биринчидан, Булунғур, Қўрғон, Шаҳрисабз, Қамай, Нарпай, Шеробод, Жанубий Тожикистонда яшовчи ўзбек-лақай дostonчилик мактабларида дўмбира чертиб якка ҳолда, бўғиз овоз билан ижро этилган. Иккинчидан, Хоразмда тор, дутор, ғижжак, гармон, буламон, кўшнай, доира жўрлигида баҳзан якка, баҳзан жуфт ҳолда, очик овоз билан ижро этилган. Учинчидан, Фарғона водийсида дутор жўрлигида очик овозда айтилган.

Шубҳасиз, ўзбек дostonчилигида кенг тарқалган ижро усули дўмбира жўрлигида бўғизда дoston айтиш ҳисобланади. Бахшининг бўғизда ичдан

куч билан овоз чиқариши жуда қадим замонларда шимол халқлари афсунгарлари – шаманларда мавжуд эди. Демак, ўзбек бахшиларини узоқ ўтмиш замонлар билан қандайдир жанр ёки санъат ижроси боғлайди. Эҳтимол, кейинчалик бу ижро усули бахшилар учун анъана бўлиб қолган. Ўзбек дostonчилиги миф – афсона – ривоят – нақл – эртак – дoston босқичларидан иборат диффузия ҳаракатининг сўнгги босқичида вужудга келган деб тахмин қиламиз. Мана шу жараённинг муайян босқичида ижро усули ҳозирги бахшиларимизнинг дoston айтишларини эслатиши мумкин бўлгандир. Ҳар ҳолда бундай бахшичилик санъати бир неча асрлик тажрибага эга эканлиги билан бошқа ижролардан ажралиб туради. Филология фанлари доктори, профессор Тўра Мирзаев маълумотиға кўра, Булунғур дostonчилигида қаҳрамонлик дostonларини ижро этиш кўпроқ амалга ошган. Бу мактабнинг сўнгги вакили Фозил Йўлдош ўғли (1872-1955) ҳисобланади. Фозил Йўлдош ўғли ижросидаги «Алпомиш», «Ёдгор», «Юсуф билан Аҳмад», «Малика айёр» каби дostonлар ёзиб олинган. Фозил Йўлдош ўғли Йўлдош, Қўлдош, Суяр шоирларнинг тарбиясини олган. Айниқса, у ижро этган «Алпомиш» дostonи халқ ижодидаги энг мукамал асар сифатида бутун дунё фолклоршунос олимлари томонидан тан олинган.

Эргаш Жуманбулбул ўғлининг номи ҳамиша Фозил шоир қаторида жуфт келади. Эргаш шоир (1868-1937) Қўрғон мактаби вакили эди. Нурота ҳудудининг шуҳрати айнан ана шу бахши ва Пўлкан шоир (1874-1941) ижоди билан боғлиқ. Бу ерда "Алпомиш", "Якка Аҳмад", "Кунтуғмиш", "Равшан" дostonларини ижро қилиш анъанаси кенг ривожланган эди. Фолклоршуносликда аёл бахшилар: Султон кампир, Тилла кампир, шунингдек, Ёдгор, Жуманбулбул, Жоссок бахшилар ижоди ўрганилган. Шаҳрисабз дostonчилигида Абдулла Нурали ўғли (1874-1957), Нарпай дostonчилигида Ислom шоир Назар ўғли (1874-1953) ижоди алоҳида қайд этилган. "Орзигул", "Соҳибқирон", "Эрали ва Шерали" каби дostonлар ижросини бу мактаб вакиллари юқори санъат даражасига етказиб куйлаганлар.

Бир бахшининг ижоди бутун туман бахшичилик анъанасига сезиларли таъсир ўтказиши ҳаёт тажрибасида тасдиқланган ҳолдир. Масалан, бир пайтлар бахшилар сулоласи билан ғурурланган мактаблар бугунги кунда инкирозга юз тутган бўлиши мумкин. Хусусан, ҳозирги пайтда Булунғур, Нурота туманларидаги машҳур бахшилар ўз фаолиятларини тўхтатганлар. Шу билан бирга Қашқадарё вилояти Дехқонобод туманидаги Қодир бахши Раҳимов анъанаси тўла қувват билан фарзандлари Қаҳҳор, Абдумурод, Баҳром тимсолида давом этмоқда.

Дoston ижросида Хоразм усули Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятларидаги анъанадан тамомила фарқ қилади. Бу ерда дoston ижроси профессионал хонандалик йўлида амалга оширилади. Бахши дoston матнини ёддан ижро этади, шу билан бирга дўмбира чертувчи бахшилардан фарқли равишда дostonга йўл-йўлакай ўзгартириш киритишдан ўзларини

сақлайдилар. Чунки Хоразм дostonчилигида дoston матн, кўпинча, халқ китоблари туркумидаги XIX асрда чоп этилган китобларга асосланади. Матнга ўзгартиш киритиш бу анъана қоидалари бўйича маҳқулланмайди. Табиий савол туғилади: у ҳолда Хоразм бахшиларининг дoston айтиш маҳоратини қайси мезон белгилаши мумкин? Хоразм бахшилари ўз маҳоратларини дostonни айтишда мумтоз мусиқага, дostonдаги шеъринг парчаларни алоҳида қаҳрамоннинг арияси даражасида куйлаш билан кўрсатадилар. Хоразм бахшиларининг овози мумтоз ашула айтувчилар овозидан деярли фарқ қилмайди. Дoston мусиқаси ҳам мумтоз санъат усулига асосланган. Аҳмад бахши, Бола бахши, Қодир созчи, Болтавой бахши каби санъаткорлар ижоди Хоразмда шуҳрат топган эди.

XX аср Хоразм дostonчилиги ривожини, шубҳасиз, Бола бахши - Қурбонназар Абдуллаев ижоди билан боғлиқдир. Хоразмда аёлларнинг дoston айтиши ҳам кенг тус олган эди. Биби шоира, Хонимжон халфа, Ожиза, Онажон Сафарова, Назира Собирова Хоразм дostonларини куйлашда етук бахшилар қаторидан муносиб ўринга эга бўлдилар. Бу анъана бугунги кунда ҳам тўлиқ давом этмоқда. Қаландар бахши Норматов, Норбек Абдуллаев, Зулфия Ортиқова, Нодира Бекова, Роҳат Хўжаниёзовалар устоз бахшилар ва халфалар санъатини давом эттирмоқдалар. Айниқса, "Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам", "Ошиқ Ойдин", "Бозиргон" каби дostonлар маҳорат билан ижро этилмоқда. Халфалар эса дostonдан парчалар, тўй кўшиқларини, лапар, яллаларни куйлашда халққа роҳат бағишламоқдалар.

Хоразм дostonларини ижро этишда маҳаллий шароитда тажрибадан ўтган тарихий одатлар ҳақида бахшилардан маълумот олганмиз. Унга кўра XIX-XX асрларда Хоразмда катта тўй берган одам маросимга уч-тўрт гуруҳ бахшиларни чақирган. Гуруҳлар бир-бирларига халақит бермайдиган масофада давра қуришган. Тингловчи бир гуруҳдан иккинчи гуруҳга ўтиб юрган. Қайси бахши маҳқул бўлса, ўша даврани маҳқул кўрган. Натижада, тўй охирида моҳир ва нўноқ бахши атрофидаги тингловчилар сонига кўра ажралиб қолган. Эълон қилинмаган мусобақада мағлубиятга учраган бахши ўз устида ишлашга мажбур бўлган. Шунингдек, Бола бахшининг эслашича, Муҳаммад Раҳимхон Феруз хонлик пайтида ҳар йили ҳофиз, созанда, бахшиларнинг кўригини ўтказар экан. Кўриқдан ўта олмаган санъаткор тингловчилар олдида соз чалиш, ашула айтиш, дoston куйлаш ҳуқуқидан маҳрум қилинар экан. Бу санъаткор кейинги кўриқкача муттасил машқ қилиб ўзини оқлашга уринган. Дарвоқе, 1909 йилда 9-10 яшар Қурбонназарни хон ҳузурида дoston айтишга чақирди. Феруз ёш бахшидан унинг исмини сўрайди. Бола исми Қурбонназар эканини айтганида, хон табассум билан: - Сенинг исминг Қурбонназар эмас, Бола бахши, - деб унга оқ фотиҳа берган экан. Шу-шу Қурбонназар Абдуллаев Хоразм ва Туркманда "Бола бахши" номи билан машҳур бўлган.

Хоразм дostonчилигини чуқур илмий асосда ўрганган филология фанлари доктори, профессор Сафарбой Рўзимбоев Хоразм дostonчилиги, ўз

навбатида, Шимолий ва Жанубий анъаналарга бўлиниши, уларнинг ўзаро фарқлари ва бахшилар, созчи (гармонг билан дoston айтувчи ижрочи)лар ҳақида қимматли маълумотларни баён этган

Ўзбек дostonчилик анъанасининг яна бир тури Фарғона водийсида шаклланган. Наманган вилоятининг шимоли Уйчи, Янгикўрғон, Чортоқ атрофларида Дехқонбой Баҳромов, Икром Ризаев, Омон бахши Раззоқовлар ижод қилишган. Маҳаллий халқ оғзаки ижодини ўрганган олим Абдушукур Собиров таниқли фолклоршунос олим Тожибой Ғозибоев билан ҳамкорликда мазкур дostonчилик анъанасини ўрганиб, Қўлбуқон, Сайрам, Ариқбўйи (Ариқмўйин) мактаблари мавжудлигини қайд этади . Аҳмаджон Мелибоев "Сафед Булон ҳикоялари" китобида Пешқўрғон қишлоғида истиқомат қилган Олим бахшидан "Ёзи билан Зебо" дostonини ўн икки варақли ўқув дафтарида ўнтасига ёзиб олиб, Музайяна Алавияга юборганини маълум қилган . Аммо бугунги кунда Фарғона водийсидаги дostonчилик анъанасида дoston ижро этадиган бахшилар ижод фаолиятларини тўхтатганлар. Ҳамма ўзбек дostonчилиги анъаналарида ҳажман чекланиш кузатилмайди. Маданий меросимиз хазинасида **“Бозиргон”, “Соҳибқироннинг туғилиши”** каби кичик асарлар ва айни пайтда, **“Алпомиш”, “Малика Айёр”**дек йирик дostonлар бор. Дostonлар ҳажмидаги нисбий ўлчов инobatга олинса, дўмбира чертиб ижро этиладиган Самарқанд, Бухоро, Қашқадарё, Сурхондарёда айтиладиган дostonлар ҳажми Хоразм дostonларидан ҳам, Фарғона водийси дostonларидан ҳам кенглиги билан ажралиб туради. Ҳажман Фарғона водийсидагилар анча кичик ҳисобланади.

Дoston матни шеърий ва насрий парчалардан иборат бўлади. Фозил Йўлдош ўғли Булунғур туманидан бўлгани учун дўмбира чертиб ижро этиладиган дostonларни шартли равишда Самарқанд дostonчилиги деб атаймиз. Бу анъана асарларида шеърий ва насрий парчалар бадий жиҳатдан, воқеалар баёнини ифодалаш, қаҳрамонлар руҳий ҳолатини тасвирлаш жиҳатдан тенг ҳисобланади. Фикримизни далиллаш учун Эргаш Жуманбулбул куйлаган "Равшан" дostonидан насрий парча келтирамиз: "Оқ қиз шундай қиз эди: оти Оққиз, Зулхуморга нақ қиз. Оққиз ўзи оқ қиз, ўзи тўлган соғ қиз, ўрта бўйли чоғ қиз, ўйнагани боғ қиз, уйқучи эмас, соғ қиз, эри йўқ ўзи – тоқ қиз, яхши – текис бўз болани кўрса, эси йўқ – аҳмоқ қиз, қора кўз, бодомқовоқ қиз, синли – сиёқ қиз, ўзи семиз – туриши ёғ қиз; ўйинга қулайроқ қиз, тўғри ишга бўлайроқ қиз, ўзи анқов олайроқ қиз, танаси тўш қўйган кенг қиз, сағриси дўнг қиз, урушқоқ эмас – жўн қиз, аҳзоси бари тенг қиз..."

Йигитлар томонидан ижро этиладиган маҳаллий рақс ҳаракатлари қадимдан мавжуд. “Зебари” туркум рақслари фақатгина Сариосиё, Узун туманларида расм бўлган. Дашнобод қишлоғида эса “Дошнободча рақс” оммалашган. Унда айтишувлар ҳам мавжуд бўлиб, йигитлар тарафма-тароф ҳолда бир бирларига қарама қарши айтимларни айтишади. Фикримиз далили сифатида Дашнобод қишлоғида қадимдан ўйналиб келинаётган

“Дашнободча” рақс ва “Зебари” йигитлар рақсини айтиб ўтиш лозим. “Дашнободча” рақсда “Ёр-Ёр” термаси ижро этилади. Унда йигитлар рақсга тушиб олдинда кетаётган йигитлардан бирини қаттиқ чимчилаб олади ва рақсни давом эттиради. Бундан мақсад кишиларга завқ, ўйин-кулги улаш. Бу рақсда “Бас-бас” айтишуви мавжуд. Айтишувда ижрочилар тарафматараф бўлиб турли терма байтларидан ижро этиб мусобақа ўтказган. “Зебари” йигитлар рақси жуда қадимий бўлиб, унда фақат йигитлар бир хил ўйнайди.

Халқ достонлари ва термаларини ижро этувчи бахши – шоирлар ижоди алоҳида ажралиб туради.

Чолғу кмусиқасидан дўмбира куйлари:

“Нағма”, “Дўмбира ноласи”, “Чертим”, “Охува”, “Қиз қувиш”, “Қўй боқиш”;

Чангқовуз куйлари:

Чўпон куйи”, “Қўзи мағраш”, Қўй боқиш”, “Эчки сакраш”, “Туя қайтариш”, “Охува”, “Қиз чақириш”, “Қиз кўриш”, “Келин нидоси”, “Қиз хониш”.

Достон – ўзбек халқининг қадимги маънавий ва бадиий меросининг дурдонаси бўлиб, уларнинг асосини халқ ҳаёти ва кураши, унинг орзу умидлари ташкил этади. Халққа хос инсонпарварлик, ватанпарварлик, қаҳрамонлик, мардлик, меҳнатга муҳаббат, дўстлик, севги ва садоқат каби олийжаноб фазилатлар халқ достонларидаги қаҳрамонлар образида мужассамлашган”. Халқ достонлари ва дўмбира куйларини Ф.М.Кароматли, Р.Абдуллаев, Б.Матёкубов тадқиқотларида дунёдаги айрим халқларда ўзининг бой тарихига оид йирик ҳажмдаги қизиқ – қизиқ воқеаларни ҳикоя қилиш, макташ “достон” сўзини англатишини эътироф этади (1.2; 2.16; 2.22; 2.40; 2.52; 2.54; 2.70). Халқ донишмандлигининг ёрқин ифодаси бўлган бу образли ижодиёт намуналари жамият ва табиат ходисаларига инсон муносабатининг мусиқий – поэтик образи сифатида бахшилар томонидан асрлар мобайнида сайқалланган. Ўзбекистонда халқ достончилиги, шунингдек, эпик ҳикоя, достон жанрлари (достон, қисса, ҳикоя, мадҳия ёки қасида, саргузашт) ўзининг насрий ва назмий унсурларини муסיқа ва чолғу жўрновозлигида намоён этади.

“Бахши” сўзи қадимдан беморни халқона усуллар билан даволовчи табиб – доира ва ёки бошқа чолғу асбоби чалиб, афсунгарлик айтимлаи орқали касал танасидан ёвуз руҳларни қувадиган даволовчи (ҳозиргача сақланиб келаётган “кўч”, “қайтарма”, “жаҳр” маросимлари) – шомон-бахши ёки шомон – фолбин, шунингдек, айрим ҳудудларда “устоз” маъноларини англатган (2.70). Бугунги кунда бу сўз халқ достонларини куйлайдиган ижодкор санъаткорларни билдиради.

Достон айтимларидан “Алпомиш” ва “Гўрўғли” туркум достонлари. Терма айтимларидан “Нима айтай”, “Нимадан бошлай”, “Хуш кўрдик”, “Асл юртим”, “Меҳмондирмиз”, “Термадан бошладим”, “Қулоқ осинг сўзима”, “Тўй бугун”, “Ёшинг қутлуғ”, “Кўҳна дунё”, “Сўзима эшит”,

“Дўмбирам”, “Мени эшит дўмбирам”, “Ота нидоси”, “Ҳақиқатни баён айтай”, “Достондан бошласам”.

Вилоятда Шеробод ва Бойсун достончилик мактаби мавжуд бўлиб, ушбу мактабни 100 га яқин турли ёшдаги бахшилар ташкил этади. Достон айтувчилар байрам ва оилавий маросимлага доим ҳурматли меҳмон сифатида таклиф қилиниб келинган. Жумладан, Қумқўрғонлик Исмоилхон бахши Анваров ижросида турли мавзулардаги термаларни тинглаш мумкин. Зулхумор бахши эса дўмбира чалиб эркаклардек бўғиқ овозда достон ва терма куйлаган аёллар орасидан чиққан биринчи бахшидир. У ҳам “Алпомиш” ва “Тўрўғли” туркум достонларни куйлаб келмоқда. Унинг устози Шоберди бахши Болтаев ва акаси Омон бахши Шерназаровлардир. Достончилик ижодиёти – бахши - шоирларнинг терма ва достонлари вилоят кўшиқчилиги ижодиётининг асосини ташкил этади. Қизириқ туманида Хушбоқ бахши Мардонақул ўғли, Денов туманида Боборайим бахши, Қумқўрғонда Жума Абрайқулов, Шеробот туманида Шаймон бахши, Ангорда Чорша бахши, Музработда ака ука Қора ва Чори бахши Умировлар устоз – шогирд анъанасига етакчилик қилмоқда.

Хулоса ўрнида шуни таъкид этиш жоизки, воҳа кўшиқчилиги ижодиёти муסיқшунос олимларнинг таснифи асосида бир тизимга келтирилиб, “маълум вазият айтимлари” (оилавий маросим, мавсумий) ва “турли мавзули кўшиқлар” (кўшиқ, терма, лапар, ялла) каби иборалар билан тасниф этилди.

Бунда, алла, бешик тўйи, суннат тўйи, мучал тўйи, никоҳ тўйи каби кўшиқ айтимлар устувор бўлган оилавий маросим ҳақида аълоҳида тўхталиб, унда ижро этиладиган кўшиқлар алоҳида кўрсатиб ўтилди. Шунингдек, йил фаслларига хос гап гаштак (қиш), баҳор мавсумига хос “Наврўз” байрами, сумалак, лола сайли, бойчечак сайли, дарвешона, шох мойлар маросимлари, ёз мавсумида суст хотин, куз фаслида ўрим, облобарака, шамол чақириш маросимларидаги кўшиқлар мавсумий кўшиқлар, чорвачилик, деҳқончилик ва ҳунармандлик билан боғлиқ меҳнат кўшиқлари сифатида тадқиқ этилди. Турли вазият кўшиқлари сифатида кўшиқ, терма, лапар, яллалар ўрин олди. Шунингдек, бахши – шоирлар ижодидаги терма ва достонлар, тадқиқот учун янгилик деб этироф этилган “дойра бадашлари” ҳақида маълумотлар келтирилди.

4.Фольклор ва мақом санъати, уларнинг қадимий тарихи ва фалсафий илдизлари

Сурхондарё - Қашқадарё достонлари адабий - муסיқий асар сифатида талқин қилинади. Улар насрий ва назмий қисмларга бўлиниб, ўзаро бир - бирига боғлангандир. Достон ижрочиларини бахши, шоир, юзбоши деб атайдилар. Достонлар асосан дўмбира чолғу жўрлигида бўғиқ овозда куйланади. Бўғиқ овозни ҳосил қилиш ва ишлатиш алоҳида машқлар натижасида амалга оширилади. Ушбу малакани оширишда устоз - шогирд анъаналарига риоя қилинади. Натижада шогирдлар ушбу воҳаларда машҳур

бўлган «Алпомиш», «Авазхон», «Гўрўғли», «Кунтуғмиш» дostonларини ёд оладилар ва кўриқдан ўтадилар. Бахшилар дostonларнинг насрий қисмларини кўшиқ шаклида куйлайдилар.

Сурхондарё - Қашқадарё дostonчилик санъатида Шахрисабз ва Шеробод мактаблари асосий марказ саналади. Абдулла Нурали ўғли ва Ислом Назар ўғли каби бахши шоирлар Шахрисабз дostonчилик мактабининг йирик намояндалари бўлса, Шерназар Бекназар ўғли, Мардонқул Авлиёқул ўғли, Умар Сафар ўғли, Нормурод бахшилар эса Шеробод дostonчилик мактабининг машхур ижрочилари ҳисобланадилар.

Дostonларни ижро этиш ҳам асосан мавсумий бўлиб, кеч кузда деҳқонлар ҳосилларини йиғиштириб бўлганларидан сўнг бошланиб, эрта баҳоргача давом этади. Дostonчи бахшилар хонадонларда уюштирилган дostonчилик кечаларига таклиф қилинадилар ва маҳалла, кўни - кўшни йиғилишиб, дostonлар тинглашади. Бу азалдан одат тусини олган бўлиб, бахшиларни оилавий байрамларга, тўй - томошаларга, ҳосил байрамларига ҳам таклиф этганлар. Яъни дostonчи бахши ўз дostonларини қисқача айтим йўли билан таърифлаб беради ва эшитувчиларнинг хоҳишига кўра бир дostonни бошлайди. Дostonчи бахшилар дoston ижроларидан ташқари бағишлов ижроларига ҳам жуда уста бўлиб, бирон яхши кунга, маросимга, машхур одамларнинг исмларига монанд бағишловларни насрий ва шеърий йўлларда ҳам ижро этадилар. Бу ижро бахшилардан ўта зукколикни талаб қилади. Ҳозирги давр дostonчилик ижрочилиги Шоберди бахши Болтаев мактаби етакчилик қилмоқда. Сурхондарё - Қашқадарё муסיқасида дostonчилик санъатидан ташқари кенг оммалашган меҳнат кўшиқлари алоҳида аҳамият касб этади. Кўш, ўрим, ёрғинчоқ кўшиқлари деҳқончилик билан боғланса, «хўш - хўш», «Чурей», «Турей - турей» кўшиқлари чорвачилик билан боғлиқдир. Чарх, ўрмак, кашта, бўзчи кўшиқлари эса хунармандлар меҳнати кўшиқлари саналади.

Бухоро-Самарқанд муסיқа услубига доир дostonчилик мактаблари асосан вилоят туманларида қарор топган булиб, улар, «Булунгур дostonчилик мактаби», «Нарпай дostonчилик мактаби» каби аталади. Шулардан Булунгур ва Қўрғон дostonчилик мактаблари машхурроқ дир. Булунгур дostonчилик мактабида «Алпомиш», «Ёдгор», «Юсуф билан Аҳмад», «Рустамхон», «Гўриғлини туғилиши» каби қаҳрамонлик дostonлари етакчи ўрин тутди. Жўровоз соз сиратида домбра соли кўшилади. Амин бахши, Чинни Шоир, Тавбузар шоир, Қурбонбек шоир, Йўлдошбулбул, Йўлдошшоир, Қўлдаш Суяр каби бахшилар бу мактабнинг ўтмишидаги (XIX аср) йирик намояндаларидир. Фозил Йўлдош ўғли (1872-1955) бу мактабнинг сўнги йирик вакилларида бири эди. Қўрғон дostonчилик мактабида «Алпомиш» дostonи ижро этилган бўлса-да, бироқ унда ишқий-романтик дostonларга жумладан, «Гумор пари», «Кундуз» билан «Юлдуз», «Ойсулув», «Кунтуғмиш» сингари дostonларга эътибор берилди. Қўрғон дostonчилик мактабининг ўтмишидаги йирик вакиллари қатори Ёдгор, Ларас, Мулла-Тош, Мулла Холмурод, Жуманбулбул каби

бахшиларни айтиш керак.Эргаш Жумабулбул ўғли (1868-1937) ва Пулкан шоирлар (1874-1941) бу мактабнинг сўнги йирик намоёндалари эди.

Хоразм дostonчилик мактаби ўз анъаналарига эга бўлиб, бошқа маҳаллий дostonчилик мактаблардан фарқли жиҳатларга эга. Бу фарқлар асосан қуйдагилардан иборат.

А) Хоразм дostonлари «Бўғиқ овозда» эмас, балки «Очиқ овоз» услубида куйлаш хусусиятлар билан оҳангланади.

Б) Кўпинча маҳаллий дostonчилик мактабларида дўбра сози жўрнавон сийратида қўлланилса, Хоразм дostonчилигида дотор, тор сўзларидан фойдаланилади. Шунингдек, дoston айтишда ижрочилик ансамбли қатнашади. Бунда устоз бахши дотор, тор ёки рубобда, қолганлар эса гижжак, бўламон ва баъзан доира созларида жўр бўлиб туришади.

В) Хоразм дostonлари репертуарини «Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам», «Гўрўғли», «Кунтуғмиш», «Бозиргон», «Ошиқ Ойдин» каби дostonлар ташкил этади. Бироқ, Хоразм дostonчилигида қаҳрамонлик дostonига мансуб «Алпомиш» намунаси учрамайди. Хоразм дostonчилигининг йирик вакиллари Ахмад бахши, Бола бахши, Рўзимбек Муродов, Қаландар бахшилар номини айтиш жоиздир. Ўтмишда дoston айтувчиларни чўянда, улар ижро қиладиган йўллариномани нома деб юритилган.

Эргаш Жумабулбулнинг қуйидаги шеърида эса Нурота мактаби услубига оид дostonлар номалари санаб ўтилади:

Йигирма хил оҳанг билан сўз айтиб,

Йигирма хил нома дўмбра чертиб

Хоҳ катта, хоҳ кичик эшитса,

Ҳар қандай одамни балқитиб, эритиб

Шеробод мактабининг машҳур бахшиси Умршоир Сарар ўғли ижодига мансуб шеърда эса Сурхондарё-Қашқадарё дostonчилигидаги номалар сони келтирилади.

Эй дўмбирам кажакдор,

Ўтиз икки номанг бор,

Ҳаммаси ҳам мафтункор,

Бирин чалсам бири бор.

Деб, 32 нома борлиги таърифланади. Кейинчалик 60 га етказилган. Ушбу маълумотлардан кўринадикки, дoston қўшиқлари қадимдан номалар деб юритилган.

Хоразм номалари йирик хажм, куй йўналиши, парда, лад ва авжлари ўзига ҳос ёрқин услуби билан ажралиб туради.

Махсус тил иродаси, муסיқий нуқтаи назардан Хоразмда иккита йирик дostonчилик услуби мавжуд. Улар бахшиларнинг иборалари билан Ширвоний ва Эроний ёки Жанубий ёки Шимолий хоразм услублари деб юритилади. Ширвоний услуб ўз ичига Ҳозарасп, Боғот, Янги арик, қўш кўпир, Урганч, Хонқа, Шовот, Тошховус вилоятининг Илонли, Кўҳна Урганч, Қорақолпоғистоннинг Тўрткўл, Эллиққалъа туманларини қамраб олади. Унинг марказини шартли равишда Хива шаҳри деб белгилаш

мумкин. Мазкур услуб номалари 72 та бўлиб, улар дoston шеърларининг вазни, бўғинларига ижрочи бағшини овоз имкониятларига қараб ўқилади.

Эроний услуб Гурлан туманининг бир қисмини қорақолпоғистоннинг Амударё, Хўжайли Тошховуз вилоятининг шимолий туманларини ўз ичига қамраб олади. Унинг марказини шартли равишда Манғит шаҳри деб белгилаш мумкин.

Устоз бахшиларнинг фикрича муסיқий моҳиятга кўра ширвоний услуб 72, эроний услуб 32, Сурхондарё, Қашқадарё воҳаларининг Шеробод мактаби 64 номадан иборат.

Хулоса қилиб айтганда дoston ижрочилиги ўзбек муסיқа санъатининг ажралмас бўлагидир.

Ўзбек халқининг фольклор санъати

Ўзбек халқининг муסיқий меросини жумладан фольклор санъатининг илдизлари қадим-қадимларга боғланиб кетади. У ўзининг халқ ижоди, ҳамда куй тузилиши жиҳатдан ривожланган ашула ва чолғу муסיқий ижрочилигини ўз ичига олади. Ўзбек муסיқа фольклори меҳнаткашларнинг орзу-умидлари, уларнинг турмуши ва ахлоқи, социал ва миллий озодлик учун курашининг ифодаси сифатида гавдаланади. Ўзбек халқ муסיқасининг мавзу жиҳатидан серқирралиги, жанрларга бойлиги ва хаётда тутган ўрнининг хилма-хиллиги ҳам ана шу билан боғлиқдир. Ўзбек фольклор муסיқаси турмушда тутган ўрнига мувофиқ икки гурухни ташкил этади.

Биринчиси-маълум вақт ёки маълум муддат шароитда ижро этиладиган ашулалар ва чолғу куйлари. Булар: оилавий маросимларда ижро этиладиган чолғу куйлардир. Иккинчиси-исталган ижро этиладиган лапар, ялла, ашула, кўшиқ, чолғу куйлари, чўлама ва дostonчилик куйлар киради.

Фольклор кўшиқлар ҳар бир касбнинг ўзига хос фаолияти натижасидан келиб чиқади. Халқнинг турмуш тарзи билан боғланади. Меҳнат кўшиқлари: кўш кўшиқлар, ўрим кўшиқлар, ёрғинчоқ кўшиқлар бўлса, човачилик билан боғлиқ меҳнат кўшиқлари: «Хўш-хўш», «Турей-турей», «Чурей-чурей» каби номлар билан юритилади. Хунармандчилик билан боғлиқ меҳнат кўшиқлари чарх кўшиқлари ва хоказо. Маросим кўшиқлари фольклоршуносликнинг энг муҳим омилларидан ҳисобланади. Ўзбек халқи барча халқлар каби жуда қадимий бой, хилма-хил анъаналарга эга. Маросим кўшиқлари икки туркумга ажралади. Биринчиси-мавсум маросимлари билан боғлиқ фольклор кўшиқлари. Иккинчиси-туркумдаги маросим, оммавий турмуш билан боғлиқ ҳолда ижро этилади.

Ўзбек халқининг фольклор жанрлари жуда хилма - хилдир. Ҳар бир воҳанинг этник жойлашишига, урф-одатига қараб фольклор жанрлари ва услублари турличадир. Фарғона водийсида лапар кўпроқ ижро этилса, алла, ёр-ёр ижролари турлича ижро этилади. Терма, ўлан ижролари ҳам ҳар-хил услубида ижро этилади. Алла ижроси халқ орасида жуда кенг тарқалган

ижродир. Алланинг ҳар бир бандидан кейин «Алла болам алла», «Жоним, болам, алла» мисралар такрорланади. «Ёр-ёр» ўзбек никоҳ тўйлари фолклорининг муסיқий жанрлари ҳисобланади. «Ёр-ёр» нафақат ўзбекларда, балки қирғиз, қозоқ, қорақалпоқ каби туркий халқларда ҳам кенг тарқалган. Масалан:

Қат-қатгина қатламалар қатланади, ёр-ёр,
Қизни олиб янгалари отланади, ёр-ёр,
Қизни олиб янгалари тура турсин, ёр-ёр,
Оқ сут берган оналари рози бўлсин, ёр-ёр.

Мустақиллик йилларида фолклор-этнографик ижодий жамоаларнинг ижодий фаолияти янги босқичга кўтарилди. Мустақиллик ва Наврўз байрамларида фолклор-этнографик ансамблларининг катта сахналарга чиқиш анъана тусини олди. Жумладан, бугунга келиб фолклор-этнографик ансамблларининг умумий сони 300дан ортиб кетганлиги қайд қилинмоқда. «Беш қарсақ», «Бойсун», «Гулёр», «Омонёр», «Гулчехралар», «Достон», «Бесперде», «Орзу», «Ёр-ёр», «Чавги», «Моҳи ситора» ва бошқа кўплаб ансамбллар миллий-бадий меросни, анъаналарни ўрганиб, янгидан халқимизга етказмоқдалар. Айни пайтда, муסיқий фолклорнинг халқ маънавий ҳаёти ва турмуш тарзидаги табиий кўриниши ҳам давом этмоқда. Ҳар бир вилоят бу соҳада ўзининг ижрочилик услубига ва уст кийим бош кўринишига эга бўлмоқда ва ҳар хил кўриниш ва жиҳатлари билан янги-янги ижодий ютуқлари билан намоён бўлмоқдалар.

Ўзбек халқининг муסיқа маданияти жуда узоқ тарихга эга. Тарихий тараққиёт давомида халқ мумтоз муסיқаси, анҳанавий касбий муסיқа, халқ бастакорлик йўллари, шунингдек, фолклор - ҳаваскорлик муסיқий мероси сингари шаклан ва услубан бир-бирига яқин ижрочилик кўринишлари бир-бирини тўлдириб келди. Ушбу муסיқий меросимиз бугунги кунимизда ҳам маънавий маданиятимизнинг бир бўлаги сифатида намоён бўлмоқда.

Мустақиллик шарофати билан миллий-маънавий қадриятларимизга, урф-одатларимизга, унутилаётган, тарихан қадрли анҳаналаримизга бўлган эҳтибор, уларни янгидан ислоҳ этиш жараёни устивор йўналиш касб этди.

Миллий қадриятларимиз, урф-одатларимиз, маънавий бойлигимизга бўлган эҳтибор давлат миқёсига кўтарилди. Мустақилликнинг дастлабки йиллариданоқ ота-боболаримиздан, аждодларимиздан қолган маънавий бойликларни, жумладан, муסיқий маданиятни авайлаб асраш, тиклаш борасида, қолаверса, замон билан ҳамоҳанг қадам ташлаш борасида талайгина ишлар қилинди. Бу борада ўтган аждодларимиз бизларга мерос қилиб қолдириб кетган улкан маънавий бойлигимиз асосий омил бўлиб хизмат қилмоқда.

Тарихдан маълум, маънавиятимизнинг асосий бўғини бўлган муסיқий маданиятимиз, анҳанавий кўшиқларимиз, мақом ижролари ҳаминша халқимизнинг кундалик ҳаётида маънавий озуқа сифатида эхтироф этиб

келинган. Халқ оғир кунларида муסיқадан нажот излаган, хурсандчилик кунларида ҳам кўшиқ ва муסיқа уларга ҳамроҳ бўлган.¹

Зеро, бугунги муборак мустақилликка эришган кунимизда, ўзлимизни англаб бораётган бир даврда улкан маънавийтимизнинг бир бўлаги бўлган, ота-боболаримиздан мерос бўлиб келган миллий муסיқий маданиятимизга суяниш, анҳанавий кўшиқларимизга мурожаат қилиш табиий бир ҳолдир. Буларнинг барчаси баркамол авлод тарбиясида, ёшларнинг маънавий дунёқарашини шакллантиришда муҳим аҳамият касб этади.

Анҳанавий муסיқа ва кўшиқларимиз одамларни ҳамиша иймонга, меҳроқибатга, одамийликка чорлаб келган. Бугунги кунда ҳам шу долзарблигини йўқотмаган ҳолда мустақилликка, меҳнаткашлар онгини шакллантириш йўлида, баркамол авлод тарбиясида восита сифатида асосий омиллардан бўлиб қолаверади.

Ашула, муסיқа, рақс, фолклор ижрочилиги санҳати миллий муסיқа санҳатининг халқ ҳаёти ва ижоди билан чамбарчас боғлиқ ҳолда пайдо бўлган ва ривожланиб келган қадимий санҳат турларидан ҳисобланади. Айниқса, халқимизнинг анҳанавий руҳдаги кўшиқлари ўлмас мерос бўлиб, барча даврлардагидек бугун ҳам «лаббай» деб жавоб бермоқда. Лекин шу билан бир қаторда фақат тарихга сажда қилмай, бугунги куннинг руҳига мос тарзда кўшиқлар яратиш эса миллий мафкурамизни ривожлантиришда бош омиллардан бўлмиш муסיқий санҳат билан шуғулланаётган барча мутахассис ва санҳаткорларга муҳим вазифа қилиб қўйилиши табиийдир. Мамлакатимиз тамомила янги жамият, янги турмуш ва янги ҳаётни бошлаб юборди. Одамларимиз қалби, тафаккури ва тасаввурида ўзгаришлар пайдо бўлди.

Ушбу тамойиллардан келиб чиқиб, маънавий жабҳаларнинг барча йўналишлари ўзларининг мақсад ва вазифаларини белгилаб олишлари зарур бўлади. Айниқса, бу жабҳада муסיқий маданиятнинг маънавий ҳаётдаги ўзига хос ўрнини баҳолаш, унинг таҳсирчанлик кучини мустақиллик мафкураси томон йўналтириш унинг бош мезони эканлигини англаш муҳимдир. Маданий ҳаётда бугунги кунда шу тамойилга кўра силжишлар кузатилмоқда. Ижодкорларнинг фикри- зикри ана шу тамойиллар йўлига йўналтирилган десак, хато қилмаган бўламиз.

Муסיқий маданият ўзининг серкирралиги билан ажралиб туради. Айниқса, ўзининг чуқур илдизлари қадимги даврларга етиб борадиган ўзбек халқининг бой муסיқа мероси ҳозирги кундалик ҳаётимиздан ҳам тушгани йўқ. У халқ ижодининг юксак намуналари, фолклор ижрочилиги, куй тузилиши, мазмунан ривожланган чолғу ва ашула асарлари, дostonлар ижрочилиги ҳамда мураккаб ижрочилик туркуми аталмиш мақом муסיқасини ўз ичига олади. Бундан ташқари, халқ муסיқий маданиятида

¹ Қўлланманинг мазкур бобини тайёрлашда Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби, профессор Равшан Юнусов материалларидан фойдаланилди.

ўзларининг барча даврларда сезиларли ҳиссаларини кўшиб келаётган халқ бастакорларининг ижоди ҳам салмоқли ўрин тутди.

XIX аср охирига келиб ўзбек муסיқий маданиятида ўзгаришлар даври бошланди. Бу албатта, Туркистон ўлкасини Россия томонидан истило қилиниши билан боғлиқдир. Бу борада икки томонлама қараш билан ўрганмоқ зарур бўлади. Чунки баҳзи бир ҳолларда миллий муסיқа маданиятимизга салбий таъсирини кузатсак, иккинчи томондан, ўзига хос ривожланиш даври бўлганлигини ҳам эҳтироф этиш зарур бўлади. Чунки нота ёзувининг кириб келиши, ўлкамизда миллий муסיқа санҳатимизни илмий равишда ўрганиш, фолклор ва этнография соҳасидаги ривожланишга сезиларли таъсир этди.

Бу борада В.А. Успенский, Е.Е. Романовская, Н.Н.Миронов сингари муסיқашунос ва этнограф олимларнинг меҳнатларини айтиб ўтиш зурур бўлади. Илём Акбаров, Мутал Бурхонов, Юнус Ражабий, Толибжон Содиков, Мухтор Ашрафий сингари муסיқамиз дарғалари улардан сабоқ олдилар. Бундан ташқари, жаҳон муסיқий маданиятининг дурдоналари саналмиш фортопиано сози, опера ва балет, симфоник ижро, жаҳон классик муסיқий созларининг кириб келиши муסיқий маданиятимизнинг ҳар томонлама серқирра ривожига салмоқли ҳисса қўшди. Натижада, ўзбек халқ муסיқалари, кўшиқлари, мақомлари жой олган 20 жилддан ортиқ китоблар дунё юзини кўрди.

Сўнгги 130 йил ичида муסיқий маданиятимиз мураккаб, кескин зиддиятларга, ижобий ва салбий кўринишларга тўла тарихий даврни бошидан кечирди. Ана шу ҳолатларга қарамай, ўтган даврлар мобайнида илм фан, санҳат, жумладан, муסיқий маданият соҳасида фахрланишга арзигулик ишлар амалга оширилганлигини эҳтироф этиш зарур. Яққол мисол сифатида муסיқа ижодиёти, ижрочилиги, муסיқа илми, таҳлими сингари соҳаларни олиш мумкин.

Шу ўтган даврларнинг салбий оқибатлари сифатида ҳаётимизнинг ўта сиёсийлаштириливи, миллий қадриятларимизни менсимаслик, унинг топталишига йўл қўйилиши, халқчил йўналишларга беписандлик муносабатида бўлиш, азалий халқаро маданий алоқалар ривожланишига сунҳий тўсиқлар қўйилиши кабиларни кўрсатиш мумкин.

Ҳозирги замон ўзбек муסיқа ижодиёти сержабҳа ва кўлами кенг, услубан бой ва ранг-баранг, ривожланган ва шиддатли жараён сифатида гавдаланади. Зотан, муסיқий маданиятимиз жуда қадим, бетакрор ва ноёб анҳаналарга эга бўлгани ҳолда, замона зайли билан янгидан-янги йўналиш, шакл, жанр, услублар билан янада бойиб бормоқда. Демакки, асрлар оша бизгача етиб келган ардоқли навобахш меросимиз қатори бир неча авлод ижодкорларининг кўркам муסיқий анҳаналари маданий-маънавий мулкимизга айланди. Ҳар қандай санҳат тури ҳар хил воситалар орқали ҳаётий воқеликни акс эттиришга қодир экан, сўнгги юз йиллик мобайнида Ўзбекистон муסיқасининг ривожланиши нечоғлик мураккаб ва ўзгарувчан ижтимоий шароитларда кечганини яққол тасаввур қилиш мумкин. Хусусан, 20-

йиллардан эҳтиборан композиторликка хос ифода воситаларининг изчил жорий этила бошланиши муסיқий маданиятимизда муסיқа ижодкорлигининг янги тизими барпо этилишидан далолат берди.

Табиийки, тез орада ўзбек халқ ижодиёти, анҳанавий бастакорлик ҳамда ҳаваскорлик сингари ўзаро чамбарчас боғлиқ қатламлар билан узвий боғлиқ равишда миллий қадриятларимизга, «ноанҳанавий» композиторлик ижодкорлиги муҳим тармоқ сифатида кўшилади. Умумбашарий маданий тараққиётга мос равишда мазкур жабҳа ўлкамизда тарихан жуда қисқа муддат ичида узил-кесил шаклланиб, самарали ривож топганини алоҳида эҳтироф этиш лозим.

Ғарбий ва Шарқий Оврупа мамлакатлари тажрибасидан унумли фойдаланибгина қолмай, ўзгача яратувчанлик қонун-қоидаларини ўзлаштириш, уни ўзбек халқ муסיқасининг бой имкониятлари билан моҳирона пайванд қилиш мақсадида илғор композиторларимиз нафақат Марказий Осиё, балки Шарқ минтақаси доирасида улкан ютуқларни кўлга киритишга муваффақ бўлдилар.

Янгича муסיқий услубда ноёб замонавий асар яратиш, жаҳон халқлари муסיқаси ривожланишини ҳисобга олиб, тобора янгидан - янги ижодий уфқларни очиб бериш билан тавсифланувчи байналминал жараёнга Ўзбекистон ўз муносиб улуши билан дадил кира олди. Касбий улғайиш босқичларини тезкорлик билан ўтаб, ҳар томонлама етуклик палласига кўтарилиши билан «Ўзбек композиторлик мактаби» дунё муסיқа маданиятида ўзига муносиб ўринни эгаллашга интилди.

Асосан XX асрнинг иккинчи ярмида вужудга келган ана шундай ижодга мойиллик даражаси илгари айрича ҳолда бўлган икки тоифадаги муסיқий тафаккур анҳаналарининг ўлкамизда узвий муштараклигига эришилганлиги билан ҳам характерланади. Шу боисдан кўп овозлик услуб ила бунёд этилган турли жанрлардаги бадиий жиҳатдан баркамол, мумтоз асарлар маънавий қадриятларимизнинг жаҳоншумул салоҳиятини янада оширди.

Муסיқий маданиятимизнинг янги йўналиши бўлган ўзбек симфоник муסיқаси 70-80-йилларда пешқадам сафга чиқиб олганини эслаб ўтайлик. Бу ўринда республикамизда, кўшни ва қатор хорижий мамлакатларда ўтказилган нуфузли маданий тадбирлар, концерт, кўрик-танлов ҳамда фестивалларда катта муваффақият билан ижро этилган ўзбекона поэмалар, сюиталар, увертюралар, фантазиялар, чолғу концертлар ва симфониялар халқаро муסיқа жамоатчилиги диққат-эҳтиборини қайта-қайта ўзига жалб қилган.

Бугунги кунда ўзбек муסיқа санҳати нафақат асл анҳанавий кўринишларида, балки композиторлик йўналишларида ҳам халқаро миқёсда тобора кенгроқ тан олинмоқда. Бу маҳнода соф чолғу муסיқаси, хусусан, унинг анча мураккаб саналмиш симфоник ижодиёти алоҳида эҳтиборга молик. Эндиликда республикамиз композиторлиги шунчаки хилма хил муסיқа жанрларида ёзиш ва изланиш тажрибаларидан иборат бўлмай, балки ноёб анҳаналарига, мумтоз намуналар хазинасига эга сермаҳсул оқимдир.

Уни турли йилларда халқчил куй оҳанглар заминида яратилган ноёб ва бетакрор асарлар ташкил этади. Зеро, ҳар қандай андозада басталанган муסיқанинг миллийлик, бадиий баркамоллик, ўзига хослик, мазмундорлик, таҳсирчанлик каби фазилатлари ҳамиша қадрлидир.

Юксак касб маҳорати, теран билимдонлик, нозик дид билан кўҳна миллий анҳаналарга таяниб яратилган асарларнинг умри боқийлигини биргина ўзбек симфоник муסיқаси мисолида яққол кўриш мумкин.

Жумладан, 30-йилларнинг иккинчи ярмида яратилган Алексей Козловскийнинг овоз ва симфоник оркестрига мослаштирилган эҳтиросли «Тановар» поэмаси, «Лола» сюитаси, Рейнголрд Глиернинг «Фарғона байрами» шодиёна увертюраси тингловчиларга ҳамон олам-олам завқу шавқ бағишлаб келмоқда. Симфоник оркестр иштирокида ижро этишга мўлжалланган ўлмас кашфиёт даражасидаги асарлар орасида Мутал Бурҳоновнинг яққохон, хор ва симфоник оркестр учун «Алишер Навоийга қасида»си, Мухтор Ашрафий, Георгий Мушелр, Сулаймон Юдаковларнинг қатор симфоник асарлари, Дони Зокировнинг «Лирик поэма»си, Борис Надеждиннинг «Болаларга» сюитаси, Икром Акбаровнинг «Шоир хотирасига», «Эпик поэма»лари, «Самарқанд ҳикоялари» туркуми, Сайфи Жалилнинг «Самарқанднома» симфонияси, Тўлқин Қурбоновнинг симфоник куйлари, Мирсодиқ Тожиевнинг «Шоир севгиси» поэмаси ва 19 та муҳташам симфониялари, Мирхалил Маҳмудовнинг 3 та симфонияси, Нурилла Зокиров, Мустафо Бафоев, Рустам Абдуллаев, Ҳабибулло Раҳимов, Баҳрулло Лутфуллаев ва бошқа ижодкорларнинг ютуқлари муסיқий маданиятимиз равнақига муносиб ҳисса бўлиб қўшилди.

Заминимиздаги муסיқа санҳатининг ривожи уч минг йилга бориб тақалади. Ўтган бу залворли даврлар мобайнида муסיқий маданиятимиз жуда кўп марта ўзининг узоқ ривожланиш даврини босиб ўтди ва халқимиз маънавий бойлигининг негизи сифатида эзгулик ва тараққиёт учун хизмат қилди. Шунинг учун ҳам биз жуда бой, ранг-баранг, кўлами кенг, услубан хилма хил, қиймати чин маҳнода бебаҳо даражали улуғвор муסיқий меросга эгамиз.

Ўрта асрларда фақат мумтоз ижодкорлик қатламида «Ўн икки мақом»дек муҳташам тизим, унинг негизида шаклланиб бизгача етиб келган Бухоро ва Хоразм мақом туркумлари, Фарғона-Тошкент мақомлари, анҳанавий ижрочилик ва сурнай йўллари, халқ бастакорлик ижодкорлиги, муסיқий дostonчилик санҳати муסיқий маданиятимизнинг сарчашмалари сифатида баҳраманд қилиб келмоқда.

Диний-фалсафий ашулалар масаласига келсак, булар, аввало бизнинг тарихий бойлигимиздир. Кимгадир ғайри табиий туюлса ҳам, бу йўналишга тўсиқ бўлмаслик аслида озодлик, эркинлик, юксак маданиятга хос чинакам демократик тамойилларнинг амалдаги яққол ифодаси бўлса керак. Чунки мумтоз шарқ шеҳриятида битилган илоҳий, тасаввуфона мавзулар ўтмиш муסיқамизда ўзининг оҳанрабо, таҳсирчан ифодасини топган ва қадрланган. Бундай ашулаларнинг ўз тингловчилари, асосан, кексалар орасида шинавандалари, мухлислари бор. Буни албатта, ҳисобга олиш зарур бўлади.

Кези келганда шуни ҳам эътироф этиш керакки, Оврўпага турдош замонавий муסיқа ижрочилиги бўйича, жумладан, фортепиано, торли, дамли ва зарбли чолғулар, академик услубдаги хонандалик ихтисосликларидан кўплаб иқтидорли ёш муסיқачиларимиз вояга етмоқда. Уларнинг аксарияти республика ва чет мамлакатларда нуфузли халқаро танловларда иштирок этишиб, ғолиб ва совриндорликни қўлга киритишаётгани қувонарли ҳолдир.

?

НАЗОРАТ УЧУН САВОЛ ВА ТОПШИРИҚЛАР:

1. Маълум вазият айтимлари.
2. Оилавий маросим куй-қўшиқлари.
3. Мавсумий маросим айтимлари.
4. Меҳнат қўшиқлари
5. Муסיқашунос олимлар ўзбек халқ муסיқа ижоди намуналарини ижтимоий ҳаётда тутган ўрни ва бажараётган вазифаларига кўра неча гуруҳга тасниф этадилар:
6. Ижро этилиши маълум шароит ва вазиятлар билан шартланган куй-қўшиқларга нималар киради
7. Исталган “вазият” ёки эркин мавзули куй – қўшиқларга нималар киради.
8. Қўшиқ нима
9. Терма нима
10. Лапар нима
11. Ялла нима
12. Ашула нима.
13. Катта ашула нима
14. Мақом нима
15. Оилавий маросим қўшиқлари нима
16. Маросим нима
17. Мавсумий қўшиқлар нима
18. Меҳнат қўшиқлари неча турга бўлинади
19. Чорвадорлик қўшиқлари нима
20. Деҳқончилик қўшиқлари нима;
21. Ҳунармандлик қўшиқлари нима
22. Достончилик мактаблари.
23. “Достон” сўзи қайси тилдан олинган ва маъноси нима
24. «Алпомиш», Гўрўғли туркум достонлари деганда нима тушунаси.
25. «Бахши» сўзи маъноси нима
26. Ўзбек достончилигида достон куйлаш анъанаси қадимда уч йўналишда ривожланган. Улар қайсилар.
27. Хоразм достончилиги

28. Ўзбек дostonчилик анъанаси

Адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги қонуни. Т.1997
2. Кадрлар тайёрлаш миллий дастури. Т.1997
3. Каримов И.А. Баркамол авлод орзуси . Т.: Шарқ 1998 й-182 б.
4. Каримов И.А. Мамлакатимизни модернизация қилиш ва кучли фуқаролик жамияти барпо этиш-устувор мақсадимиздир. Т.: Ўзбекистон овози 28.01.2010 й 1-3 бетлар.
5. Кароматов Ф.М. Ўзбек халқ музика ижоди тарихи. 1-қисм, 1972, 1981, 2-қисм.
6. Иброхимов О. Ўзбек халқ музика ижоди. 1994 й. 81 б.
7. Панжиев Қ. Ўзбек халқ музика ижоди. Ўқув қўлланма. 2020 й. 274 б.
8. Одилов А., Лутфуллаев А. Музика асбоблари – «Чанг». Тошкент, 2002
9. Қосимов Р. Музика асбоблари – «Уд». Тошкент, 2002.
10. Қосимов Р. Анъанавий танбур ижрочилиги. Тошкент, 2002.
11. Икромов И. Дойра дарслиги. Тошкент, 1997.
12. Тошмухамедов М. Ѓижжак дарслиги. Тошкент, 1996.
13. Петросянц А. Инструментоведение «Узбекские народные инструменты». Т., «Изд. им. Г.Гуляма». 1990.
14. М.Асилов, Ф.Василев. Тошкент, Дутор дарслиги. 1987.
15. Абдукаримов М. “Чолғушунослик” Тошкент 2005 й. Лутфуллаев А. Ўзбек халқ чолғуларида ижрочилик тарихи.-Т.:

IV. АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ МАТЕРИАЛЛАРИ

1-амалий машғулот: Муסיқа таълимининг ғоялари, назариялари, қонуниятлари ва тамойиллари ва замонавий концепциялари. Муסיқа таълимининг ривожланиш тарихи ва тараққиёт босқичлари ва йўналишлари.

Режа

1. Муסיқа таълимининг ғоялари, назариялари, қонуниятлари ва тамойиллари ва замонавий концепциялари.
2. Муסיқа таълимининг ривожланиш тарихи ва тараққиёт босқичлари ва йўналишлари.

Таянч тушунчалар: ғоя, назария, тараққиёт тенденциялари, тамойил, концепция, қонуниятлар, тараққиёт, тарих, муסיқий тараққиёт.

1. Муסיқа таълимининг ғоялари, назариялари, қонуниятлари ва тамойиллари ва замонавий концепциялари. Муסיқа таълимининг ривожланиш тарихи ва тараққиёт босқичлари ва йўналишлари.

Мамлакатимизда амалга оширилаётган иқтисодий, ижтимоий сиёсий ва маънавий ҳаётдаги ўзгаришлар, янгиланишлар ўзининг кўлами ва аҳамияти билан муҳим воқеа сифатида тарихда муҳирланиб қолмоқда. Айниқса, Республикамизни мустақил ҳаёт кечириши, тенглар ичра тенглиги, ўзининг келажагини қуришда илдам қадам ташлаб бораётганлиги бугунги глобаллашув жараёнида ўзининг мустақил ривожланиш йўлидан собит қадам ташлаб, бутун дунё ҳамжамияти томонидан эътироф этилмоқда.

2. Муסיқа таълимининг ривожланиш тарихи ва тараққиёт босқичлари ва йўналишлари. Жумладан, муסיқа ижрочилигида тизимининг пайдо бўлиши ва ривожланиши хусусида хорижий адабиётлар (тахлили, таълим жараёнига тадбиқ этиш масалалари). Мумтоз муסיқани ўргатиш услубининг замонавийлаштирилиши. Таълим тизимида чолғу ижрочилигини ўргатиш борасида илғор маҳаллий ва хорижий тажрибалар. Муסיқий асарларни ўзлаштиришда ижрочиликнинг анъанавий ва замонавий услублар. Репертуар танлаш ва чолғу ижрочиларини тайёрлашда индивидуал ёндашув масалалари. Машҳур чолғучиларнинг ижоди. Улар яратган услубларни таълим жараёнига тадбиқ этиш масалалари.

Профессional ижрочилик ўзининг мукамаллиги, ҳар бир куйга оқилона ёндашиши билан ажралиб туради. Мукамаллиги шундаки: ижро пайтида ўзини тутиши, ҳар бир штрих, ҳар бир зарб, ҳар бир парда ўз ўрнида бўлиши; ҳар бир куйга оқилона ёндашишини шундай изоҳлаш

мумкин: чолғучи маълум бир куйни ижро этишдан олдин яхшилаб ўрганиб чиқади, куйнинг мураккаб жиҳатлари, пардалари, тарихий келиб чиқиши, рухиятидан келиб чиқиб, ижодий ёндашади.

Ҳаваскор ижрочилик эса аксинча, сахнада ўзини тутиши, куйнинг баъзи жиҳатлари, унсурларини сезмай ташлаб кетиши, штрих ва зарбларини пойма-пой кетиши, чалаётган куйга хос бўлмаган пардаларини ижро этиши билан фарқланади.

Машҳур чолғучиларнинг ижоди.

Машҳур чолғучиларнинг ижоди билан талабаларни таништириб бориш ҳам устоз созанда зиммасидаги вазифалардан биридир. Ҳар бир куйни ижро этишдан олдин ушбу куйни машҳур ижрочилари, ижрочиларнинг қайси мактаб вакиллари эканлиги ҳақида гапириш устоз учун ҳам қарз, ҳам фарздир. Бу ижроларни магнит ёзувларини эшитириб, дарс ўтилса нур устига аъло нур бўлар эди.

Машҳур чолғучилар яратган услубларни таълим жараёнига татбиқ этиш масалалари ҳозирги кунда долзарб вазифалардан биридир. Мазкур вазифа яна устозлар зиммасига юклатилади. Ҳар бир берилган куйни ижрочи устоз кайфияти чоғ пайтида уз услубида ижро этиб, магнит тасмаларига ёзмоғи керак. Ушбу берилган куйни бошқа ижрочилар, бошқа ижрочилик мактаби вакиллари ҳам магнит ёзувларини топиб талаба созандага навбатма-навбат эшиттириб, устоз ижрочилик мактабларини фарқини, ютуқ ва камчиликларини айтиб талабага тушунтирса устоз-шогирд тизимининг замонавий кўриниши бўлади.

Ишдан мақсад – Таълим тизимида муסיқий авангардизмни ўргатиш борасида илғор маҳаллий ва хорижий тажрибаларни таҳлил қилиш. Тингланган аудио ёки тинглаб томоша қилинган видео лавҳа юзасидан асосли фикр-мулоҳаза юритиш кўникмаларига эга бўлиш.

Масаланинг кўйилиши: Тингловчилар кичик гуруҳларга бўлинган ҳолда уларга ҳар бир вазифа бўйича берилган саволларга жавоб тайёрлаб, асосли шарҳлаб беришлари талаб этилади.

Ишни бажариш учун намуна

Ўқитувчи тингловчиларни 2- (3 ёки 4) гуруҳга бўлади. Мавзу бўйича тайёрланган топшириқларни тарқатади. Ўқув натижалари нима беришини аниқлаштиради, эришиладиган натижанинг ютуқ ва камчиликларининг моҳиятини айтади. Қандай қўшимча материаллардан фойдаланиш мумкинлиги ҳақида маълумот беради. (дарслик, маъруза матни, интернет матралари). Гуруҳларда иш бошлаш вақтини эълон қилади.

Гуруҳлардаги ҳамкорлик ишларининг такдимотини ташкиллаштиради ва бошқаради. Такдимот муддати 20 минутдан ошмаслигини эълон қилади.

Ўқитувчи ҳар бир саволга яқун ясайди.

Машғулоти баҳолаш. Воқеликларнинг кетма-кетлиги, топшириқларни асослаб бериш, шунингдек тингловчилар билим савиясини шакллантиришга, тушунчаларидан тўғри хулосалар чиқаришига эътибор қаратади.

Мавзу бўйича яқунловчи хулосалар қилади. Мавзу мақсадига эришишдаги талабалар фаолиятини таҳлил қилади ва баҳолайди.

Гуруҳда ишлаш қоидалари

Ҳар ким ўз ўртоқларини тинглаши, ҳурмат билдириши керак.

Ҳар ким актив, биргаликда, берилган топшириққа масъулият билан қараган ҳолда ишлаши керак.

Ҳар ким зарур бўлган ҳолда ёрдам сўраши лозим.

Ҳар ким ундан ёрдам сўралганда албатта ёрдам бериши керак.

Ҳар ким гуруҳ иши натижасини баҳолашда иштирок этиши шарт.

Ҳар ким аниқ тушуниши керакки:

- бошқаларга ўргатиб ўзимиз ўрганамиз.

- кемага тушганнинг жони бир: ё бирга қутиламиз ёки бирга чўкамиз.

Топшириқни бажариш кетма-кетлиги ва регламенти.

1. Индивидуал ўқиш-2 минут.
2. Муҳокама қилиш -3 минут.
3. Презентация (такдимот) варағини тайёрлаш- 5 минут.
4. Презентация (такдимот) қилиш –5 минут.
5. Гуруҳлар бошқа гуруҳларни презентация (такдимот)лари вақтида уларни баҳолаш.
6. Баҳолаш натижаларини раҳбарга айтиш.

2-амалий машғулот: Методология ва замонавий методологик ёндашувларни танқидий таҳлил ва таснифлаш. Муסיқа таълими фанлари интеграцияси натижасида шаклланган соҳа тармоқлари ва уларнинг илмий-тадқиқот методлари ва уларни ривожлантириш стратегиялари.

Ишдан мақсад – Таълим тизимида машҳур чолғучиларнинг ижоди; машҳур чолғучилар яратган услубларни таълим жараёнига татбиқ этиш масалаларини таҳлил қилиш. Тингланган аудио ёки тинглаб томоша қилинган видео лавҳа юзасидан асосли фикр-мулоҳаза юритиш кўникмаларига эга бўлиш.

Масаланинг қўйилиши: Тингловчилар кичик гуруҳларга бўлинган ҳолда уларга ҳар бир вазифа бўйича берилган саволларга жавоб тайёрлаб, асосли шарҳлаб беришлари талаб этилади.

Ишни бажариш учун намуна

Ўқитувчи талабаларни 2- (3 ёки 4) гуруҳга бўлади. Мавзу бўйича тайёрланган топшириқларни тарқатади. Ўқув натижалари нима беришини аниқлаштиради, эришиладиган натижанинг ютуқ ва камчиликларининг моҳиятини айтади. Қандай қўшимча материаллардан фойдаланиш мумкинлиги ҳақида маълумот беради. (дарслик, маъруза матни, интернет материаллари). Гуруҳларда иш бошлаш вақтини эълон қилади.

Гуруҳлардаги ҳамкорлик ишларининг такдимотини ташкиллаштиради ва бошқаради. Такдимот муддати 20 минутдан ошмаслигини эълон қилади.

Ўқитувчи ҳар бир саволга яқун ясайди.

Машғулотни баҳолаш. Воқеликларнинг кетма-кетлиги, топшириқларни асослаб бериш, шунингдек талабалар билим савиясини шакллантиришга, тушунчаларидан тўғри хулосалар чиқаришига эътибор қаратади.

Мавзу бўйича яқунловчи хулосалар қилади. Мавзу мақсадига эришишдаги талабалар фаолиятини таҳлил қилади ва баҳолайди.

Гуруҳда ишлаш қоидалари

Ҳар ким ўз ўртоқларини тинглаши, ҳурмат билдириши керак.

Ҳар ким актив, биргаликда, берилган топшириққа масъулият билан қараган ҳолда ишлаши керак.

Ҳар ким зарур бўлган ҳолда ёрдам сўраши лозим.

Ҳар ким ундан ёрдам сўралганда албатта ёрдам бериши керак.

Ҳар ким гуруҳ иши натижасини баҳолашда иштирок этиши шарт.

Ҳар ким аниқ тушуниши керакки:

- бошқаларга ўргатиб ўзимиз ўрганамиз.

- кемага тушганнинг жони бир: ё бирга қутиламиз ёки бирга

чўкамиз.

Топширикни бажариш кетма-кетлиги ва регламенти.

1. Индивидуал ўқиш-2 минут.
2. Муҳокама қилиш –3 минут.
3. Презентация (такдимот) варағини тайёрлаш- 5 минут.
4. Презентация (такдимот) қилиш –5 минут.
5. Гуруҳлар бошқа гуруҳларни презентация (такдимот)лари вақтида уларни баҳолаш.
6. Баҳолаш натижаларини раҳбарга айтиш.

1-илова

Биринчи гуруҳ учун вазифа.

Саволлар	Тушунча ва шарҳ	Изоҳ
Машҳур рубоб чолғучиларидан кимларни биласиз?		
Ғижжакда анъанавий ижро билан академик ижронинг нима фарқи бор?		
Анъанавий чолғу ижрочилигида қайси зарбли чолғулар ишлатилади?		

Иккинчи гуруҳ учун вазифа.

Саволлар	Тушунча ва шарҳ	Изоҳ
Машҳур ғижжак чолғучиларидан кимларни биласиз?		
Рубобда анъанавий ижро билан академик ижронинг нима фарқи бор?		
Академик чолғу ижрочилигида қайси зарбли чолғулар ишлатилади?		

2-илова

Гуруҳни баҳолаш жадвали.

Гуруҳлар	Жавобларнинг аниқ, равшанлиги	Ахборотнинг ишончлилиги	Гуруҳ аъзосининг фаоллиги	Умумий баллар	Баҳо
1-гуруҳ					
2-гуруҳ					

3-амалий машғулот: Муסיқа таълими уқитувчиларини тайёрлашнинг илмий-тадқиқот масалалари. Муסיқа таълими уқитувчисига қуйиладиган замонавий талаблар.

Илм-фан, техника, ишлаб чиқариш ва технологиянинг жадал ривожланиши жамият ҳаётининг барча соҳаларида тараққиётининг янги истикболларини очиб берди. Инсониятнинг давлат ва жамият қурилишига доир асрий тажрибалари ижтимоий муносабатларни янги ёндашувлар асосида тартибга солиш борасидаги илғор ёндашувларнинг қарор топтирилишига олиб келди. Мазкур ёндашувларнинг моҳияти сунгги йилларда умумий тарзда “модернизациялаш” тушунчаси ёрдамида ифодаланиб келинмоқда. Бирок, илм-фан, техника, ишлаб чиқариш ва технологияларнинг ривожини туфайли жамият ҳам ривожланишнинг муайян босқичидан янада такомиллашган босқичга ўтади. Фалсафий талқинда ифода этганда микдор ўзгаришлари туб сифат ўзгаришларига айланади. Урта асрларда аграр характер касб этган жамият илм-фан, техника, санъат ва ишлаб чиқаришнинг ривожланиши билан индустриал жамиятга айланди. Ижтимоий жамиятнинг ижтимоий тизимдан очик фуқаролик жамиятига айланишини аниқлатади. Ушбу турдаги негизда жамиятнинг ижтимоий катламларида умумий ёки хусусий характердаги янгилашлар содир бўлади. Жумладан, таълим соҳадаги янгилашлар ҳам шулар жумласидандир. Таълим тизимини янгилаш - жамиятнинг ижтимоий, иқтисодий ва маданий эҳтиёжларини, унинг малакали кадрларга, шахснинг эса сифатли таълим олиш бўлган талабини қондириш, таълим тизимини барқарор ривожланишини таъминлаш мақсадида мавжуд механизмнинг қайта ишлаб чиқилиши ёки такомиллаштирилишини талаб қилади. Мазкур инновацион жараён шахсни ўқитиш ва тарбиялашга оид энг яхши анъаналарни сақлаб қолган ва бойитган ҳолда мажмуавий характер касб этиб, таълим тизимининг барча соҳаларини тула қамраб олади ва жамиятда қарор топган малакали мутахассисларни тайёрлаш борасидаги эҳтиёжни қондиришга хизмат қилади. Таълим тизимининг инновацион таълим

жараёнида куйидаги устувор вазифалар хал килинади:

- хар бир мусика касбидаги шахснинг тулакони таълим олишида бошқалар билан тенг ҳуқуқлилиги ва таълим олишнинг очиклигини таъминлаш; - узлуксиз таълим тизимида янги сифат курсаткичларига эришиш;

- янги таълим ресурсларини жалб килиш ва улардан самарали фойдаланиш асосида узлуксиз таълим тизимида самарали меъёрий-ҳуқуқий ва ташкилий-иктисодий механизмларни шакллантириш;

- давлат ва жамиятнинг куллаб-қувватлаши негизида таълим тизими ходимларининг ижтимоий макоми ва касбий компетентлигини ривожлантириш;

- мусика таълим тизимининг давлат ва жамоатчилик бошқарувига асосланганлик тамойилига мувофиқ таълим жараёни иштирокчилари - талабалар, педагоглар, ота-оналар ва таълим муассасаларининг ролини ошириш.

Барча давлатларда булгани каби Ўзбекистан шароитида ҳам таълим тизимини модернизациялашда давлат, жамият, маҳаллий ва ижтимоий ташкилотлар, юқори ҳамда куйи бошқарув органларининг урни ва роли, улар уртасидаги узаро бирлик, ҳамкорлик муҳим аҳамиятга эга. Замонавий шароитда таълим тизимини инновацион таълим ресурслари асосида қайта куришда, унинг устувор йуналишлари куйидагилар саналади:

- электрон ахборот-таълим ресурсларини яратиш;

- укутишнинг мавжуд ва янги технологик шакллари узаро мувофиқлаштириш;

- мусика санъатининг укув ҳамда мутахассислик фанлари асосларининг талабалар томонидан мустақиллик узлаштирилиши учун кулай педагогик ва технологик шарт- шароитларни вужудга келтириш.

Музыка таълимининг таснифи, қонуниятлари, тамойиллари ва мезонларини куйидаги қуринишда тасавур этиш мумкин. Айни вақтда Республика ижтимоий ҳаётига шиддатли тезликда ахборотлар оқими кириб келмоқда ва кенг куламини камраб олмоқда. Ахборотларни тезкор суръатда қабул килиб олиш, уларни таҳлил этиш, қайта ишлаш, назарий жихатдан умумлаштириш, ҳулосалаш ҳамда талабага етказиб беришни йулга куйиш таълим тизими олдида турган долзарб муаммолардан бири ҳисобланади. Музыка таълими-тарбияси жараёнига педагогик технологияни тадбик этиш юқорида қайд этилган долзарб муаммони ижобий хал этишга хизмат қилади. Аввалам бор технология (юнон. “techne” - маҳорат, санъат, “logos” - тушунча, таълимот) - муайян (ишлаб чиқариш, ижтимоий, иқтисодий ва б.)

жараёнларнинг юксак маҳорат, санъат даражасида ташкил этилиши Таълим технологияси (ингл. “an educational technology”) - таълим (укитиш) жараёнининг юксак маҳорат, санъат даражасида ташкил этилиши Таълим технологияси - таълим мақсадига эришиш жараёнининг умумий мазмуни, яъни, аввалдан лойихалаштирилган таълим жараёнини яхлит тизим асосида, босқичма-босқич амалга ошириш, аниқ мақсадга эришиш йулида муайян метод, усул ва воситалар тизимини ишлаб чиқиш, улардан самарали, унумли фойдаланиш ҳамда таълим жараёнини юкори даражада бошқариш Таълим методи - укув жараёнининг мажмуавий вазифаларини ечишга йуналтирилган уқитувчи ва талабаларнинг биргаликдаги фаолияти усули булса, таълим методикаси эса муайян укув предметини уқитишнинг илмий асосланган метод, коида ва усуллар тизими. Уқитувчининг самарали фаолият курсатишга ундовчи дарснинг методик ишланмасини пухта ишлаб чиқишдан фаркли уларок, таълим технологияси талабалар фаолиятига нисбатан йуналтирилган булиб, у талабаларнинг шахсий ҳамда уқитувчи билан биргаликдаги фаолиятларини инобатга олган холда, укув материалларини мустакил узлаштиришлари учун зарур шарт-шароитларни яратишга хизмат килади. Муסיқа таълими технологиясининг марказий муаммоси - таълим олувчи шахсини янада ривожлантириш, касбий (ижодий) қобилиятни ривожлантириш орқали таълим мақсадига эришишни таъминлашдан иборат. Муסיкий педагогик технология назарияси утган асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб асосланиб келинаётган булсада, айнан “педагогик технология” тушунчасига нисбатан турлича ёндашувлар мавжуд. Хусусан, педагог олим В.П.Беспалько педагогик технологияни “амалиётга тадбик қилинадиган муайян педагогик тизим лойихаси” дея таърифлайди ҳамда асосий диққатни укув-педагогик жараённи олдиндан лойихалашга каратади. Муסיкий педагогик технология - таълим шаклларини такомиллаштириш вазифасини кузлаган уқитиш ва бошқаларни узлаштиришнинг барча жараёнларини техника ва инсон омилларида, уларнинг биргаликдаги харакатлари воситасида яратиш, тадбик этиш ва аниқлашнинг изчил методи (ЮНЕСКО). Уз мохиятига кура муסיкий педагогик технология вақт таксимотида мувофиқ дастурланиб, илмий жихатдан асосланган ҳамда кутилган натижага эришишни таъминловчи педагогик жараённинг барча босқич ва қисмларининг вазифалари аниқ белгиланган тизимни ифодалайди. Муסיқ таълим тизимини технологиялаштириш Ғояси утган асрнинг бошларида Ғарбий Европа ва АКШда таълим тизимини ислох қилиш, таълим самарадорлигини ошириш, шахснинг ижтимоийлашувини таъминлаш учун муайян шарт-шароитни

яратиш борасидаги ижтимоий ҳаракат юзага келган даврда илк бора уртага ташланди. Мазкур Ғоя 30-йилларда таълим жараёнига “педагогик техника” (“таълим техникаси”) тушунчасининг олиб кирилиши билан асосланди. Ушбу даврларда яратилган махсус адабиётларда “педагогик (таълим) техника(си)” тушунчаси “укув машҒулотларини аниқ ва самарали ташкил этишга кумаклашувчи усул ва воситалар йивиндиси” тарзида талкин этилди ҳамда укув жараёнига укув ва лаборатория жихозларининг олиб кирилиши, улардан самарали, унумли фойдаланиш, материал мазмунини курсатмали куроллар ёрдамида тушунтириш каби ҳолатлар таълим самарадорлигини оширишга ёрдам берувчи етакчи омиллардир дея баҳоланди. XX асрнинг 50-йилларида таълим жараёнида техник воситаларни куллаш “таълим технологияси” йуналишини белгилаб берувчи омил дея эътироф этилди, асосий эътибор талабалар аудиториясини кенгайтириш техник воситалардан фойдаланиш эвазига амалга оширилиши, техник воситаларнинг имкониятларини янада такомиллаштириш, уларнинг ахборот сизимини кенгайтириш, ахборотларни узатиш хизматини сифатли ташкил этиш, таълим олишни индивидуаллаштириш каби масалаларга қаратилди. Бу борада олиб борилган тадқиқотларнинг объекти, таянч нуқтаси сифатида техник воситалар имкониятлари, уларни такомиллаштириш жараёни қабул қилинди, шунингдек, укув жараёнини “технологиялаштириш”нинг ташкилий жихатларини урганишга алоҳида урҒу берилди. 60-йилларнинг бошларида таълимни дастурлаш асосида таълим жараёнини ташкил этиш “технология” тушунчасининг моҳиятини очиқ берувчи омил сифатида қурила бошланди. Дастурий таълим талабаларга муайян билимларни алоҳида қисм ҳолида эмас, балки изчил, яхлит тарзда берилишини назарда тутди. Таълим жараёнини яхлит, мақбул дастурга мувофиқ ташкил этиш таклифи илк бора АКШда фаолият юрита бошлаган “Дастурий таълим ва ургатувчи машиналар буйича бирлашган Қумита” томонидан илгари сурилган. Дастурий таълим узида таълим мақсадлари, уларни узгартириш ва баҳолашнинг мос равишдаги мезонлари ҳамда таълим муҳитининг аниқ тавсифини қамаб олади. Бу эса узгартириш мажмуасини тулалигича қайта ташкил этиш тушунчаси мазмунига мос келади.

Музыка таълимида назарий асослари, Ғоялари, гипотезалари, қонуниятлари ва тамойиллари бир неча жихатни узида акс эттиради:

Биринчиси, музыка таълими ва тарбияси ҳамда юксак ижрочилик маҳоратига эга шахс қамолати (тараққиёти) бирлиги;

иккинчиси муסיкий педагогик технологиянинг муайян, қатъий тизимга эғалиги, “тизимлилик” тушунчаси бу уринда ҳам маълум муסיкий фанини

укитиш жараёнига, ҳам умумий таълим жараёнига хослиги;

учинчидан, асослилик (фундаментлик) тамойили фанларнинг урганиш объекти, ички моҳияти ва хусусиятларига кура турли йуналиш (модул)ларга булиб урганиш афзалликларини ифода этади.

Укув фанлари табиий, ижтимоий ва гуманитар фанлар тарзида туркумлаштирилган. Хар бир укув фани унинг учун “ядро”, “узак” саналувчи ахборотларга эга булиб, ушбу ахборотлар шахс томонидан фанлар асосларининг урганилиши, аник мутахассислик буйича мустикал билим олиш, узлаштирилган билимларни кенгайтириб бориш йулида таянч тушунчалар булиб хизмат килади. Бундай ёндашув маълум йуналиш буйича мутахассисларни тайёрлаш жараёнида фанлараро алокадорлик хусусиятидан фойдаланиш имконини ҳам беради. Укув фанларининг муайян йуналишлар тарзда бириктирилиши шахс хотирасига нисбатан зуриқишни камайтиради, шунингдек, фикрлаш кувватини оширади, тафаккурнинг юзага келшини таъминлайди. XX асрнинг 80-йилларида таълим жараёнини ташкил этиш таълим олувчиларга мавжуд фанлар сохалари буйича оз-оздан маълумот (билим) беришдан иборат деб талкин этилган булса, 90-йилларда ушбу жараённинг ташкил этилиши узлаштирилган билимлар негизда муайян, аник фан буйича янги маълумот (билим)ларга эга булиш учун кулай шароитни яратиш жараёни сифатида эътироф этилди.

Муסיқа маданиятни англаш (маданий хаётнинг ривожланишига мувофиқлик) тамойили немис педагоги А.Дистервег томонидан XIX асрда истеъмолга киритилган булиб, бугунги кунга кадар ҳам уз ахамиятини йукотмаган. Муסיқа маданиятни англаш тамойили талабаларга ижтимоий жамиятнинг маданий тараққиёти даражасидан келиб чиқиб таълим берилишини назарда тутати. Утган асрда таълим самарадорлигини таъминловчи етакчи омил сифатида педагогнинг билим даражаси ва махорати эътироф этилган булса, бугунги кунда уқитувчининг билими, салоҳияти ҳамда махоратининг юкори даражада булиши билангина муваффақиятларни кулга киритиб булмаслиги барчага аён. Мазкур уринда замонавий фан ва техника имкониятлари, хусусан, компьютер, мультимедия воситалари, шунингдек, жамиятнинг ижтимоий ва иқтисодий тараққиётининг эътиборга олиниши мухим ахамият касб этади. Эндиликда мутахассислар “соха (ёки йуналиш)ларнинг узига хос жихатлари, бу борадаги назарий ва амалий билимларни чукур билишлари, муайян фаолиятларни бажара олишлари, белгиланган муддатда аник вазифаларни хал этишга улгуришлари ҳамда маълум ютукларга эриша олишлари” Ғояси

етақчи урин тутувчи бозор муносабатлари шароитига пухта тайёрланиши лозим.

Музыка таълими мазмунини инсонпарварлаштириш ва инсонийлаштириш тамойили. Тилга олинган ҳар икки тушунча ҳам луғавий жиҳатдан (юнон. “humanus” - инсонийлик, “humanitas” - инсоният), бир узакка эга бўлса-да, уларнинг ҳар бири узига хос маъноларни ифодалайди. Инсонпарварлаштириш таълим муассасаларида урганиладиган фанлар сирасига ижтимоий фанлар (тарих, маданиятшунослик, социология, психология, филология ва бошқалар)нинг киритилишини, инсонийлаштириш тушунчаси эса шахс ва унинг фаолиятига нисбатан ижобий ёндашувни англатади. Музыка санъати воситасида эса инсонпарварлаштириш - инсон ва жамият уртасида юзага келувчи муносабатлар жараёнида инсон омили, унинг кадр-қиммати, шаъни, орномуси, ҳуқуқ ва бурчларини ҳурматлашга асосланувчи фаолиятни ташкил этиш жараёни бўлса, инсонийлаштириш “барча шароитлар инсон ва унинг камолоти (тараққиёти) учун” деган Ғоя асосида ташкил этилувчи фаолият жараёни саналади.

Музыка таълим жараёнини лойihalаштиришда ҳар бир уқитувчи ушбу тамойилга катъий амал қилиши лозим ёки уз мутахассислигига оид муаммоларни ҳал этишда уни жамият манфаатлари билан уйғун бўлишига эътибор бериши мақсадга мувофиқдир. Эндиликда педагог талабалар фаолиятини авторитар (якка ҳокимлик) тарзида бошқармай, балки таълимий ҳамкорлик Ғояларига содиқлик асосида таълим жараёнини инсонийлаштиради ёки бошқача айтсак, таълимни инсонийлаштириш тамойилига амал қилинишини таъминлайди. Ушбу ҳолат уз навбатида юксак маънавиятли шахснинг шаклланишига олиб келади.

Урганиб тадқиқ этиш, тадқиқ этиб уқитиш тамойили. Ушбу тамойил қуйидаги икки жиҳатни ёритишга хизмат қилади: 1) таълим муассасаларининг ҳар бир уқитувчиси уз фани соҳасига талабаларни жалб қилган ҳолда тадқиқотларни олиб бориши лозим; 2) уқитувчи таълим технологиясини ишлаб чиқади, уни амалиётда синаб куради, кузатади ва тузатишлар киритади, яъни, у таълим жараёнини тадқиқ этади. Уқитиш жараёнининг мазкур икки жиҳати муҳим аҳамиятга эга бўлиб, у уқитувчининг касбий ҳамда педагогик маҳоратини ошириб боришга ва талабаларни булажак мутахассислик фаолиятига пухта тайёрлаш учун замин яратади.

Музыка таълимининг узлуксизлиги тамойили таълим олувчиларнинг касбий сифатларга эга бўлишлари, мавжуд сифатларнинг ҳаётий фаолият

давомида такомиллашиб боришини назарда тутди. Шахсга унинг бутун умри учун аскотиши мумкин булган билимларни бериш мумкин эмас, зеро, мавжуд билимлар хар беш-ун йил мобайнида узгашиб, мазмунан бойиб боради. Демак, мазкур тамойил уқитувчининг уз фаолиятида мустикал таълимни ташкил этишга эътибор бериши, педагог етакчилигини таъминлаган таълимдан талабаларнинг мустикал билим олишлари учун шарт-шароитлар яратиш беришни ифодалайди.

Фаолиятли ёндашув тамойили назария ва амалиётнинг дидактик богаикдигига асосланади. Дидактика назариясида билим тушунчаси куйидаги икки хил маънода изоҳланади: а) таълим олувчилар узлаштириши лозим булган билимлар; б) улар томонидан узлаштирилиб, амалий фаолият жараёнида кулланиладиган, шахсий тажрибага айланган билимлар. Билимлар фаолият жараёнида мустикалланади, шу сабабли талабаларда назарий билимларни амалда куллай олиш иқтидорини тарбиялаш лозим. Амалиётдаги тадбикига эга булмаган билимлар тез орада унутулиб юборилади. Муסיкий таълим жараёнида педагогик технологиялардан фойдаланишнинг самарадорлигини баҳолаш хам мухим ахамиятга эга. Педагогик технологияларнинг имкониятидан келиб чиккан холда уларни амалиётга татбиқ этишнинг самарадорлигини бир катор мезонлар билан аниқлаш мумкин. Улар куйидагилардир:

- таълим, тарбия ва шахсни ривожлантириш вазибаларининг узиде яхлит ас этира олиши;
- узиде замонавий фан ва техника даражаларини ифодалай олиши;
- Ғоявий жихатдан талабаларнинг ёш ва психологик хусусиятларига мос келиши;
- укув материалининг зарур ахборотлар билан тулик таъминланганлиги;
- укутиш жараёнида ранг-баранг метод ва воситаларни куллаш имкониятини таъминлаганлиги;
- таълимнинг кургазмалилиги ва барча учун очиклигини таъминлаш тамойилига эгалиги;
- куп функцияли таълим воситаларидан фойдаланиш ва уларни осон эксплуатация килиш имкониятининг мавжулиги;
- педагогнинг талабаларга мустикал ишларни самарали ташкил этишга кумалашиш даражаси укутиш тизимида педагогик технологияларини самарали куллаш педагогнинг касбий компетентлигига хам боъик. Шу сабабли педагогик технологияларнинг самарадорлигини педагог томонидан уларнинг кулланилишига кура хам баҳолаш мумкин. Бунда куйидаги

мезонлар муҳим аҳамиятга эга:

- педагогнинг технологик маданиятга эгаллиги;
- педагогнинг педагогик технологияларни куллаш борасида тажрибага эгаллиги;
- педагог томонидан педагогик технологияларга “ижодий” узгаришлар киритилиши ва уларнинг кайта шакллантирилиши;
- педагогик технологияларни таълим амалиётига татбиқ этишда уқитиувчи ва талабалар уртасида узаро ҳамкорлик негизида муваффақиятли вазиятларнинг қарор топганлиги;
- педагогик технологияларнинг таркибий қисмлари уртасидаги узаро алоқадорлик;
- педагогик технологияларнинг талабалар ва педагогларнинг касбий ривожланишини таъминлашдаги имкониятларга эгаллиги;
- талабалар уқув-билиш фаолиятининг ижобий аҳамият қасб этиши

Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда узлуксиз таълим тизимини такомиллаштириш йулида олиб борилаётган ислохотнинг муҳим йуналиши сифатида таълим жараёнини технологиялаштиришдан эътироф этилди. Бу жараённинг самарадорлиги уқитувчилар томонидан замонавий таълим технологияларини таълим амалиётида фаол кулланилиши, шунингдек, ривожланган хорижий мамлакатлар таълими амалиётида кулланилаётган замонавий технологиялардан хабардор булишқуйидаги шартлар асосида таъминланди.

Ўзбекистон Республикасида 2017 йилдан барча соҳаларда булгани каби таълим тизимида ҳам ривожланишнинг янги босқичга кутарилиши бошланди. Таълим тизимида олиб борилаётган кенг ислохотлар уқитувчининг уз устида ишлаши, янгилик ва инновацияларга булган талабни бир қадар оширди. Хар бир уқитувчининг шахсий, табиий ва индивидуал хусусиятлари булиб, ҳозирги замон уқитувчиси мутахассислиги моделини лойихалаштириш лозим. Уқитувчи мутахассислиги моделини умумий ва ягона ҳолда тузиш, энг муҳими унинг уз хусусиятларини ривожлантириши, узига ҳослигини сақлаб қолиши, уз кизиқишларига мувофиқ ҳолда илгариги интилишига имкон бериш зарур. Мазкур масалада куп йиллардан буён илмий изланишлар олиб борилмоқда, лекин муסיқа уқитувчиси мутахассиси моделини яратиш ва уни амалда куллаш буйича олиб борилган ишлар хали етарли эмас деб ҳисоблаймиз, чунки давр, замон, тараққиёт узгариши муסיқа уқитувчиси мутахассислигининг замонавий модели ва профессиограммасига қуйиладиган талабларни узгартиришни ва такомиллаштириш зарурлигини қурсатмоқда. Мазкур мавзунинг асосий

максади ҳам худди ана шундадир. Ушбу жарёнлар муסיқа таълими уқитувчисига куйиладиган замонавий талабларни белгилаб берди десак муболаҒа булмаиди. 2018-2019 укув йилидан Республикамиздаги 15 та ОТМда санъатшунослик факультети ташкил этилиб, уларда муסיқа таълимдан ташкари “ЧолҒу ижрочилиги” (турлари буйича), ва вокал ижрочилиги буйича кадрлар тайёрлаш йулга куйилди.

Мутахассис модели бу - аниқ бир касб буйича мутахассиснинг умумлашган образли тузилмаси булиб, у муайян таркибий қисмлардан иборат булади³³. Узлуксиз таълим тизимининг мазмуни ва унинг илмий-назарий асоси булган Узбекистан Республикасининг “Таълим туҒрисида”ги ҳамда “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури туғрисида”ги Қрнунлари уқитувчининг умумий, касбий, илмий-назарий, педагогик-психологик, илмий-методик тайёргарлик даражасини замон талабларига мос булишини такозо этади³⁴. Шунини аълохида эътиборга олган ҳолда таъкидлаш жоизки узлуксиз таълим тизими уқитувчисининг мутахассислик модели сингари айна пайтда умумий урта таълим мактаби муסיқа маданияти фани уқитувчисининг мутахассислик моделини тузиш бугунги замонавий фан уқитувчисининг барча хусусиятларини куз олдимишга келтириш имконини яратади. шу жумладан муסיқа уқитувчиси модел асосини педагогга куйиладиган талаблар ташкил этиб, у узида шахсининг энг юксак фазилатларини, педагогик маҳоратини, мутахассислик нуқтаи назардан уз билими, илмий дунёкараши, соҳаси буйича малака ва тажрибага эгаллиги, укувчиларни фан нуқтаи назардан уқита олиш, тарбия бериш ва таълим олувчилар билимларини адолатли баҳолай олиш ва назорат қила олиш каби бир қатор таркибий қисмларни мужассамлаштиради.

Ушбу масала йирик педагог олим ЖТ.Йулдошев уз тадқиқотларида республика уқитувчилари шахсининг касб учун аҳамиятли хусусиятлари сифатида қиришимлилик, ҳиссий барқарорлик, етакчилик, ижтимоий етуклик, ишонувчанлик, ижтимоий жасорат, дадиллик, мустақиллик, уз-узини назорат қилиш, кузҒалувчанлик, таранглик каби жиҳатларни

³³www.Humanties/edu/ru/db/msg/.

³⁴ Жураев Р. Кадрлар тайёрлаш миллий дастурини амалга оширишдаги умумий урта таълим вазифалари // Педагогик маҳорат журнали. 2/2001., 2-10 бетлар.

белгилаб берган³⁵.

Назаримизда, уқитувчининг педагогик фаолиятига ёрдам берадиган фазилатларига илмга чанкоклик, киришимлилик, камтаринлик, меҳнатсеварлик, интизомлилик, фидойилик, маҳрибонлик, бағрикенглик, одамохунлик, хушмуомалалилик ³⁶ каби бир катор ижобий шахс фазилатларини киритиш ҳам мақсадга мувофиқдир, чунки юқорида таъкидланган моделнинг тарбиялай олиш қисмига юқори даражали маданият ва маърифат, шахсий одоб намунаси, нуфузи, ватанпарварлик ва бурч ҳислари, гуманитар ва гуманистик тайёргарлик, уқув тарбиявий ишларнинг ташкили киритилган. Мазкур талабларни шакллантиришда узлуксиз таълим тизими олдидаги давлат ва ижтимоий буюртмалар ҳисобга олиниши ва аниқ белгиланиши керак эди.

Бу ишда янгилик сифатида уқитувчининг умумлаштирилган моделида педагогнинг уқита билиш ва тарбиялай олиш вазифаларининг ажратилиши аслида хали қуп илмий йуналишларга асос булади, чунки бу икки фаолият ягона таълим ва тарбия жараёнида амалга ошириладиган, Шарк педагогикасида³⁷ бир бутун ҳолда қулланиладиган фаолият тури ҳисобланади. Шунингдек муסיқа уқитувчисининг мутахассислик модели, гарчан бир неча бор тавсия этилаётган булсада, ундаги талаблар уқитувчининг мутахассислик ихтисослашган моделини очиқ беришда муҳим аҳамиятга эга.

Моделнинг таълим олувчилар билимини адолатли баҳолай олиш ва назорат қила олиш таркибий қисмига талабаларнинг стандартланган тестларни ишлаб чиқиш ва қуллаш олиш киритилган. Шунини қайд этиш керакки, муסיқа уқитувчисининг мутахассислик моделида таҳсил олувчиларнинг узлаштирган билим, қуникма ва тажрибаларини назорат қилиш ва баҳолаш, уқув-тарбия жараёнидан олинган натижаларни таҳлил қилиш ва мазкур жараённинг боришига тегишли узгартиришлар киритиш

³⁵ Йулдошев ЖТ. Малака оширишнинг назарий ва методологик асослари: (ёхуд уқитувчи булиш осонми?). - Т.: “Уқитувчи”, 1998.- 208 б.

³⁶ Авлоний А. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ.-Т.: “Уқитувчи”,1992. -160б.

³⁷ Миллий истиклол Ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар (Ўзбекистан файласуфлар жамияти). - Т.: “Ўзбекистон”, 2001. - 45-49 б.

каби яна бир муҳим вазифаси киритилган булиб, у таълим-тарбия жараёнининг ажралмас ва энг муҳим зарурий қисми саналади. Шу сабабли, педагогнинг ушбу тайёргарлигини унинг методик тайёргарлигидан ажратиш мумкин эмас.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, эндиликда муסיқа уқитувчиси моделида мақом санъати сирларини эгаллаш, унинг структура (таркибий) унсури сифатида урин олиши шарт булиб қолди.

Бу жараёнда санъатшунослик, муסיқашунослик, фольклоршунослик, педагогика, психология соҳасидаги адабиётларни урганиш, таҳлил қилиш, педагогик қузатиш, илҒор иш тажрибаларни урганиш, қиёслаш, умумлаштириш тажриба-синов ва математик статистика усулларида кенг фойдаланилди. Республикада тайёрланган педагогларнинг умумлаштирилган моделининг таҳлили ва унинг бугунги кун талабидан қелиб қикқан ҳолда яна бир қатор вазифаларни қуйилиши бежиз эмас. Чунки бутун дунё таълим тизимида булгани каби, узлуксиз таълим тизими олдиға қуйилган талаблар давр ва замон узғаришлари билан такомиллаштирилиб, янги-янги инновацион Ғояларни асосида ривожлантирилиб, қам меҳнат сарфлаб, қупрок натижа олиш учун ҳаракат қилиниб қорилади. Бу ҳолат бевосита муסיқа таълими уқитувчисининг мутахассислик модели хусусиятларига ҳам тааллуқлидир. Уқитувчиларнинг педагогик фаолиятидаги асосий масалаларни қиритиш ва илмий-педагогик нуқтаи- назаридан қайта ишлаш лозимлигини қурсатди. Шу сабабли Қадрлар тайёрлаш миллий дастури талаблари асосида ҳар бир фан уқитувчиси, шу жумладан, муסיқа уқитувчиси мутахассислигининг педагогик фаолиятидаги узиға ҳос хусусиятларни ҳисобға олган ҳолда замонвий модели ва унга мос ҳолда профессиограмма тузиш заруратини қелтириб қикаради.

Мазқур моделнинг асосини муסיқа уқитувчиси ташқил қилиб, у шахс сифатида:

- юксак маънавиятли ва маданиятли;
 - узлуксиз таълим тизимини ривожлантириш учун истикбол режаларни илғари суриш ва ҳал этишға қодир;
 - ижтимоий-сиёсий ҳаётда мустақил ҳулоса қила оладиган ва ундан амалиётда туҒри фойдаланадиган;
 - узида миллий истиклол маққураси ва Ғояларини сингдирган;
 - жамият тараққиётиға муносиб ҳисса қушадиган;
- шунингдек, юқори малақали рақобатбардош педагогик қадр сифатида:
- ижодий ва ижтимоий фаол;
 - Ғоявий ва маънавий-ахлоқийетук булиши;

- мумтоз музикани тушуниш учун ижодий тафаккури булиши;
- узбек муסיка меросининг сарчашмаси хисобланган маком асарлари хакида етарлича билимга эга булиш ва уни амалиётда куллай олиш даражасини эгаллаганлиги;

Бу расмда, умуман, уқитувчи модели акс этган, муסיка асарларини эгаллаш, шу жумладан, янги талаб - маком назарияси ва амалиётини эгаллаган шахс ҳам акс этирилиши керак.

Профессиограмма - бу мутахассиснинг шахсий сифатлари ва касбий фаолият турларига кирадиган касбий талаблар ва меъёрларнинг илмий асосланган холдаги тавсифи³⁹.

Профессиограмма узида моделнинг таркибий қисмлари ва уларни шакллантиришга асос буладиган билим, куникма ва малакаларни узида мужассамлаштиради⁴⁰. Шу сабабли профессиограмма муайян педагогик фаолиятни амалга ошириш учун уқитувчидан амалий ва назарий фикр юритишни, ушбу жараённи амалга ошириш учун муайян билим, куникма ва тажрибаларни, малакаларни узлаштиришни талаб этади.

Назарий фикр юритиш таълим-тарбия жараёнидаги умумий қонуниятлар, яъни педагогик вазифаларни хал этишнинг принциплари ва

³⁹ Йулдошев ЖТ. Малака оширишнинг назарий ва методологик асослари: (ёхуд уқитувчи булиш осонми?). - Т.: "Уқитувчи", 1998. - 208 б.

⁴⁰ Йулдошев ЖТ. Малака оширишнинг назарий ва методологик асослари: (ёхуд уқитувчи булиш осонми?). - Т.: "Уқитувчи", 1998. 102 -136 б.

усулларини ишлаб чиқиш, педагогик жараёнларни кузатиш, кузатиш натижаларини умумлаштириш, хулоса ясаш, уз фаолияти билан таккослаш ва узи учун зарур коидаларнинг келиб чиқишига замин тайёрлайди⁴¹.

Амалий фикр юритиш асосан мусикани укитишнинг хусусий вазифаларини хал этишга каратилган. Бу муайян вазиятларни тахлил килиш, таккослаш, умумлаштириш, хулоса чиқариш, ва муаммоли вазиятлардан чиқиб кетиш каби куникмаларни уз ичига олади. Укитувчининг педагогик фаолияти ва махорати даражасини, амалий педагогик вазифаларни хал этиш жараёнининг илмий-назарий жихатдан туғри асосланганлиги билан белгилаш зарур.

Муסיқа фани укитувчиси уз педагогик фаолиятини тахлил килиб, илмий-назарий асослаб, узига маълум педагогик принципларни ва уни амалга ошириш коидаларини ишлаб чиқади. Педагогнинг уз фаолиятини тахлил килиш, умумлашган ва педагогик таъсир курсатишнинг мантикий кетма-кетлигини ишлаб чиқиши, унинг педагогик махорат чуққисини эгаллаганлигини курсатади. Педагогик вазифаларни хал этиш, педагогик вазифаларни тахлил килиш, яъни укитувчилардан аклий фаолият усуллари - танкидий-тахлилий, мантикий фикр юритишни талаб этади.

Мазкур педагогик фаолият таълим-тарбия жараёнини асосий буфинларга ажратиш ва истикболдаги вазифаларни лойихалаш куникмаларига асосланади. Укитувчининг педагогик вазифаларни яхши узлаштирганлиги, уз касбдошларининг иш тажрибаларини тинмай урганиши, уз педагогик фаолияти натижасини умулаштириш ва мунтазам тахлил утказиш, таълим-тарбия жараёнининг самарадорлигини оширишга, таълим мазмуни хусусиятларини хисобга олган холда самарали восита, метод ва шаклларини танлашга имкон яратади.

Укитувчиларнинг касбий тайёргарлиги тахлил килинганда, унинг илмий-назарий, психологик педагогик, методик тайёргарлиги назарда тутилди⁹.

Куйида муסיқа укитувчисининг профессиограммасини таркибий қисмлари ва уларга мансуб билим, куникма ва малакаларни келтириб утамиз:

I. Муסיқа укитувчисининг илмий-назарий тайёргарлигига асос буладиган билим, куникма ва малакалар мажмуаси:

- муסיқа фанини илмий назарий жихатдан чуқур узлаштирган холда унинг назариялари, Ғоялари, конуниятларининг мазмун-мохиятини билиши,

⁴¹ Исмоилов Н. Миллий менталитетнинг туб илдизи //“Мулокот” журнали, 4/2001. - 29 б.

фаннинг ривожланиши, фанда эришилган ютуқлар, янгиликлар, муаммолар, илмий-тадқиқот ишлари ҳамда изланишлар натижаларидан хабардор бўлиб бориши;

- умумий муסיкий ва хусусий тушунчаларни ажрата олиши, уларнинг муסיкий таълимда тутган урнини, укувчиларда шакллантириш йулларини тасаввур қилиши;

муסיқа илмининг умумназарий ва амалий жихатдан шаклланишида улкан хисса қушган мутафаккирларнинг илмий-назарий, маънавий-маърифий, маданий мерослари ҳамда муסיқа, муסיқа таълими фани ривожига салмоқли хисса қушган олимларнинг илмий-тадқиқот ишларини билиши ва улардан таълим-тарбия жараёнида самарали фойдаланиш малакасига эга бўлиши.

Муסיқа укутувчисининг психологик-педагогик тайёргарлигига асос бўладиган билим, қуникма ва малакалар мажмуаси:

дидактика ва тарбия назарияси Ғоялари, укутиш қонуниятлари, принциплари, укутиш мазмуни, методлари, воситалари ва шаклларининг уйғунлиги, узвийлиги, уларнинг узвийлигини таъминлаш йуллари билиши ва таҳлил қила олиши;

укутишнинг турли техник-дидактик, аудио, видео, мультимедия, Он-Лайн, презентацион воситалари, мавжуд дарсликлар, укув қулланмалари, укув-методик адабиётларни таҳлил қила билиши, уларнинг бир-биридан фарқи ва афзалликларини билиши;

педагогик ва ахборот технологияларидан, укувчиларнинг укув фаолиятини фаоллаштирувчи усуллардан хабардорлиги ва укув машҒулотларида улардан фойдаланиш малакасига эга бўлиши;

укувчиларнинг муस्ताкил ишлари ва таҳсил олишини ташкил этишнинг ташкилий ва услубий таъминланишини билиши;

- уз қасбий тайёргарлиги ва малакасини мунтазам ва муस्ताкил равишда оширишнинг усул ва шаклларини билиши ва эгаллаши;

- укувчиларнинг ёш ва психологик хусусиятлари, диққат, хотира, тафаккур, темперамент, характер, қобилиятларини аниқлай олиши, укувчилар билан мулоқотга киришиш қуникмаларини эгаллаган бўлиши;

- укувчиларда мантикий ва ижодий фикр юритиш қуникмаларини ривожлантириш, мантикий операциялардан укув жараёнида фойдаланиш;

- синф раҳбари ишининг мазмун ва мундарижасини, укувчилар онгига ва қалбига миллий истиқлол Ғоясини сингдиришнинг мазмуни, шакли ва

усулларини билиши ва самарали ташкил этиш малакасига эга булиши⁴²;

- иктидорли укувчиларни аниқлаш, саралаш ва уларга табакалалашган таълим бериш йуллари, шакллари ҳамда усулларини билиши, амалиётда куллай олиш куникмасига эга булиши;

II. Муסיқа укутувчисининг методик тайёргарлигига асос буладиган меъёрий хужжатлар билим, куникма ва малакалар мажмуаси:

- таълим-тарбия жараёнининг яхлитлиги, таълим мазмуни, воситалари, методлари ва шаклларининг узвийлигини тасаввур килиши;

- муסיқа буйича дарсдан, синфдан ва мактабдан ташкари таълим-тарбия ишларининг мазмуни, шакллари ва мазкур машғулотларни ташкил килиш йулларини;

- умумий урта ва урта махсус, касб-хунар таълими ҳамда олий таълимнинг давлат таълим стандартларини;

- умумий урта ва урта махсус, касб-хунар таълими муассасаларида илмий-услубий, тажриба-синов ишларини олиб бориш тартиб-қоидаларини билишни;

- умумий урта ва урта махсус, касб-хунар таълими муассасаларида укувчиларни касбга йуллаш ишларининг тартиби, мақсад ва вазифалари хақида маълумотга эга булиши, муסיқа йуналишида касбга йуллаш ишларини олиб боришни;

- муסיқани чуқур узлаштиришга ихтисослашган мактаб ёки синфларда кулланилаётган дастурнинг, таълимий ва тарбиявий ишларнинг мазмун-мундарижаси, ДТС, мазкур таълим-тарбия жараёнини ташкил этишга куйиладиган дидактик талаблар⁴³, шакл ва усулларини;

- муסיқани укутиш жараёнида укувчиларни ҳуқуқий, иқтисодий, экологик, санитария-гигиеник тарбиялашнинг мазмуни, методлари ва шаклларини билиши ва амалиётга куллай олишни;

- муסיқани укутиш жараёнида укувчиларни миллий ва умуминсоний кадриятларга ҳурмат, мустикаллик принциплари ва Она-Ватанга садоқат руҳида тарбиялашнинг мазмуни, методлари ва шаклларини билиши ва амалиётга куллай олишни;

⁴² Баротов Ш.Р. Укувчи шахсини урганиш усуллари. - Т.: “Укутувчи”, 1995. - 28-32 бетлар.

⁴³ Жураев Р. Кадрлар тайёрлаш миллий дастурини амалга оширишдаги умумий урта таълим вазифалари // “Педагогик маҳорат” журнали. 2/2001., 2-10 бетлар.

- муסיкадан укув дастури, ДТС, дарсликлар ва укув-методик кулланмаларни тахлил килишни;
- муסיкани укитиш концепцияси, методик ёндашувлар асосида укув жараёнини ташкил эта олишни;
- муסיка маданияти фанининг асосий Ғоялари, максади ва вазифалари, шунингдек, боблар, мавзуларнинг максади ва вазифаларини аниқлай олишни;
- муסיкани укитишда замонавий педагогик ва ахборот технологияларини куллай олиш;
- укувчилар билимини назорат килиш ва баҳолашнинг замонавий усулларини билиши ва олинган натижаларни тахлил кила олиши, баҳолаш тизимини мукамал билиш ва куллай олишни¹²;
- муסיка дарсларига куйиладиган дидактик талаблардан хабардор булиши, уларни кузатиш ва тахлил килиш малакасини узлаштиришни;
- муסיка укувчиларининг илҒор иш тажрибаларини аниқлаши ва уларни узлаштира олиши ҳамда амалиётга куллаш малакасига эга булиши;
- муסיка укув хоналари, лабораторияларини намунавий жихозлаш, тегишли меъёрий хужжатларни билиши, жихоз, кургазмали восита, дидактар ва таркатма материалларни тайёрлаш, саклаш, бутлаш ва бойитиш йулларини билиши, улардан самарали фойдаланган холда укув машҒулотларини ташкил этиш ва утказиш тажрибасига эга булиши лозим.

Муסיка таълими муסיкий билим, малака ва куникмаларни эгаллаш жараёни ҳамда натижаси булиб, тахлилий-назарий жихатдан муסיкий ходисалар узлаштирилишини кузда тутуди. Булажак муסיка укувчиси жамиятда тупланган муסיкий тажриба намуналарини узлаштириш, ривожлантириш ҳамда ёш авлодга етказиш вазифасининг ижтимоий мохиятини чуқур англаши мухимдир.

Муסיка таълимида булажак муסיка укувчиларини муסיка билан “ошно килиш” вазифаси узгарди, энди хар бир укувчига уз бадий имкониятларини кенгайтириш, муסיка асарларини танлаб тинглаш, улар борасида тахлилий фикр билдира олиш учун янада кенг шарт-шароитлар яратиш вазифаси куйилмокда. Бу уринда, асосан икки хил укувчи билан ишлаш лозимлигини укувчи яхши ажратиб олиши керак, яъни 1) муסיка туЙҒуси мавжуд булган укувчилар; 2) муסיкага кизикмайдиган укувчилар. Уларга нисбатан хусусий ва умумий талаблар хозирги ДТС лар ва дастурларда кайта куриб чикилиши керак. Бу педагогик максадни амалга ошириш муסיка укувчисига, унинг маънавий-ижодий фаолиятига янада катта масъулият юклайди.

Муסיка укувчисини касбий тайёрлашда асосий эътибор педагогик

ишнинг натижасига каратилади. Дарсда эгалланган назарий билимлар амалиётда, яъни укувчилар муסיкий-эстетик фаолиятининг турли куринишларида намоён этилади ва ранг-баранг иш шакллари, методлари оркали таълим олувчиларнинг муסיкий билимлари ошишига, уларда бадий-эстетик диднинг шаклланиб боришига каратилади.

1-илова

Биринчи гуруҳ учун вазифа.

Саволлар	Тушунча ва шарх	Изох
Хаваскорона ижро тушунчаси нимани англатади?	Хаваскорона ижро хар тарафлама содда, мукаммал булмаган ижро тушунилади, сахнада узини тутиши, куйнинг баъзи жихатлари, унсурларини сезмай ташлаб кетиши, штрих ва зарбларини пойма-пой кетиши, чалаётган куйга хос булмаган пардаларини ижро этиши билан фаркланади.	Оддий ижро.
Профессионал ижрочилик хакида гапириб беринг	Профессионал ижрочилик узининг мукаммаллиги, хар бир куйга окилона ёндашиши билан ажралиб туради. Мукаммаллиги шундаки: ижро пайтида узини тутиши, хар бир штрих, хар бир зарб, хар бир парда уз урнида булиши; хар бир куйга окилона ёндашишини шундай изохлаш мумкин: чолғучи маълум бир куйни ижро этишдан олдин яхшилаб урганиб чиқади, куйнинг мураккаб жихатлари, пардалари, тарихий келиб чикиши, рухиятидан келиб чикиб, ижодий ёндашади.	Мукаммал ижро.

<p>Анъанавий ижрочилик нима?</p>	<p>Анъанавий ижрочилик соҳаси кадим муסיкий санъатимиз борасида чуқур изланишлар олиб бориб, устоз-шогирд тизими</p>	<p>УзДК анъанавий ижрочилик кафедраси ва шу йуналиш буйича</p>
	<p>оркали бизгача етиб келган муסיкий асарларни асл холича ижро этиш, уч воҳа макомларини чуқур урганиш, таҳлил этиш ва мохирона ижро этиш билан шу Фулланади.</p>	<p>ижод қиладиган созандалар</p>

Иккинчи гуруҳ учун вазифа.

Саволлар	Тушунча ва шарҳ	Изоҳ
<p>Маком ижрочилигининг субъектлари ва объектларини тушунтириб беринг.</p>	<p>Маком ижрочилигининг субъекти сифатида уч воҳа макомлари, яъни Хоразм макомлари, Шашмаком ва Фарғона-Тошкент макомларининг барча шубҳалари тушунилади. Объектлари эса макомлар асосида бастакорлар томонидан яратилган куйлар, халқ муסיкалари ва воҳага мансуб жанрлардир.</p>	<p>Асосий маком ва макомсифат муסיкий асарлар</p>

<p>Анъанавий ижрочиликнинг йщналишлари хакида сузлаб беринг.</p>	<p>“Анъанавий ижрочилик” сохаси, яъни маком ва мумтоз муסיкий асарларимизни урганувчи хонанда ва созандалар Европа температураюсига асосланган пардаларда эмас, балки аждодларимиздан бизгача етиб келган миллий пардатузук, яъни текис температураюлашмаган, халк тили билан айтганда ним пардаларда ижод этиш, унга мос нота ёзувларини уйлаб топиш кузда тутилади. Бундай пардатузуклар, яъни лад асослари Шарк халкларининг купчилигида мавжуд. Мисол учун: Хиндистон, Хитой, Эрон, Турк, Араб</p>	<p>Ушбу тизим Ал Фаробийнинг “Китаб Ал Муסיкий”, Ибн Синонинг “Китаб уш Шифа”, Сафиуддин Урмавийнинг “Шарафия” ва “Китаб ул адвор”, Кутбиддин Шерозийнинг “Дурратуд тож”, Абдулкодир МароҒийнинг “Макасид ул адвор” ва</p>
--	--	--

	<p>муסיкаларида мавжуд булган ним пардаларини нотада белгилаш услубини уйлаб топишган. Шарк муסיкасининг лад-товушкатор тизими, жам ва жинс, интерваллари-бакия-комма, мужаннаб, таниний, чорак ва нимчорак пардалари, яъни ярим парда оралигидаги бакия ва коммалар назарияси, макомлар ва уларнинг парда тизими, усуллари хакида тушунчалардан ташкил топади. Хозирда бизда амал килаётган саккиз ноФОнали ун икки дона ярим пардали температура килинган тизим эмас балки, йигирма турт ним чорак пардали Шарк парда тизими асос килиб олинган.</p>	<p>“Жомиъ илхон”, Хизирбин Абдуллохнинг “Адвор”, Берди Дилшоднинг “Муроднома” каби тарисолаларида батафсил келтирилган.</p>
--	--	---

<p>Анъанавий ижрочиликда уқитиш услубларини қандай таснифлаш мумкин?</p>	<p>Хар бир ёш созанда-хонанда ижрочини камолотга етказиш, муסיкий асарларни Ғоявий ва бадий тарзда чуқур узлаштириш, уз ижрочилик махоратини ҳамда санъатини қуп сонли тингловчиларга тула етказиб бера олиш анъанавий хонандалик ва ҒоулҒу ижрочилиги соҳаси буйича таълим бериш йулидаги умумий тарбиянинг муҳим омилидир. Анъанавий ижрочиликнинг асослари, яъни негизи, тарихий келиб чиқишини урганиш, ижодни маълум йуналиш буйича давом этириш кафедра профессор-уқитувчиларининг асосий максидидир. Анъанавий ижрочиликка хос назарий</p>	<p>Талабалар анъанавий созанда ижрочилигининг қонун-қоидалари, миллий ижрочиликка хос услубларни, парда асосларини муқаммал эгаллайдилар.</p>
--	---	---

	<p>билимларга эга буладилар. Уз ихтисосликлари буйича талаб даражасида билим олиш имкониятига эга буладилар. Бунинг натижасида талаба давлат таълим стандартларида белгиланган билим, малака ва куникмаларга эга булиши назарда тутилади, хусусан:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Педагогик амалиётни назарий ва психологик асосларини; - Хонандалик ва чолфу созлари буйича таълим услугиётини; - Укув жараёнини режалаштиришни; - Устоз-шогирд услубида якка ва ансамбль ижро дастурларини баҳолаш ва урганишни; - Концерт ва танловларда иштирок этишни; - Миллий ижрочиликда махоратини ривожлантиришни; - Мавжуд макомлар ва воҳаларга хос жанрлар, бастакорлар ижоди маҳсули булмиш мумтоз асарларни туғри ва тулик ижро этиш. 	
--	---	--

2-илова

Гурухни баҳолаш жадвали.

ГУРУХ-лар	Жавобларнинг аник, равшанлиги	Ахборотнинг ишончлилиги	ГУРУХ аъзосининг фаоллиги	Умумий баллар	Баҳо
1-гурух					
2-гурух					

4-амалий машғулот: Ўзбекистон Республикасида муסיқа таълимини ривожлантиришнинг долзарб муаммолари ва замонавий талаблари. Муסיқа санъати йўналишларида илмий-назарий тадқиқотлар, ўқув-услубий адабиётлар яратиш, “Устоз-шогирд” мактаблари.

Ишдан мақсад – Таълим тизимида хорижий давлатларда муסיқа таълими мактаблар; ижрочилик санъатида артистик маҳорат ва сахна маданиятини ўргатиш борасида илғор маҳаллий ва хорижий тажрибаларни таҳлил қилиш. Тингланган аудио ёки тинглаб томоша қилинган видео лавҳа юзасидан асосли фикр-мулоҳаза юритиш кўникмаларига эга бўлиш.

Масаланинг қўйилиши: Тингловчилар кичик гуруҳларга бўлинган ҳолда уларга ҳар бир вазифа бўйича берилган саволларга жавоб тайёрлаб, асосли шарҳлаб беришлари талаб этилади.

Ишни бажариш учун намуна

Ўқитувчи талабаларни 2- (3 ёки 4) гуруҳга бўлади. Мавзу бўйича тайёрланган топшириқларни тарқатади. Ўқув натижалари нима беришини аниклаштиради, эришиладиган натижанинг ютуқ ва камчиликларининг моҳиятини айтади. Қандай қўшимча материаллардан фойдаланиш мумкинлиги ҳақида маълумот беради. (дарслик, маъруза матни, интернет материаллари). Гуруҳларда иш бошлаш вақтини эълон қилади.

Гуруҳлардаги ҳамкорлик ишларининг такдимотини ташкиллаштиради ва бошқаради. Такдимот муддати 20 минутдан ошмаслигини эълон қилади.

Ўқитувчи ҳар бир саволга якун ясайди.

Машғулотни баҳолаш. Воқеликларнинг кетма-кетлиги, топшириқларни асослаб бериш, шунингдек талабалар билим савиясини шакллантиришга, тушунчаларидан тўғри хулосалар чиқаришига эътибор қаратади.

Мавзу бўйича якунловчи хулосалар қилади. Мавзу мақсадига эришишдаги талабалар фаолиятини таҳлил қилади ва баҳолайди.

Гуруҳда ишлаш қоидалари

Ҳар ким ўз ўртоқларини тинглаши, ҳурмат билдириши керак.

Ҳар ким актив, биргаликда, берилган топшириққа масъулият билан қараган ҳолда ишлаши керак.

Ҳар ким зарур бўлган ҳолда ёрдам сўраши лозим.

Ҳар ким ундан ёрдам сўралганда албатта ёрдам бериши керак.

Ҳар ким гуруҳ иши натижасини баҳолашда иштирок этиши шарт.

Ҳар ким аниқ тушуниши керакки:

- бошқаларга ўргатиб ўзимиз ўрганамиз.

- кемага тушганнинг жони бир: ё бирга қутиламиз ёки бирга чўкамиз.

Топшириқни бажариш кетма-кетлиги ва регламенти.

Индивидуал ўқиш-2 минут.

2. Муҳокама қилиш –3 минут.

3. Презентация (такдимот) варағини тайёрлаш- 5 минут.

4. Презентация (такдимот) қилиш –5 минут.

5. Гуруҳлар бошқа гуруҳларни презентация (такдимот)лари вақтида уларни баҳолаш.

6. Баҳолаш натижаларини раҳбарга айтиш.

Ишдан мақсад – Таълим тизимида муסיқий асарларни ўзлаштиришда ижрочиликнинг анъанавий ва замонавий услублар; репертуар танлаш ва чолғу ижрочиларини тайёрлашда индивидуал ёндашув масалаларини таҳлил қилиш. Тингланган аудио ёки тинглаб томоша қилинган видео лавҳа юзасидан асосли фикр-мулоҳаза юритиш кўникмаларига эга бўлиш.

Масаланинг қўйилиши: Тингловчилар кичик гуруҳларга бўлинган ҳолда уларга ҳар бир вазифа бўйича берилган саволларга жавоб тайёрлаб, асосли шарҳлаб беришлари талаб этилади.

Ишни бажариш учун намуна

Ўқитувчи талабаларни 2- (3 ёки 4) гуруҳга бўлади. Мавзу бўйича тайёрланган топшириқларни тарқатади. Ўқув натижалари нима беришини аниқлаштиради, эришиладиган натижанинг ютуқ ва камчиликларининг моҳиятини айтади. Қандай қўшимча материаллардан фойдаланиш

мумкинлиги ҳақида маълумот беради. (дарслик, маъруза матни, интернет материаллари). Гуруҳларда иш бошлаш вақтини эълон қилади.

Гуруҳлардаги ҳамкорлик ишларининг такдимотини ташкиллаштиради ва бошқаради. Такдимот муддати 20 минутдан ошмаслигини эълон қилади.

Ўқитувчи ҳар бир саволга якун ясайди.

Машғулотни баҳолаш. Воқеликларнинг кетма-кетлиги, топшириқларни асослаб бериш, шунингдек талабалар билим савиясини шакллантиришга, тушунчаларидан тўғри хулосалар чиқаришига эътибор қаратади.

Мавзу бўйича якунловчи хулосалар қилади. Мавзу мақсадига эришишдаги талабалар фаолиятини таҳлил қилади ва баҳолайди.

Гуруҳда ишлаш қоидалари

- Ҳар ким ўз ўртоқларини тинглаши, ҳурмат билдириши керак.
- Ҳар ким актив, биргаликда, берилган топшириққа масъулият билан қараган ҳолда ишлаши керак.
- Ҳар ким зарур бўлган ҳолда ёрдам сўраши лозим.
- Ҳар ким ундан ёрдам сўралганда албатта ёрдам бериши керак.
- Ҳар ким гуруҳ иши натижасини баҳолашда иштирок этиши шарт.
- Ҳар ким аниқ тушуниши керакки:
 - бошқаларга ўргатиб ўзимиз ўрганамиз.
 - кемага тушганнинг жони бир: ё бирга қутиламиз ёки бирга чўкамиз.

Топшириқни бажариш кетма-кетлиги ва регламенти.

- Индивидуал ўқиш-2 минут.
- Муҳокама қилиш –3 минут.
- Презентация (такдимот) варағини тайёрлаш- 5 минут.
- Презентация (такдимот) қилиш –5 минут.
- Гуруҳлар бошқа гуруҳларни презентация (такдимот)лари вақтида уларни баҳолаш.
- Баҳолаш натижаларини раҳбарга айтиш.

1-илова

Биринчи гуруҳ учун вазифа.

Саволлар	Тушунча ва шарҳ	Изоҳ
----------	-----------------	------

Муסיқий асарни ўзлаштириш нимани англатади?		
Замонавий ижро услуби қандай бўлади?		
Ансамблда ижро нима?		

Иккинчи гуруҳ учун вазифа.

Саволлар	Тушунча ва шарҳ	Изоҳ
Репертуар танлаш нимани англатади?		
Анъанавий ижро услуби қандай бўлади?		
Якканавозлик нима?		

2-илова

Гуруҳни баҳолаш жадвали.

Гуруҳлар	Жавобларнинг аниқ, равшанлиги	Ахборотнинг ишончлилиги	Гуруҳ аъзосининг фаоллиги	Умумий баллар	Баҳо
1-гуруҳ					
2-гуруҳ					

5-амалий машғулот: Ўзбек муסיқа мероси қатламлари, оғзаки анъанадаги касбий муסיқа, дostonчилик ижодиёти, фольклор ва мақом санъати, уларнинг қадимий тарихи ва фалсафий илдизлари.

1. Ўзбек халқ муסיқаси
2. Оғзаки анъанадаги касбий муסיқа
3. Дostonчилик ижодиёти

4.Фольклор ва мақом санъати, уларнинг қадимий тарихи ва фалсафий илдизлари

Таянч иборалар: кўшиқ, терма, ялла, лапар, ашула, катта ашула, дoston, мақом, оғзаки анъана, қадимги муסיқа, фалсафа, куй-кўшиқ.

1. Ўзбек халқ муסיқаси

Муסיқашунос олимлар ўзбек халқ муסיқа ижоди намуналарини ижтимоий ҳаётда тутган ўрни ва бажараётган вазифаларига кўра куйидаги икки асосий гуруҳга тасниф этадилар:

а) Ижро этилиши маълум шароит ва вазиятлар билан шартланган куй-кўшиқлар (оилавий, мавсумий, меҳнат);

б) Исталган “вазият” ёки эркин мавзули куй – кўшиқлар (кўшиқ, терма, лапар, ялла).

Бунда биринчи гуруҳ мазмунини меҳнат жараёнига боғлиқ айтимлар, оилавий маросим, мавсумий маросим ва меҳнат кўшиқлари ташкил этса, иккинчи гуруҳ таркиби ўз ичига кўшиқ, терма, лапар, ялла, ашула каби айтимларни олади.

2-илова

Гуруҳни баҳолаш жадвали.

Гуруҳлар	Жавобларнинг аниқ, равшанлиги	Ахборотнинг ишончлилиги	Гуруҳ аъзосининг фаоллиги	Умумий баллар	Баҳо
1-гуруҳ					
2-гуруҳ					

Анъанавий муסיқа ижрочилиги

Ўзбек халқ муסיқа мероси, тарихи, шаклланиш жараёнлари, таснифи ва такомиллашув жараёнлари.

Ишдан мақсад – Таълим тизимида муסיқий авангардизм йўналишида асарлар яратган ва яратаётган Ўзбекистон композиторлари ижодида шакл ва услуб муаммоси; замонавий дирижёрлик санъати мактаблари; композитор ва фольклор; Тингланган аудио ёки тинглаб томоша қилинган видео лавҳа юзасидан асосли фикр-мулоҳаза юритиш кўникмаларига эга бўлиш.

Масаланинг қўйилиши: Тингловчилар кичик гуруҳларга бўлинган ҳолда уларга ҳар бир вазифа бўйича берилган саволларга жавоб тайёрлаб, асосли шарҳлаб беришлари талаб этилади.

Ишни бажариш учун намуна

Ўқитувчи талабаларни 2- (3 ёки 4) гуруҳга бўлади. Мавзу бўйича тайёрланган топшириқларни таркатади. Ўқув натижалари нима беришини аниқлаштиради, эришиладиган натижанинг ютуқ ва камчиликларининг моҳиятини айтади. Қандай қўшимча материаллардан фойдаланиш мумкинлиги ҳақида маълумот беради. (дарслик, маъруза матни, интернет материаллари). Гуруҳларда иш бошлаш вақтини эълон қилади.

Гуруҳлардаги ҳамкорлик ишларининг такдимотини ташкиллаштиради ва бошқаради. Такдимот муддати 20 минутдан ошмаслигини эълон қилади.

Ўқитувчи ҳар бир саволга яқун ясайди.

Машғулоти баҳолаш. Воқеликларнинг кетма-кетлиги, топшириқларни асослаб бериш, шунингдек талабалар билим савиясини шакллантиришга, тушунчаларидан тўғри хулосалар чиқаришига эътибор қаратади.

Мавзу бўйича яқунловчи хулосалар қилади. Мавзу мақсадига эришишдаги талабалар фаолиятини таҳлил қилади ва баҳолайди.

Гуруҳда ишлаш қоидалари

Ҳар ким ўз ўртоқларини тинглаши, ҳурмат билдириши керак.

Ҳар ким актив, биргаликда, берилган топшириққа масъулият билан қараган ҳолда ишлаши керак.

Ҳар ким зарур бўлган ҳолда ёрдам сўраши лозим.

Ҳар ким ундан ёрдам сўралганда албатта ёрдам бериши керак.

Ҳар ким гуруҳ иши натижасини баҳолашда иштирок этиши шарт.

Ҳар ким аниқ тушуниши керакки:

- бошқаларга ўргатиб ўзимиз ўрганамиз.

- кемага тушганнинг жони бир: ё бирга қутиламиз ёки бирга

чўкамиз.

Топшириқни бажариш кетма-кетлиги ва регламенти.

Индивидуал ўқиш-2 минут.

2. Муҳокама қилиш –3 минут.

3. Презентация (такдимот) варағини тайёрлаш- 5 минут.

4. Презентация (такдимот) қилиш –5 минут.

5. Гуруҳлар бошқа гуруҳларни презентация (такдимот)лари вақтида уларни баҳолаш.

6. Баҳолаш натижаларини раҳбарга айтиш.

V. ГЛОССАРИЙ

Термин	Ўзбек тилидаги шарҳи	Инглиз тилидаги шарҳи
Педагогика	Педагогика – таълим-тарбия бериш қонуниятлари ҳақидаги фандир	Pedagogy is the art or science of teaching and educational methods
Педагогик маҳорат	Педагогик жараённи билиш, уни ташкил эта олиш, ҳаракатга келтира олиш, педагогик жараённинг юқори самара-дорлигини белгиловчи шахс-нинг иш сифати ва хусу-сиятлари синтези	It is an art of communicating a message with impact on audience.
Метод	Метод – энг умумий маънода мақсадга эришиш йўли, усули	Method – a way of reaching the goal in a systematic way
Ўқитиш методи	Ўқитиш методлари таълим мақсадига эришишга доир усул ва қоидалар йиғиндиси	Teaching methods – the principles and methods of instruction
Акмеология	Инсонни ўз тараққиёти динамикасида, такомил ҳамда ҳаёт фаолиятининг турли босқичларида ўзидаги энг кучли қобилиятларини намоён қилишнинг комплекс масалаларини ўрганадиган фан тармоғи	Acmeology is a new direction of interdisciplinary researches of the person. It is a science studying laws and mechanisms of development of the person during its maturity.
Такт	Такт ахлоқий тушунча бўлиб, у инсонларнинг ўзаро муносабатларини мувофиқлаштириш, тартибга солишни талаб этади	Tact is a verbal operant which is controlled by a nonverbal stimulus (such as an object, event, or property of an object) and is maintained by nonspecific social reinforcement
Педагогик тактика	Педагогик такт – ўқитувчи касбий маҳоратининг асоси бўлиб, ўқувчиларга барча демократик талаблар	The pedagogical tact is the the base of professional skill of a teacher, which helps in communication with children

	асосида педагогик таъсир ўтказиш, мулоқотни инсонпарварлик туйғулари асосида ўрнатиш ўлчови, ўқувчиларда мустақил фикр юритишни ҳамда онгли интизомни таркиб топтириш кўникмаларини ҳосил қилиш шаклидир.	in the most diverse fields of activity, the ability to choose the right approach to students
Нутқ	Нутқ – тилдаги мавжуд ифода воситаларидан фойдаланган ҳолда реалликка айланган фикрдир	Speech is the vocalized form of communication used by humans, which is based upon the syntactic combination of items drawn from the lexicon.
Қобилият	Қобилият – одам психикасининг энг муҳим хусусиятларидан бири бўлиб, билим, кўникма ва малакаларни эгаллаш динамикасида акс этади	Possession of the qualities required to do something; necessary skill, competence, or power
Коммуникатив қобилият	Ўқитувчининг таълим олувчилар ва жамоа билан педагогик мақсадга қаратилган муносабатни ўрната олиш кўникмаси	Communication skills are the key to develop friendships and build a strong social support network with students and other group of people, in order to achieve a pedagogical aim
Педагогик артистизм	Педагогик артистизм – педагогик ижодкорликнинг барча босқичларида ўз аксини топувчи воқелиқдир.	Pedagogical artistry is the phenomenon functioning with varying degrees of activity in the process of pedagogical creativity.
Артикуляция	Нутқ органларининг муайян товушни талаффуз қилишдаги фаолияти.	Manner of articulation describes how the tongue, lips, jaw, vocal cords, and other speech organs are involved in making a sound make contact.
Баттариизм	ҳаддан зиёд тезлаштирилган нутқ. Бунда сўзлар ниҳоятда	Pathologically accelerated rate of speech, in which there is an

	тез, ноаниқ талаффуз этилиши, фикрнинг изчил баён этилмаслиги кузатилади.	incorrect formation of the phrase, the words are pronounced indistinctly, do not agree.
Вербал мулоқот	икки ёки ундан ортиқ шахсларнинг сўз, нутқий воситалар ёрдамида фикр алмашинишлари.	Verbal communication refers to the use of sounds and language exchange ideas
Новербал мулоқот	ахборот, фикрни сўзлашув нутқидан бошқа тана хатти-ҳаракати воситалари ёрдамида етказиш (имо-ишора, хатти-ҳаракат ва б.)	Forms of communication which do not rely on the spoken or written word
Интонация	(лот.intonare-қаттиқ талаффуз қиламан), нутқнинг ритмик-мелодик томони, гапнинг синтактик маънолари ва эмоционал томонларини ифодалаш воситаси	intonation is variation of spoken pitch that is not used to distinguish words; instead it is used for a range of functions such as indicating the attitudes and emotions of the speaker
Истиора (метафора)	бир предмет-ҳодисага хос хусусиятни бошқа предмет-ҳодисага улар ўртасидаги ўхшаш белги асосида кўчириш.	Metaphor is a figure of speech that makes an implicit, implied, or hidden comparison between two things that are unrelated, but which share some common characteristics.
Коммуникатив қобилият	кишилар билан шахсий ва ишга оид муносабатларда қулайлик туғдирадиган шахсий қобилиятлар мажмуи; ўзгаларни тушуниш, қўллаб-қувватлаш, хайрихоҳлик ва ҳоказо.	A complex of personal skills which creates an easy way of communication in personal and professional contacts; understanding the others, supporting and so on.
Коммуникатив малака	кишилар ўртасида шахсий муносабатларни ўрнатиш усули.	The way of creating personal relationship
Коммуникатив	равон, чиройли нутқ,	A social knowledge about how

КОМПЕТЕНТЛИК	НОТИҚЛИК усулларида хабардорлик, ҳамсухбатга индивидуал ёндаша олиш малакаси. Алоқа ва муносабатлар ўрнатиш, мулоқотга мойиллик лаёқати.	and when to use utterances appropriately
Коммуникатив маданият	юксак даражадаги мулоқот кўникмаларига эгалик.	Ones having high level communication skills
Коммуникатив технология	шахсларнинг ўзаро мулоқотга киришишни таъминловчи технология.	Technology which helps people to communicate
Лексика	тилда мавжуд бўлган барча сўзлар ва иборалар йиғиндиси, яъни тилнинг луғат таркиби.	A lexicon is the vocabulary of a person, language, or branch of knowledge
Логик урғу	сўз маъносини кучайтириш, таъкидлаш мақсадида гапдаги бирор сўзни бошқаларга нисбатан кучлироқ талаффуз этиш.	Logical Stress serves to mark the semantic center of the utterance (a word or a word-group that carries new information important for the speaker).
Мимика	(юнон.mimikos-тақлид қилувчи) –турли ҳис-туйғу ва эмоцияларнинг юз мушаклари ҳаракатлари ва имо-ишоралар орқали ифодаланиши.	It is a form of non-verbal communication or non-vocal communication in which visible bodily actions communicate particular messages, either in place of, or in conjunction with, speech. Gestures include movement of the hands, face, or other parts of the body.
Муомала маданияти	атрофдагилар билан муносабатларини жамиятда ишлаб чиқилган инсонпарвар қадриятлар ва меъёрларга асосан олиб бориш	culture of speech is the correctly usage of words and sentences, following the standards of word usage and norms of literary language.

VI. АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

I. Ўзбекистон Республикаси Президенти асарлари

1. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. – Тошкент: Ўзбекистон, 2016.
2. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб интизом ва шахсий жавобгарлик ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. – Тошкент: Ўзбекистон, 2017.
3. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олийжаноб халқимиз билан бирга қурамиз. – Тошкент: Ўзбекистон, 2017.
4. Каримов.И.А. Юксак маънавият-енгилмас куч. Т.: Ўзбекистон, 2008

II. Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармонлари ва Қарорлари

5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947- сонли Фармони.
6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 20 апрелдаги “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-2909-сонли Қарори.
7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 21 сентябрдаги “2019-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини инновацион ривожлантириш стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида” Фармони.
8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 11 июлдаги “Олий ва ўрта махсус таълим соҳасида бошқарувни ислоҳ қилиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5763-сон Фармони.
9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 27 августдаги “Олий таълим муассасалари раҳбар ва педагог кадрларининг узлуксиз малакасини ошириш тизимини жорий этиш тўғрисида”ги ПФ-5789сонли Фармони.

III. Махсус адабиётлар

10. Alex Moore. Teaching and Learning: Pedagogy, Curriculum and Culture. – Routledge, USA, 2012.
11. Савельева С.С. Педагогические условия формирования профессиональной Сластенин В.А. и др. Педагогика. Учеб. пос. 4-е изд. –М.: Школьная пресса, 2004.

12. Головки Е.А. Технология формирования коммуникативной компетентности молодых специалистов на этапе адаптации к педагогической деятельности. Ставрополь, 2004.
13. Занина Л.В., Меньшикова Н.П. Основы педагогического мастерства. – Рос-тов-на-Дону, 2003
14. компетентности учителя в образовательном процессе ВУЗа: Монография / – Коломна.: Позитив, 2012.
15. Якушева С.Д. Основы педагогического мастерства. Уч.пос. – Оренбург. 2004.
16. Зимняя И.А. Ключевые компетентности как результативно- целевая основа компетентностного подхода в образовании. Москва, 2014.
17. Зябкина И.Г. Развитие коммуникативной компетентности студентов педагогического колледжа. М.,2014.
18. Емельянова М.В., Журлова И.В., Савенко Т.Н. Основы педагогического мастерства: Курс лекций для студентов дневного и заочного отделений педагогического университета. – Мозырь: УО «МГПУ», 2005. – 150 с.
19. Исаев И.Ф. Профессионально-педагогическая культура преподавателя: Учебное пособие для вузов / И. Ф. Исаев. – М.: Академия, 2002.
20. Хошимов К., Нишонова С. Педагогика тарихи. – Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2005.
21. Ибрагимов Х., Абдуллаева Ш. Педагогика.//Ўқув қўлланма. – Т.: Фан, 2004.
22. Холиқов А. Педагогик маҳорат. –Т., 2010.
23. Ишмухамедов Р. ва б. Таълимда инновацион технологиялар. – Т.: Истеъдод, 2008.
24. Нурмонов А. Талабаларнинг тил компетентлигини шакллантириш ва ривожлантириш муаммолари. “Маърифат” газ. 2014 й. 18-сон.
25. Махмудов Н. Ўқитувчи нутқи маданияти. – Т.: Алишер Навоий номидаги миллий кутубхона, 2007.
26. Муслимов Н.А., Муталипова М.Ж., Абдуллаева Қ.М. Бўлажак ўқитувчиларнинг коммуникатив компетентлигини шакллантириш технологияси. Методик қўлланма. –Т., 2014.
27. Муслимов Н.А. ва б. Касбий малака ва педагогик маҳорат. Узлуксиз малака ошириш йўналиши бўйича ўқув материаллари. –Т., 2009.
28. Omonov N.T. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – Т.: “Iqtisod–moliya”. 2009. – 240 b.

29. Педагогика назарияси ва тарихи. 1-қисм: Педагогика назарияси. (М.Х.Тохтаходжаева ва б.) – Т.: “IQTISOD-MOLIYA”, 2007. – 380 б.

IV. Интернет сайтлар

30. <http://edu.uz> – Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги.

31. <http://lex.uz> – Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси.

32. <http://bimm.uz> – Олий таълим тизими педагог ва раҳбар кадрларини қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини оширишни ташкил этиш бош илмий-методик маркази.

33. <http://ziyonet.uz> – Таълим портали Ziyonet

34. <http://natlib.uz> – Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси.